84Кз=632.1/6
К599

ЛАЗАРЬ КОКЫШЕВ

АРИНА

392557

с алей
К-55

Л. КОКЫШЕВ

АРИНА

Роман

1885

23

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1959

84(2=632.1)6-4
К 59

Журукчы И. И. Митрофанов

5-КЛВ-А-Р59

Башгалары
БӨЛҮК

1885

23

К(2Рос)
К598

392557 V

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

I БАЖАЛЫҚ

Кичӱ изӱ айдың сыраңай ла тал ортозы турган...

Кӱнге кызып калган кейди тынарга кӱч болгон. Эртен турадаң ала теңериде бир де булут јок, је тӱштиң кийининде кӱнбадыш јанынаң келип јаткан кӱкӱрт угулды. Кӱкӱрт бирде угулбай, бирде угулып, там ла јууктап клееткен. Јаан кӱкӱрт болор деп кажы ла ӧлӧң, кажы ла агаш сезип тургандый, ӧбире тымый берди. Ончозы кандый да кубулталар сакып тургандый, кӱнбадыш јаар баштанып алган турдылар.

Кенетийин коркушту кӱкӱрт јерди торгулта соголо, туулларда тунгак јаңыланып калды. Кӱкӱрттиң кийининде туулар узак кӱңӱрежип, кажы ла ӧлӧң дезе чочыйла, тырлажып тургандый болды. Кӱнбадыш јанынаң чыга конгон кап-кара калың јелбер булуттар боочыдаң бадыжып болбой, ажып келдилер. Олор, јеек Јелбеген чилеп, айса теңериниң учын, туулардагы агаштардың баштарын тӱрген јуда салып, там ла ичкеерилеп, кӱркӱреп, тӱрген келгилеп јатты...

* * *

Арина кайра ачып салган кӧзнӧктиң алдында јаткан. Чала кӱйеле, бӧкӧйип калган свечиге тӱңей эки карыган эмеген оны айланыжып турдылар. Кажы ла кӱркӱреген кӱкӱртке олор тӱрген крестенгилеп, јарыжып тургандый, јаңыс ӱнле чӧйӧ тартып турдылар:

— Кайрако-он!..

Тӱжиле олор Аринаны айланыжып арыйла, эмди экӱ тактага коштой отургылап, унчугышпай бардылар. Кӧзнӧкти јабала, койдың терезиле ичинең бектеп алдылар. Арина турадым деп колыла чинези јок јаңып ийди. Карыгандар тӱрген јӱгӱргилеп, Аринаны колтыгынаң ӧрӧ тургузала, тураның ичиле кечире тартып салган армакчыга јетирип салдылар. Арина армакчыга тайанып, јаш бозу чылап, таралјып, кӧзнӧк јаар кӧрди. Кӧзнӧктиң алдында турган кайың кӱкӱртке мӱргӱп турган-

дый, јерге јабыс эҥилип турды. Јааш шуулап, туранын јабузынаҥ шоркырада чоройлой берди. Туранын ичин торгултка кӱкӱрт, шуулаган јаҥмыр Аринага кандый да ыраак јерлерде болуп јаткандый билдирди. Ол эжикке једеле, ойто бурылды. Армакчы селендеп, ого тӱс базарга бербей турды. Карыган эмегендер Аринадаҥ көзин салбай, караҥуй толыкта тактаныҥ ӱстӱнде эки ӱкӱге тӱҥей отурдылар.

Арина печкеге јууктап ла келерде, кенетиийн оныҥ ичи јерге тӱжӱп бараткандый билдиртти. Ол араай кыйгырып ийеле, армакчыга селбектене берди. Карыган эмегендер ичкээри тап эттилер.

Кенетийин кӱкӱрт коркушту кӱчиле јызырап, печкениҥ оозын јаап салган заслонконы ыраак мергедеп ийди. Карыган эмегендер Аринаны салып ийеле, коркыганынаҥ полго јада тӱштилер. Јаш баланыҥ кыйгызы угулды. Карыгандар оҥдонып, катап ла тура јӱгӱрдилер. Арина армакчыга сырмайып алган турды, јаш балазы дезе полдо кыйгырып јатты. Карыгандар маҥзаарган бойынча, јаш баланы јунар суу таппай, көнөктӧргӧ согула бердилер. Суу јок болгон. Бирӱзи чыга коноло, туранын јабузынаҥ чорлоп аккан јааштыҥ суузыла көнӧгин толтырала, ойто кире конды. Учында тыҥ арып калган Аринаны уйуктадып, јаш балазын ороп салдылар.

Јаҥы чыккан уул бала уйуктай берерде, карыган эмегендер бойлоры да уйуктап калдылар. Кӱкӱрт ӧдӱп, јааш токтогонын кемизи де сеспеди. Көзнӧк өткӱре јаан солоҥы бойыныҥ јӱзӱнјӱӱр ӧҥиле ойноп көрӱнди. Теҥери катап ла айазып, ару, чыкту салкын караҥуй јелбер булуттарды сӱӱмјилӱ айдап турды. Јайымдаткан теҥериде кӱн катап ла кӱлӱмзирене берди. Сууны тойо ичип алган јердиҥ ичи тостойып калган јатты. Бир неделеге турган кааҥнаҥ бороро берген арканыҥ агаштары эмди јажыл будукла будунып алгандый, јаҥыра берген турдылар.

Көзнӧктиҥ алдында турган кайынгда эдип ийген кушкаштыҥ ӱнинеҥ Арина ойгонып келди. Потолокто койоноктор секирижип турдылар. Тышкаары оок балдардыҥ ойногон табыжын угала, Арина сыны јеҥиле бергенин сезинип јатты. Карыган эмегендер тӱрӱлип алала, бирӱзи тактада, бирӱзи јерде уйуктап јаттылар. Арина маҥдайында терин бажындагы пладыла арлайла, коштой уйуктап јаткан балазын эҥчейип көрди. Бажына баштапкы ла кирген саная: «Кемди тӧзӧгӧн?» — болды.

Јеҥил тынып ийеле, катап ла аҥданып, сананып јатты. Тышкаары ойногон балдардыҥ табыжы јылыйып, эбире тымык боло берди. Јаҥыс ла тышкаары эдип турган кушкаштыҥ ӧткӱн, ару ӱни көзнӧк өткӱре угулып турды. Эжиктиҥ араай кыјырап ачылганын угала, Арина эжик јаар баштанып јадып алды. Эжиктеҥ кичинек кара баштар көрӱнеле, ойто јоголо берди. Удабай эжиктеҥ тегерик көстӱ, быјыраш кара чачту Аринаныҥ ортон уулчагыныҥ бажы көрӱнди. Аштап калган бал-

дары эжиктең карап турганын билеле, Арина араай унчугып айтты:

— Кир, кир, балам.

Кара нени де чочытпаска тургандый, араай кирип келеле, ары-бери ajыктап, балкажы кадып калган jылаңаш буттарыла табыш jок алтап, энезине jууктап келди. Шакпыртла кожо балдары кечеги энирдең бери курсак тутпаганын Арина jаңы ла билип, сурады:

— Эjең ле карындажың кайда?

— Койлор кабырып jат. — Кара кейтип турган буттарын тырмап, унчукты. Бойы дезе энезине коштой уйуктап jаткан jаш баланы каранынаң ajыктап турды. Je баланың jүзи jабылу болгон. Ол баланың jүзин көрүп албай, буттарын тырмаачы кижи болуп, эңчейип турды.

— Ончогор келбей, jаңыскаан не келдиң? — деп, Арина уулчагы бала көрөргө эңчейип турганын билеле, чинези jок күлүмзиренеле, сурады.

— Бала чыккан ба, jок по, барып көр деп айдышкан — деп, Кара унчукты. — Аштап jадыс дежет.

— Бала чыгып калган, көр — энези айтты.

Кара баланың jүзин ача тартала, узак ajыктап турала, сурады:

— А бу кемниң балазы?

— Бистиң... — деп, энези уулчагының jаан кижи чилеп сурап турганын көрөлө, катап ла араай күлүмзиренип ийди. Баланың jүзин ойто чебер jабала, санааркап турган кижиге түңгей, Кара терең үшкүрип ийди:

— Бу не чыккан? Тегин де айылда толтыра балдар...

— Анайда айтпас, балам. Ол сениң карындажың болор не. Печкеде изү картошко бар болор, ажан. Эjең ле карындажынды кычыр. А jаанаңды келзин деп сен кычырбадың ба, балам?

— Jаанам келбес, бош jок...

— А эjелериң не келбеди, балам?

— Эjелер келбезис дешкен.

Кара ажанып алала, кендирдең өргөн камчызын бедиреп табала, табыш jок чыгып, jүре берди. Анайда ок табыш jок ойгонып турала, карыган эмегендер база jана бердилер.

Көзнөктиң алдында кушкаш ол ок кожоғын чөйө тартып отурды. Төрөөндөрдиң бирүзи де бала көрөргө келбеди. Арина кайын энезин кечеден бери каран сакып турган болгон, je эмди оның келбези jарт болды. Ол өрө араай өңдөйип турала, көзнөкти бектей тартып, көзнөктиң алдында төжөгине ойто jатты... Кырга jөлөнип браткан күннің кыскылтым чогы көзнөк өткүре чалып, столдың үстүнде турган шили айактарды кызарта будуп турды. Jаның клееткен уйлардың мөөрөшкөни, ийтердиң үргени көзнөк өткүре jарт угулып келди.

Одожында турган меестиң бажы там ла кызарып браатка-

нын Арина көзнөк өткүре төжөгинең ајыктап јатты. Төрөөндөриниң бирүзи де келбегенине јүреги сыстап, бажына јүзүнјүүр санаалар кирип турды. Көп јылдарга ундулып калган азыйгы керектер оныҥ эмеш айланып турган бажына ненииҥ де учун кирип турды. Оныҥ чала јумуп алган көзине өткөн јылдар, ундулып калган улустар, кайда да ыраак, ыраак артып калган бала өйлөри ажып турган күннииҥ өчөмик чогындый, ыраактаҥ көрүндилер.

Эҥир киргенче балазы бир де ойгонбоды. Тышкаары ойноп турган балдардыҥ, мөөрөшкөн бозулардыҥ, катап ла одорго барып јаткан уйлардыҥ табыжы јылыйды. Балдары араай киргилеп келеле, печкениҥ оозында шылыражып, калыражып турала, тымый бердилер. Ончолоры полго јергелей уйуктап јаттылар. Јаҥыс ла кичинек уулчагы уйуктап болбой, узак шулурып турала, учында база уйуктап калды. Ойгонып келген балазын эмчектеп салала, Арина ол ок санааларынаҥ айрылбай јатты. Коштой турган айылдажыныҥ кааза айылында кандый да улус узак куучындажып, каткырыжып турала, тымып калдылар.

Удабай јаан тегерик ай көзнөктөҥ карап ийди. Эмдиге јетире төрөөндөринеҥ кем де келбеди. Арина катап араай өрө турала, көзнөктөҥ төмөнги айылдар јаар көрди. Айдыҥ јарыгына јалтырап јаткан чичкечек јолдо кем де көрүнбеди. Содойыжып турган айылдар, туралар — ончозы аркадаҥ түшкен јаан кара көлөткөни јабынып алала, уйуктап калган турдылар.

Јаҥыс ла тегерик чырайлу ай Аринага удура көрүп, там ла бийиктеп браатты. Ол бойын сок јаҥыскаан артып калганга бодоп, кажы чакта өлгүлеп калган ада-энезин, јаш тужун эске алынды.

2 БАЖАЛЫК

Аринага ол туштa он беш јаш болгон... Курлаазына согулган узун чачту, кап-кара көстү, ак чырайлу, бойы омок, баштак... Адазы јурт ичинде көп эр улуска түҥей эмес: койу кара сагалду, айудый бөкө, кылык-јаҥы кату, иштеҥкей. Је көп јанында ол кокырчы, кезикте јаш баладый баштактанып та туратан. Энези дезе, карын, унчукпас, адазы нени ле эт дезе, оны эдер. Адазы коштой деревненииҥ орустарынаҥ тура тударга үренип алала, алтай деревнеде баштапкы эки кып болчок, јаан эмес тура тудуп алган. Арткан эр улустар адазыныҥ кылыгын кыйа көрүп турала, эзенде јылда бойлоры тура туда бергендер.

Алтын күсте суйук та болзо, бойыныҥ арба ажы кырада өзөтөн. Адазы сүүнип, кыразыныҥ ичиле баскындап, одожында кырдыҥ эдегинде иштеген улуска та нени де кыйгырып туратан. Арина дезе ашты серпле јеҥил, эптү кезип, түрген сноптоп, база неге де сүүнип оморкойтон. Арина јараш болгонын бойы

билетен. Деревненің ортозыла ол ödö бергенде, кийининең ууллардың туйка эрмектешкен ўни угулатан. Арина јобош баладый ödö берер, је сözин айдынган уулчактарды токпоктоп салар.

Қышкыда кырдаң чанакту јыңылаганда, уулчактар чўрче ле јуулыжып келетен. Керек дезе сыраңай ла јокту, јоктузы учун улуска таштадып ийгендий. деревненің сыраңай ла учы бажында јаткан Карамай öбögönніңг он ўч јашту, чимириги салактап калган Одойы оозын ачып алала, Аринаны ајыктап, төңгінің алдында туратан. Уулдар оны ийде салып, токпоктоп тургандар, Арина корып алатан, је качан онызы közин Аринадаң салбай, көп лö көрўп келгенде, Арина јыңылап келген бойынча, оны чанагыла кожо катай јыга табарала, көндўре јўре беретен. Кыс көрўп јўрген öскö јердің уулдарының килиң тондорын ўйдың ötögиле туйка уймап салар, эмезе ээрлерининг колоңдорын кезип салар болгон. Эртен тура кыс көрўп јўрген уул колоңын бедирең, уйатка тўжеле, мангдайы кызарып, кижи јок куру атанатан болгон. Ол öйлördöң бери кандый көп кубулталар болгон...

Бир катап база ла мындый ок јарык айдың эгирде ойын болгон јердең Арина айылына јаңыскаан јанып клеетken. Аринаның кийининең артпай, Одой ээчип, је онала куучындажарга јалтанып клеетken. Кажаганның төринде көлöткöдö јажырып салган ээрлў төрт ат турганын јолой көрölö, Арина керексибей, көндўре ödўп турган. Је кенетийин оны кийин јанынаң кем де оозын јаба тудала, чыдалду колдорыла јердең öрö јеңгил көдўрип чыкканын Арина сеспей де калган. Ол тумчаланып, кыйгырып болбой, чакпыланып, тырмактанып та турза, је кўчи јетпей калган.

Таныш эмес кандый да кара кабакту јиит уул түп-түңгей ак тиштерин айдың јаркынына удура јалтырадып кўлўмзиренеле, Аринаны кискеге бодоп, ээрге арта јеңгил таштап ийди. Арина божоноло, кыйгырып ийген, је аттаң секирерге јеткелекте, көлöткöдöң база эки уул чыга конды. Оны ээрге јаба түрген тангып ийдилер.

Қажаганның толыгында каруулда турган төртинчизи араай сыгырып ла ийерде, төрт кижи тургуза ла аттарына мине сокты. Аттар тибиреп, ичкеери болдылар. Ийттер түймеп, аттардың үстўне келдилер. Је ўч уул чурап келген ийттерди маң бажынаң ат камчыла туда берерде, олор там ачурканып, бастыра деревненің ийттерин бут бажына тургузып ийдилер. Деревнеде улустың кыйгызы ла аттардың јызырада чапканы угулды.

Бир канча öйдің бажында төрт атту кижи туулар јаар элес эдип калдылар. Олорды ээчий аттардың такалары јызырап, бир канча уулдар кыйгы-кышкыла сўрўжип тургандар. Арина торт кыймыктанып болбой јаткан. Тери чачылганча мантап брааткан аттың тондолгоны оның көксине коркушту торгулып турды. Қырлаңдар, кайалар, агаштар — ончозы кайра учун брааттылар. Аринаның оозын туй буулаган јалбак бöс кур ат-

тыҥ тоҥдолгонынаҥ чечиле берди. Ол өзöги ўзўлип брааткан ыўк ле сезинип, өлўмтик ўниле кыйгырып ийди:

— Бе-лим, бе-лим!..

Је оныҥ ўни аттардыҥ тибирти ле улустыҥ кыйгызы öткўре кемге де угулбаган. Кара кабакту уул апагаш тиштерин көргўзип клееделе, учында торт көрўнбей калган... Теҥери, ай, туулар — ончозы туманга јоголып, көрўнбей бардылар. Өлўмзирей берген Аринаныҥ белине кем де кичинек токпокло араай, је коркушту тўрген токпоктоп клееткендий билдирет.

Аттардыҥ тибирти јоголып, кенетийин та не де шыльырап, чайбалып турганы угулды. Аринаныҥ каны тўўлип калган јўзине чайбалган соок суунып тамчылары келип тийерде ле, оныҥ сагыжы эмеш бурылып келди. «Суу кечкилеп јаткан эмтир» — деп, ол өлўмтик сананыҥ брааткан. Аттардыҥ тибирти öткўре ыраактаҥ јызырап угулган табышка удура кайдаҥ да коштой јуугынаҥ та не де база коркушту јызырап, каруузын јандырды. Кўзўрт там ла јууктап клееткен...

Кенетийин Аринаныҥ сыраҥай ла кулагыныҥ үстүнде ол ок коркушту јызырт кўркўрей берди. Арина көзин ачып болбой, улустардыҥ адыжып брааткандарын билип ийди. Аринаны адына артынып алган уул мылтыгынаҥ төрт катап бурылып келеле, атканча, ол билинип клееткен, је оноҥ ойто ло санаазын ычкынып, билинбей барган. Узак па, ас па öй öткönин ол торт билип болбоды.

Је экинчи катап оҥдонып келерде, кара кабакту уулдыҥ бöрўк јок, койу чачы салкынга јайылып клеетти. Ат јоруғын бир де астатпаган, сыр мангда сунуп турды.

Сўрўжип клееткен улустыҥ аттары арып, кайда да кийининде артып калган болор; нениҥ учун дезе уулдар эмди токунаалу брааткандар. Олор öнötийин чыйрак аттарлу келген, оноҥ башка Јайлуныҥ уулдары атту маҥтадарга олордоҥ до коомой эмес болгон.

* * *

Оноҥ ары не болгонын Арина торт билбес болгон. Изў, коркушту изў!.. Ол оҥдонып келеле, кирбиктери öткўре өбире ајыктап јат... Öскö кижиниҥ караҥуй айылы, öскö улус... Кандый да табыш јок көлötköлöр ого коштой јууктап келеле, араай унчугыжат: «Оҥдонып клееткен ошкош... ого изў... турундарды кайра таштагар...» Арина катап ла көзин јумуп, айылдыҥ јеҥил ыжыла кожо тўнўктеҥ учуп турды. Ышла кожо теҥериде тўрген айланып турала, јерге јабызап, тўрген, тўрген учуп клеедири. Тыныжы буулып, јерге келип тўжеле, чочыганынаҥ араай кыйгырып, көзин ачып ийди.

Катап ла караҥуй айылдыҥ ичи, катап ла köскö јарт көрўнбес ол ок улустар... Ончозы кандый да јажытту, коркымчылу... Аринаныҥ алдында оны уурдап экелген кара кабакту уул кичи-

нек болуп көрүнип келди. Оноң ол там ла јууктап, јаанап, орынның будына буулап салган бозуга түңей болуп келди. Аринаның бажында ыштылып јаткан арчынды күйдүрип, ол оны ајыктап отуры... «Мындый кем јок бойыла бөрүдең де ары— Арина кандый да көскө көрүнбес отко күйүп браадала, сананып јат. — Јок, кулагы кандый јаан, коркушту...» Арина тескеери бурыларга албаданып, је колдорын кыймыктадып болбой, көзин катап ла јумат. Айылдың ичи айланыжып, очокто от там ла јаанап, оның јаткан төжөгине јууктап клеедири. Ол болушка та кемди де кычырып јат, је оның сөстөрин бир де укпай турган ошкош, кем де болушка келбейт.

Катап ла каранғуй түн, катап ла бастыра бойын өртөп турган көскө көрүнбес от-јалбыш...

Јайгы изү энгир... Айылдың јабыс эжиги кайра ачык... Үйде бир де кижи јок... «Байла, өлөң ижине баргылаган болбой кайтсын» — деп, Арина, ачык эжиктең көрүп јадала, сананат. Тышкаары база бир де кижи көрүнбейт. Јаңыс ла айылдың эжигинде ойноп јаткан балдардың табыжы угулат... Байла, оору Аринаны көрүп отурзын деп, јаан улустары таштаган балдар болбой кайтсын, оноң башка олорды буул тартырып апарар эди. Айылдың ичинде каранғуй, изү, јытту...

Ачык эжиктең ырааkта көгөрижип турган тууларды Арина ајыктап јадыры. Туулардың бажы ажып турган күннің чогына кып-кызыл кызара изип калгандый, туулардың ары јанында теңери чап-чаңкыр, серүүн, јайым. Аринаның јери, айылы, ада-энези, байла, ол туулардың ары јанында болор. «Јуртка барган бала јуртында артатан» — деген энезинің јаантайын айдып туратан сөзин Арина эске алынды. Бу сөсти ол көп үй улустың оозынаң угатан, је Арина оны бир де сананбайтан болгон: эмди дезе бу сөс ого кандый да өскө учурлу јарталды. Кажы ла көнөк, илүдеги аарчы, шүүйтен шүүн, ајактар—ончозы кулакка угулбас тилиле Аринага айдып турган дый: «Јуртка келген бала јуртында артатан. Бис сени божотпозыс!» Алтай үй улустың јүрүм-салымына берилген бу сөс үйүктап та јатканда оның кулагына угулып турган. Айылдың ээзи үй улустар уйын саап, курсагын азып божойло, өлөң ижине јүргүлей бергенде, Арина айылдың эжигин балдарга кайра ачтырып алала, санаазын салган ырааkта чаңкырайышкан кырларды ајыктап јадар болды. Онойдо ол он эки күнге чыгара јаткан. Азыйдагы ак, толу чырайы куугарып, эди-каны агып калган, ээлгир, күчтү колдоры камчыдый кадып, орынның кырынаң ажып калган, бойы айылдың ачык эжигинең төрөл кырларын, төрөл теңеризин ајыктап јадар болды.

Табыш айдып барган улусла кожо адазы ла энези једип келеле, бойлорының јаңыс кызын мынаң апарар деп, Арина тың иженип јаткан. Адазы оны адына учкаштырып алала, јанып турганын Арина јаантайын түженип турар болды.

Энгир сайын айылдың ээзи үй кижи ажанып ла алза, јаш

тужундагы jўрўмин эске алынып отуратан. Оныҥ куучыны ончолорыныҥ кўўнине тийип те калган болзо, је олор угар учурлу болгон. Айылдыҥ ээзи ўй кижи кату кылык-јаҥду, оныҥ учун ончолоры оныҥ куучынын јаҥы угуп турган улустый, тыҥдап отуратандар. Кезикте ӧбӧгӧни ўйиниҥ куучынын чала угуп, булаҥдап отурганда, ўйи уур кўлер каҥзазыла ӧбӧгӧнининҥ маҥдайына шак эттире согуп алатан. Ӧбӧгӧни каҥзаныҥ изў когына маҥдайын ӧртӧдип алала, тоскуурда суула маҥдайын јибидип, јаҥыс ла айдатан сӧзи мындый болгон: «Бу сен кижи бе, айса не?» Је ўйи оны керектебей, коркыганынаҥ кӧстӧри тостойыжып калган уулдарына, келиндерине оноҥ ары куучындап отуратан: «Ол јуртка барала, мен он алты ла конгом, комдош сӧӧктў кижи болгон, колдоры бош, аракычы таҥма болгон...»

Кўндер ээчий кўндер ӧдўп ле турган, је табыш айдып барган улустардаҥ эмдиге ле бир де суру јок. Кайткан? Не болгон?.. Олорды јаҥыс ла Арина тыҥ сакып јаткан. Айылдыҥ ээзи ўй кижиге тўҥей ле: олор келзе де — не, келбезе де — не? Јетжилеп келзе, карын, шаалтага кандый-кандый тынду мал берер керек. Табышка барган улусты айыл ичинде улустаҥ Аринадаҥ башка база бир кижи чыдашпай сакып турган. Ол Аринаны уурдап экелген уул, Тайтак, болгон. Арткандары Аринаныҥ капшай јазылып, ӧлӧҥ ижине болужарын ла сакып тургандар.

Бир катап айылдыҥ ээзи ўй кижи Аринаныҥ маҥдайын соок, кату, сырсак сабарларыла сыймап тудала, эрке ўниле айткан:

— Капшай јазылзаҥ, балам, јажыл јай ӧдўп браадыры, јалаҥда ӧлӧҥ кадып барат.

Је Аринаныҥ јазылар аргазы јок болгон. Кӧп кўндерге ол тӧжӧктӧҥ турбай јаткан, је учында оныҥ кўчи ойто бир эмештеҥ кирип, санаазы јарып клеткен.

Бир кўн айылдыҥ ээлери эҥирде иштеҥ јанып келерде, јаан табыш болгон. Чоокыр бозу энезин эмип салган. Айылдыҥ ээзи ўй кижиниҥ кыйгы-сыгыды бирде ўйде угулып, бирде тышкаары угулып, бозуны кӧрбӧй калган балдарын јыракыдаҥ аракы кемјийтен узун тал амзуурла сабайла, айылдыҥ ичине тескинип турган. Качан чай кайнап, ончолоры ажанып тойорго, айылдыҥ ээзи ўй кижиниҥ калак-сыгыды бир эмеш тымый берген. Арина тўнўктеҥ чыга конуп турган омок чедиргендерди ајыктап, бойыныҥ санаазын сананып, отурган улусты керексибей јаткан. Улустар та нени куучындажып отурганын ол тыҥдабай, јеринде колчанакла канайда јыҥылап, баштактанып туратанын эске алынып, сананып јаткан. Улустыҥ куучыны тымып, там ла ырап брааткан. Кенетийин та не де табышту шак эделе, тоскуурда суунын чайбалганы угулып, оноҥ эр кижиниҥ ўни угулды: «Бу сен кижи бе, айса не?» Ого удура айыл ээзи ўй кижиниҥ чўгулду ўни угулды: «Чоокыр бозуныҥ тумчугына

чорго сук деп, бу немени айдып бол јададым, улустар... Өрө чыкпас неменинг өңги де башка, тьфу!»

Айылдыңг ээзи ӱй кижи оноң до ары арбанар эди, је сакыбаган јанынаң айылдыңг эжиги кайра ачылып, эжиктең энчейижип алган бир канча эр улустар кирип келдилер. Ончолоры јакшылажып, айылдыңг эр јанына ӧдӧлӧ, туулактардыңг ӱстӱне байдастанып табылу отурып ийдилер. Кирип јаткан улустарды көргӧн бойынча Арина сӱӱнгенинең тӧжӧгинең өрө өңдӧйип келди. Је олордыңг ортозында оныңг адазы јок болгон. Улус урган чегендӱ айакка јаба тоңгулап калгандый, узак унчугышпай отурдылар. Удабай чай кайнап, улустыңг тилдери чечиле берди. Суйук сагалду, чичке сары мойынду карыган ӧбӧгӧн, чайды шолырада тартынып ийеле, айактыңг тӱбинде арткан чайын кӱлге тӧгӱп, унчукты:

— Чайыңг база бар ба, балам?

— Бала болорго мен балаң ба? — деп, айылдыңг ээзи ӱй кижи чала кокырлаган айас кыјырантып унчукты. — Мен сенеңг эки јаш јаан эмейим. Кажы, айагыңг бер.

— Канайып? Мен јаан болбойым — деп, карыган ӧбӧгӧн айакты ээчий чичке сары мойынын чӧйип, удурлажып отурды.— Качан Какайдыңг уулы кижи экелерде, мен алтан јашту болгом, је оноң бери канча јыл ӧтти? Тоолоп көрзӧң. Ол туштa сен теен јиит кыс инеңг. Комдошторго качып, копылдада јелип турган тужуңг эмей, канайып менеңг јаан болдыңг? Кажы, чайыңг база бар ба, балам? Ыраак јолдоң келген кижи чай ичпей база.

Сырсак ӧбӧгӧн база ла чечеркеп келгенде, Арина оныңг суйук сагалын јула тартала, отко чачып ийер кӱӱни келип јатты. Је учында ӧбӧгӧн келген керегин куучындап баштады:

— Баланыңг јаткан јеринде алтайлар партизандар болуп барган дежет. Кажы ла айылдыңг эжигинде кызыл бӧс буулап салган эмтир. Алдынаң аттарын ончозын мине бергендер эмтир, азыраган балдарын, алган ӱйлерин айыл-јуртына таштап ийгилеген эмтир. Баланыңг адазы кызылдарла кожо барган, алган ӱйи айылында отурган эмтир. «Јуртка барган бала јуртында артатан» — деди. Шаалтага јети тажуур аракы, јети аршын бӧс шаады.

—Тӧгӱн, энем качан да онойдо айтпас — деп, Арина чыдажып болбой, кенетийин тӧжӧгинең өңдӧйип келди. — Адам удабай бойы келер! Көрӧрӧӧр!

Арина карыган ӧбӧгӧннiң сӧзине бӱтпей, кыйгырып турды. Оноң бир де кичинек ижемјизи артпаганын билеле, кӱчи чыгып, тӧжӧгине ойто јада тӱшти.

Ол јӱӱлип турган кижиге тӱңей: уйкузы өткӱре тӱниле кыйгырып, та неден де чочып, јаңыртык орынынаң ажып, јерге келип тӱжӱп турган. Энези келер деп Арина ижемјизин јылыйтпай ок турган. Бӱгӱн келбезе, эртен келер, эртен келбезе, соңзун келер. Је кӱндер улалып ла турган, энези де, адазы да келбеген. Айылдыңг ээзи ӱй кижи јети тажуур аракыны кайна-

дып божодоло, јети аршын чоокыр бөсти ол ок карыган өбөгөнниӊ табыштырып ийген. Арина карыган өбөгөнди сакып, эки күн јаткан, је карыган өбөгөк ойто јаӊыскаан јанган.

Аринада эмди бир де кичинек ижемји артпай калды. «Јуртка барган бала јуртында јадатан» — деген алтай кеп сөстиӊ учуры эмди ого чек јарталды.

Эмди ого түӊей ле болгон. Ол оорып, база эки күн јадала, орынынаӊ туруп, базып та јүрер боло берген, је андый да болзо, колы-будында торт күч јок болгон. Калганчы өйлөрдө адаэнези де оныӊ санаазына торт кирбей барган. Нениӊ де учун оныӊ бажынаӊ Одой чыкпас боло берди. Одой јоктудаӊ јокту да болзо, је деревнениӊ седеӊдешкен, тееркек ончо уулдарынаӊ керсү, јобош болгон. Је эмди Арина оныӊ көзине канайып көрүнер? Эмди ол кемге керектү?..

Күндер онойдо өдүп ле турган. Арина качарга бек шүүнип алган. Эмди ол туйказынаӊ јолго белетенип, быштак-курут јажырып турар болды. Аринаныӊ эригип турганын айыл ичинде улустар сезип те тургулаза, је билбеечи улустар болуп, онула көп куучындашпай тургандар. Уул Аринала канча ла катап куучындажарга турза, је Арина оныӊ сөзин укпай, јүзине де көрбөй, каранынаӊ качып туратан.

Бир күн энгирде, качан айылдыӊ ээлери покостоӊ јаӊы ла келеле, үйде казан азып шакпыражып турарда, Арина тышкаары јаш өлөӊниӊ үстүнде отурган. Кабырудаӊ јанып клееткен үйлар мөөрөжип, таныш эмес келиндер уй сааргa табышту јүгүрижип тургандар. Кайда да балдар каткырыжып турган, сууныӊ ол јанындагы айылдарда дезе аракыдап јаткан улустыӊ кожоӊы ийттердиӊ үрүжип турган табыжыла алыжып турды. Туулардыӊ эдегинде айылдардаӊ чөйилген јеӊил чаӊкыр ыш јабыс јайылып, токунаалу айланып турган. Онык үйге кирер күүни торт јок болгонынаӊ улам, ол онойып узак отурган...

Ол ок түнде Арина капчал кырдыӊ эдегинде јыраалардыӊ ортозыла түрген базып турган. Ай чыккалакта, ол боочыдаӊ ажа берерге санаган, је арып калган буттары амыр сурап турган.

Канайып та табыш јок качып турган болзо, је кийининде јаткан кобыдаӊ аттардыӊ тибирти угулган. Ол азыйда кандый да јалтанбас, омок кыс болгон болзо, је эмди карчагадаӊ јажынган чычкан чылап, јыраааныӊ төзине тырлажып кирерге келишти. Атту эки кижи кырдыӊ эдегиле узак айланыжып турала, ойто бура соктылар. Оноӊ јызырада чапкылап, ойто көрүнип келеле, Аринаныӊ јажынып алган јыраазыныӊ үсти орто келгендер. Бу ла ок өйдө капчалдыӊ ары јанынаӊ ай качажып тургандый, араай карап ийген. Атту келген эки кижи Аринаныӊ кайын адазы ла јиит өбөгөни болгон. Кайын адазы јелбер кабагын јемире тартынып алала, јыраааларды ајыктап турганын Арина көрүп ийген. Кежегезин эбире бычакла тазада кыр-

дырып алган бажы айдың тың чалып турган јаркынына јалтырап турганын ол база јарт көрүп турган. Ол уулына таянып де кимиренип айдала, оноң тың арбанып, ат соготон камчызыла јырааларды јулдай токпоктой берди. Оноң уулына бурылып келеле, чугулду арбанып турды. Оның айткан сөстөри Аринаның сыраңай ла үстүнде угулды:

— Калымы јаан кадытты божодып ийген болзоң, эмди бойың тап! Јорт ары! Чап!

Аттар тибиреп, үзеңилер шыңырап, түрген ырай бергендер. Арина јажынган јеринең өрө турала, таштың үстүне отурып, ажанып алды. Оноң арткан быштагын ла теертпегин курына түүп алала, таштың алдынаң чорлогон кара суудаң ичип алды. Јолго ичерге суу база керек болгон, је Аринада суу уруп алатан не де јок. Оның учун ол балтыргандардың јоонын бедиреп, учында чирик јадыктың јанында өскөн јоон өлик балтырганды үзе тартып болбой, узак турушты. Колдоры чылап, күчи јетпей барарда, ол көңкөрө јадала, балтырганның кадып калган төзин кемирип туруп, јүк ле арайдаң јыгып алды.

Балтырганына толтыра суудаң уруп, балтырганның оозын өлөңлө туй бөктөп алала, кара суудаң калганчы катап санаазы јеткенче ичип алды. Оноң өрө турала, койу агаштардың көлөткөзинде анчыдаң чочыган эликтий, јоголып калды.

3 БАЖАЛЫК

Эки күннің бажында јарык айдың түнде тың аштап, арып калган Арина бойының чыккан, өскөн төрөл Јайлузына көлөткölөр кууп, араай једип келген. Айылының јуугын сезип, Арина токтодынып болбой, јүреги там ла тыңыда согулып клеткен. Кышкыда Аринаның колчанакту јыңылайтан тоңги, уйын айдап келетен јалаңдары, јиттердиң јуулыжып ойнойтон суудагы кечүзи — анчозы айдың јаркыны өткүре Аринага неден де кару, неден де јуук, чөрчөктө көрүнген алтайдый көрүнди. Ол куру кажаганның төринең араай чыгып келеле, өзөкти өрө араай базып ийди.

Эбире коркушту тымык болгон. Арина серемјилү тымыкка чала кайкап клеетти. Айылдар карара содойыжып, анчозы уйуктап калгандый; айылдардың јанында јаантайын кепшенип јадатан уйлар да көрүнбейт, чуркуражып, кижиге удура келетен ийттер де угулбайт. Мындый јарык айдың түнде Јайлуның јиттери јаантайын кечүде эмезе айылдардың төринде акта јуулыжып алала, кожоңдожып, комус согуп ойноп туратандар. Кандый-кандый кокырчы уул камдарга өткөнип, тескинип, калактап турганда, уулдар каткыга өлгүлеп браадатан. Эмезе кандый бир јалтанбас уул јаткан торбоктың кийин јанынаң өңөлөп келеле, сакыбаган јанынаң оны мине соголо, торбокты

туйладып туруп, деревнени ӧрӧ каткы эдип мантада беретен. Кемзинчек кыстар, Аринаның јаштаң ала кожо ойногон ӱӱрелери, ӱӱрлежип алала, ойногон улустың ортозында эң баштапкы кожончылар болотон. Олор кемзинип, јӱстерин улустаң јажырып турганда, эң ле јалтанбазы ӱӱрелериниң ортозына јажынап алала, коо ӱниле кожоңдой беретен.

Сакыган эдим кӧӧркийди,
Сакыган эдим кӧӧркийди,
Санаазын салбас кайтты не?
Санаазын салбас кайтты не?

Оноң арткан кыстар јӧмӧжип ийгенде, кемниң де коо, чичке ӱни ӧрӧ бийик учуп чыгала, арткан ӱндердиң ӱстӱле шыңырап, коолоп, уйуктап калган јаланғарга, тууларга уча беретен. Бу ок ӧйдӧ арткан кыстар нени де кару сананып тургандый, јабыс ӱндериле кожоңды ӱспей туратандар:

Кӧргӧн эдим кӧӧркийди,
Кӧргӧн эдим кӧӧркийди.
Кӧзин салбас кайтты не?
Кӧзин салбас кайтты не?

Уулдар дезе кыстардаң ыраак јок јуулыжып алала, бойы бойлорына каткымчылу учуралдар куучындап, эмезе канайда былтыр күскүде аңдагандарын куучындажып, јиит аңчылардың једикпестерине каткырыжып тургулайтан. Оноң кандый бир уул кожоңды баштап ийгенде, арткандары јӱзӱн-јӱӱр ӱнденип, кыстарга удура кожоңдойтон кожоңы јаантайын мындый болгон:

Кӧзӧр салбас кежимге
Кӧзӧр салып кайттым не?
Кӧзим салбас ӱӱреге
Кӧзим салып кайттым не?

Кыстар бойы бойлорының ортозында кандый кожоңло каруузын јандыратанын бир эмеш шӱӱшкилеп турала, оноң уулдарга мынайда јандыратандар:

Кӧзнӧктиң алдынаң
Кӧрӱп алып не болзын?
Кӧстиң, кӧстиң кырыла
Имдеп алып не болзын?
Паратаны ажыра
Карап алып не болзын?
Кара кӧстиң кырыла
Имдеп алып не болзын?

Уулдар күнгӱрешкен койу ӱндериле, кыстардың чичке ӱндерин эркеледип тургандый, удура јаңыс тынып, күркӱреде кожоңдожып, каруузына ойто кожоңло јандыратандар.

Онойдо ӱӱрелерин эске алынып, Арина төрӧл деревнезиле базып турган. Бу кожоң до оның кулагына узак шыңырап тур-

гандый угулды. Кичинек төңнөң ажып ла келерде, Аринага туразы, содон айылы айдың јарыгына удура јарт көрүне берди. Канча күндерге, канча түндерге санап калган айылын көрүп ийеле, сүүнгенинең ол ыйлап ийер күүни келди. Ол базыдын там ла түргендедип, тыныжы бадышпай, өткүүлге јүгүрип јеткен. Ачык турган өткүүлдең кирип јадала, энези өткүүлин нениң учун бектеп албаганына эмеш кайкай берди. Оның энези јайгыда јаантайын айылда јадатан учун, айыл јаар басты. Айылга коштой өзүп турган койу баргааларды, чалканчактарды энези чаап салатан болгон, та нениң де учун эмди ол баргаалар узап, кемге де кестиртпегенин Арина база көрүп ийди. Јүреги эмеш јалтанып, айылдың эжигине јууктап келерде, энезиниң айылы кайра ачык, эжиги карарып турды.

Арина чочыган бойынча токтой түжеле, энезин араай кыйгырып ийди, је ачык эжиктең кем де каруу бербеди. Арина өзогоны ажыра алтап, айылына кирип келди.

Аланчыкта конорго отурган мечиртке кижи кирип клеетКенинең чочыйла, канаттарыла талырадып, түнүктең учуп чыкты. Арина мечирткеден чочыган бойынча кыйгырып ийди. Оның үни ээн айылдың ичине тунгак јаңыланып калды.

Очокто от өчүп калган, үйде бир де кижи јок болгон... Јара чаап салган јаңыртыктар, айак салатан агаш шкап оттың айагында јаттылар. Айылдың ичинде ээн, керек дезе отто очок то јок болгон. Будының алдында шылырашкан немени алала, Арина айдың јарыгына ајыктап көрди. Татап калган куру патрондор эмтир. Не мында болгон? Кем болгон? Айылдың улустары кайда барган? Айылдың ичинде немелер кайда?..

Арина оттың айагына сананып бир эмеш отурала, оноң үркүген кураан чылап, эжиктең чыгара секирип, туразы јаар јүгүрди. Туранын кодорып салган ачык эжигин көрөлө, Арина коркыганынаң јүреги арай ла јарылбай, өткүүл јаар ойто јүгүрди. Је өткүүл табылбай турарда, ол јүгүрип келген бойынча чеденди ажыра секирип ийди. Олөңдөргө илинип, убактарга кададып, учында јолго чыгып келди. Болушка кычырарга бир де кижи көрүнбесте, ол токтой түшти. Типилдеп турган јүреги ого кийин јанынаң та не де тибиреп, сүрүжип клееткендий угулып турды.

«Коштой айылдаштардаң канайып бир де кижи јок?»—деп, Арина ары-бери ајыктап көрди, је эбире айылдардаң бир де кижининг үни угулбайт. Керек дезе ийт те јок. Карара содойышкан айылдардаң от то көрүнбейт, ыш та чөйилбейт. Бастыра Јайлуның ичи ээн... Арина Јайлудаң качып, түнде кайдаар баратанын торт билбей турала, конуп алатан јер бедиреди. Јурт ичине конорго коркушту болордо, ол јаланга конорго кобыны өрө басты. Арыганы ла аштаганы оның күчин јайа тартып, баштапкы ла туштаган агаштың төзине јыгарга турды.

Агаштардың ортозына једеле, ол чибининг төзине кирип алды. Кандый да тың арып, кандый да тың аштаган болзо, је

Горно-Алтайская областная БИБЛИОТЕКА

392557. 1885

уйку торт келбеди. Таң јаңы ла јарып клеедерде, Арина чибиниң тӧзине јӧлӧнӧ отурып, ӱргӱлей берген. Чыгып келген кӱниң јылузы оныҥ арып калган эдин там ла мылырадып, калыҥ уйкузын там ла кӧӧрӧдип турды. Аринаныҥ сыраҥай ла будыныҥ бажына јетире маҥтап келген кӧрӱктиҥ шылыраганынаҥ ол ойгонып келген.

Кӱн тал тӱштеҥ кыйа берген эмтир. Јаактарына толтыра ӧлӧҥниҥ ӱренин тыктап алган кӧрӱк Аринага удура чочыганду кӧрӱп отурала, оноҥ ӧлӧҥдӧрдиҥ ортозы јаар бурт этти. Салактап турган колдорын Арина јердеҥ јӱк ле арайдаҥ кӧдӱрип, чибиниҥ алдынаҥ эҥмектеп чыгып келди. Эмди кайдаар баратанын ол торт билбей турды. Ӧскӧ алтай деревнеге једерге Аринага эки кӱн керек, је анаар бararга оныҥ кӱчи једер та јок. Јайлуга кайра једеле, кемди-кемди сакып көрӧргӧ шӱӱнип, Арина ӧлӧҥдӧрдиҥ бажынаҥ тудуныл, ӧзӧк јаар ойто ууланды. Қандый-кандый кижи деревнеле ӧдӧр болор бо деп тӱш ӧткӧнчӧ сакып, чӧкӧйлӧ, айылына ойто келди. Айылына кирбей, айылын чеденниҥ тышјанынаҥ ајыктап турды. Кенетийин Арина алдында отурган кичинек кискени кӧрӱп ийеле, коркушту тыҥ сӱӱне берди. Ол эҥ ле кару кижиге туштагандый сӱӱнип, кискениҥ балазын ала койды. Ээнзиреп калган кискениҥ балазы маарап, божонорго албаданды, је Арина оны колдорынаҥ салбай, койынына сугып алала, улустар кайда барганын сурап, эркеледип, чеденге отурды. Кискениҥ балазы, байла, чычкандарла азыранган болбой қайтсын—ӧҥи бир де чыкпаган. Арина оны тӧжине јаба кучактанып, катап ла эркеледип, ӱзӱги јок куучындап турды:

— Энеҥ кайда, экем? Улустар кайда барган? Не болгон?

Кенетийин Аринадаҥ ыраак јок уйдыҥ мӧӧрӧгӧни угулды. Арина чеденнеҥ тӱже секирип, туура кӧрди. Јолды ӧрӧ кӱрен уй айдап алган, бойы чырбаалдар јӱктенип алган ак сагалду карыган ӧбӧгӧн базып турды. Арина сӱӱнгенине кыйгырып ийеле, кискезин тудуйганча, карыган ӧбӧгӧнгӧ јаба јӱгӱрип једишти. Қарыган ӧбӧгӧн Одойдыҥ адазы Қарамай болды.

— Ой, былар, турзагар! Слер кайдаҥ бого келдеер? Бу мен! Улустар кайда?

Қарыган Қарамай Аринага кӧзи јетпей, алаканыла кӱннеҥ јаалактанып, оны узак ајыктап турала, торт таныбады.

— А сен кем болдыҥ? — Қарамай чырбаалдарын јерге тӱжӱрип сурады. — А сен Арина болзоҥ, Қадын ол јанында болбой, канайып мында? Анда база чак тӱшкен бе? О-о, јайла, јайла! Чактыҥ келгени бу болбой кайдар? Је меге, карыган кижиге, не болзын: јӱрӱмди де көргӧм, јашты да јажагам... Оок балдардыҥ јӱрӱми оҥуп калатан эмтир, чактыҥ тӱшкени бу болбой. О-о, јайла, јайла!

Аринаныҥ сурактарын ол јетире угуп болбой, чырбаалдарына илинип, јаңыс ла калактап браатты:

— О-о, калак! Озогыда јаан улустар ончо Алтайга от

тўжер, ончо јонго чак тўжер деп айдыжатан, эмди ончозы чын болды.

— Улус кайда, айтсагар, былар? — деп, Арина Карамай ӧбӧгӧннинг сырағай ла кулагына кыйгырып браатты, је ӧбӧгӧн колыла јаңып, торт тескеери ӧскӧ сӧстӧр айдып јӱре берет:

— А мени кем алар, балам? Мени ӧлтӱрип, олор менең нени алар, балам? Мен ак та эмезим, кызыл да эмезим, тос айылду, тогузон тогус јашту карыган. Јажына кижи де бычактабагам, јаңыскаан ла јадып ӧлӧдим. О-о, јайла, јайла! Камчы сынду алтай канга уймалып кӧмӱлер, кан тӧгӱшкен кара албаты каргажып ончозы јоголор... Учында ондый болор.

Арина карыганның кӱреҥ уйын саап береле, кискезиле кожо ажанып алдылар. Курсак Аринаның колы-будын мылјырадып, тың уйку экелип турды. Карыган Карамай туулактың ӱстӱне кыйын јадып алала, отко учазын изидип, бойы бойыла куучындажып, арбанып јатты.

Карыган эмегени та кайда барганын апшыйак база билбес болгон. Арина јаңыртыкка чыгала, кӧзин јумуп ийди. Кискези мыркылдап, оның ичин кычыкайлап јатты. Боро кушкаштар адыста аарчыны чачкылап, тиркиреде учкулап турганын Арина тыңдап јадала, уйуктап калды.

Качан ойгонып келерде, эҥир кирип калган, карыган апшыйак дезе оттың јанында таҥкылап, нени де сананып унчукпай отурды. Айылдың ичинде база бир кижи оттың јанында отурды. Ол Карамай ӧбӧгӧннинг эмегени Чоргош болгон. Чоргош эмегенниҥ кату алакандарында јалбырак таҥкы бы¡ырап турганын Арина тыңдап јатты. Кобыда кожоҥдоп турган талтардың ӱни бӧднӧлӧрдиҥ кожоҥына кожулып, јылу эҥирдиҥ кирип клеетканин керелеп турдылар. Арина тӧжӧгинеҥ турала, кежегезин тӱрген ӧрӱп ийеле, карыган Чоргош эмегенге унчукты:

— Слерде јакшы ба, Одойдың энези?

— Јакшы, сенде јакшы ба, Арина? — деп, Чоргош эмеген кайра бурылып, јакшылашты. — Айылдап келдиҥ бе, айса, барган јериҥде база чак тӱшти бе?

Чоргош эмеген ӧбӧгӧнине кӧрӧ куучынчы, омок-шулмус болгон. Оныҥ учун Арина ойгонып ла келерде, куучын тӱгенбей барды. Ышка карарып калган јаан бакраска чай кайнадып, Одойдың энези ӱзӱги јок куучындап, тыныжы буулып турды:

— Ба-таа, балам, бистиҥ јерге коркушту јаан чак тӱшкен Алтай ӱстӱнде албаты актарга ла кызылдарга бӧлӱнген, учы јок чак тӱшти, учы јок тӱймеен болды. Јай башталарда, Јайлуга учы-бажы кӧрӱнбес Кызыл черӱ келген, Јайлуда јаткан алтайлар ончозы кызылдарга кирип, айылы-јуртына кызыл бӧстиҥ тилимин буулаган. Алдынаҥ аттулары адын минип, ончозы кызылдарла кожо јӱре берген, олорло адаҥ кожо ок атанган эди. Арткан бала-барканы актар келеле, бӱрте чаап койгон,

азыраган эки-јанғызын айдай бергендер. Арткан улус агаш-таштың ортозында бала-барказыла, уй-малыла анда ла јуртагылап јадыры, бис экӱ мында актар келгенде — ак бӧс эжигиске буулап, кызылдар келгенде — кызыл бӧс буулап салып, ӧлбӧй-барбай отурып ла јадыс. Јанғыс уулыс јаткан улусла кожо јажынып јӱре берген, бис экӱге одын да экелер кижи јок, суу да экелер кижи јок. Эки кызыбыс база анда ок. Јаан-Тайганың бажын Јайлуның улустары бийленип алган эмтир. Чачкан аштаң бу јыл аш та болбоды, кал-черӱниң аттары кара балкашла кылгаларды алыштырып салган. Карамайым чак тӱшкен деп калактап отуры, чындап та, чак тӱшкени бу болбой...

Эртенгизинде Арина эрте-эрте турала, Јаан-Тайга јаар јӱре берген. Ол ондо энезиле кожо он эки кӱн јаткан. Јол ичинде база табыш угулбай, эбире ончозы тымый берерде, Јайлуның улустары уй-малын айдап, эски-саскызын јӱктенип, артыныҥ алала, ӧзӧк јаар ойто чубажып ийдилер.

Кызының качып келгенине энези озо баштап чугулданып турган. Эбире турган јаҥы айалгалар, токунал јок кӱндер ончозын булгап, колуштырып, энезининҥ де санаазын айландырып салган. Энези уйын јединип, јеерен бозузын айдап алала, ӧзӧккӧ тӱжӱп јаткан улустыҥ сыраҥай ла учында клееткен. Арина адазының кышкыда ӧлӧҥ тартып туратан адына эски-саскы немелерин коштоп алала, ат ӱстӱне энчейип, элик-балтыргандарды ӱзе тартып клеетти. Олордыҥ алдында оок балдары ыйлажып, айдап алган ӧчкилери мааражып. Кертештердиҥ билези јангылап турды. Бир ӧчкиниҥ ак балазы коштой јуук ӧзӱп калган кайынгдардыҥ тӧзинде илинип калган, маарап, мӱӱстерин айрып болбой турды. Арина адынаҥ энчейип келеле, ӧчкиниҥ балазын эдегине салып алды. Сойып салган балтырганды уулак јибей, јаш бала чылап, кыйгырып ийеле, аттыҥ ӱстӱнен јерге калып ийди. Арина ӧчкиниҥ балазына каткырып, јанып браатқан улусты учынаҥ ала ајыктап клеетти. Кертештердиҥ алдында Карамай ӧбӧгӧннииҥ кыстары кыйгы-кышкыла алты кирелӱ койын айдап турдылар. Каргаа ла Јыламаш койлорын јолго торт кийдирип болбой јаткан. Одойы јӱзӱн-јӱӱр айткылап, ачу-корон кыйгырыжып турдылар. Одойдыҥ бажы узун ӧлӧҥдӧр ажыра анда карангдап, мында карангдап көрӱнет. Ол мойножып турган койлордыҥ бажын бурып, кыр ӧрӧ јӱгӱрип турды.

Кертек мойынду јаан кара кой удура келген атту Аринаны көрӧлӧ, токтой тӱшти. Алдында турган Аринаны көргӧн бойынча Одой база токтой тӱшти. Оныҥ тили курула бергендий, эрмек айтпай, Аринаны тосток кара көстӧриле ајыктап, колындагы бӧрӱгиле маҥдайында терин арлай соголо, тыныш алыныҥ болбой турды. Арина качан да оноҥ кемзинбейтен болгон, је кенетийин ол бажын јабызадып, ээрдиҥ кажын ајыктап, кызара берди. Онойын куучындашпай, олор экӱ бир канча ӧйгӧ тургандар. Оноҥ Арина јӱзин ӧрӧ кӧдӱрип, азыйдагы ла чылаҥ омок унчукты:

— Койлорынгды айда!

Одой јанғы ла болгоонгон кижидий, бөрүгин бажына кептей тартала, кыйгырып ийди:

— Киш, бөрүниң сектери!

Койлор секирижип, кырды төмөн быдырай бердилер. Кертек мойынды кара кой олор экүни ајыктап турала, оноң кеденгеп, јалмаштарын јайкап, оок кучаларын ээчидип алала, улустардың койлорына кожула берди.

Одой кыска ла өйгө торт јаанап, ўни эр кижининг ўниндий, кеңип калганын Арина сезип ийген. Азыйдагы чимириктў уулчак мындый коо сынду, мындый койу кара чачту болор деп ол торт билбеген.

Аринаның колоңынаң тудунып алала, эрмек айтпай клеэткен Одойды ол эрик јокто тууразынаң каран ајыктап клеэтти. Јанғы ла карарып клеэткен эрин сагалын, бийик мандайын, коо тумчугын Арина јанғы көргөндий, сонуркап ајыктап турды. Одой нени де сурарга, је сурагын айдып болбой, бөрүгиле мандайын улам ла арланып турды.

Каргаа ла Јыламаштың кыйгызын угала, Одой колоңды салып, артып калды. Арина бир канча ичкеери јортуп барала, артынып алган кожын јазап буулап турган кижи болуп, кайра көрди.

Одой ол ло арткан јеринде кыймыктанбай, оның кийининең ајыктап турды. Көстөри туштажа бергенин сезеле, Одой бөрүгин ушта сокты. Оноң уужалып калган кураан бөрүгиле мандайын база катап арлай соголо, күүн-күч јок бурылып, чагал кайынгдардың ортозында көрүнбей калды. Арина адының тискинин силке тартала, энезине мөңдебей једижип алды.

Энези күреҥ уйына колындагы немелерин артып алала, јеерен бозуның куйругынаң көзин салбай браатты. Аринаның јаба једжип келгенин көрөлө, ундулып брааткан эрмегин јанғы ла эске алынып ийгендий, эрмектенди:

— Кадын ол јанында кайының јарабады ба, айса, калык-јон јарабады ба? Сениң јанган немең не, учкан? Акыр, адаң јанза, арка-сыртынгды сойор болбой. Озогыда балдар барган ла јеринде јадатан эди, бу эмдиги балдардың кылык-јанғы бош куулган. Качан мен аданға келеримде, алты конок ыйлагам, алты конок кунуккам. Ат камчыга баш болзын, кайракан, аргазы табылбай турган кижини айыл-јуртына кондырып салган эди. Оноң түңгей ле јурт јуртап, түңгей ле бала-барка азырап јуртап калдым...

— Санаазын салбаза, кижиге кижи канайып баратан? — Арина адын силке тартала, ичкеери болды.

— Озогыда улус сениң күүнингди де күндүлебеген, санааңды да сакыбаган — деп, энези кийининде арбанып, артып калды.

Арина адының оозын бош салып ийеле, та нениң де учун оны уурдап апарган уулды эске алынды. Ол уулдың адын эки неделенің бажында, оорып божогон кийининде билген. Олор он

ўч кирелў атту, беш уйлу, беженге јуук койлу аргалу улус болгон.

Арина кайын адазыла көстиң көскө Јайлуның ичине база катап туштажарын билбеген. Оның јиит өбөгөни Тайтак та Аринадаң өчин алып келер деп ол бир де кичинек сеспей турган.

Көчкўндер Јайлуга једип келдилер. Қойлор чедендерин санап калгандый, сўўнчилў маараҗып, чедендер сайын таркап турдылар. Улустар јеңил тынгылап, ээнзиреп калган айылына эскисаскызын ойто тажып, бойы бойлорына согулыжып, айдыжып турдылар:

— Түймеен божогон, эмди амыр-ла јадатан болзобыс! О-о, чаалда!..

4 БАЖАЛЫК

Орой кўскў кўндер турган. Јааштар јаап чөкөйлө, бир эмештең кыскарып клееткен кўндерди кўстиң баштапкы соокторына табыштырып берди. Ээнделе берген јалаңдарда учарга белетенип турган таандардың балдары чуркуражып турдылар. Тоңголок састарга амырааргa түшкен турналар айланыжып, бакалар кетежип базып јўрдилер. Агаштардың бўрлери кўнўң ле сайын астап, кыштың келеринең коркып тургандый, јолдор сайын тенигилеп, киретен јер бедиреп јўрдилер.

Эртен тура кыруга бўркедип салган јалаңдарга уйлар да кўўн-кўч јок чыгып турдылар. Јайыла јеткерден качып, өлөң эдип албаганына улустар кородоп, кыру баспаган ыжык јерлердиң өлөңин эмезе ойоңотты кезип толгойло, четтердиң будагына илип турдылар.

Јайлуның ичиле барган јаан јолло кўнўң ле сайын кызыл черўлердиң кошторы чөйилижип тургандар. Узак, јаман јолдордоң арып калган аттар, јуулажып чөкөп браатқан черўчилер өрө-төмөн өткўлеп, каа-јаада токтогылап, тилмештер ажыра јуртта јатқан улусла арыган аттарын солыжып турдылар. Олор коомойтый берген аттарын кош тарткадый атка солыгылап, адын солыган кижиге ўстўнең акча берип тургандар. Јайлуның оок уулчактары јаандарының сөзин укпай, кызылдардың чураназын угарга болуп, ыраатынаң айланыжып турдылар. Алтайлар адын толып алала, алган акчазыла чай алып, кызылдардың арыктап калган аттарын дезе семиртерге албаданып, база келетен кошторды сакып отургылайт.

Је јуу качан токтоорын кемизи де билбей турган. Кызылдарла кожо барган Јайлуның улустары: Кумдус, Октош, Октой, Санал, Јулдай, оноң до өскөлөри јанбагандар. Актарла Мыйтуда јуулажып алала, ойто јаныр келген кижи јаңыс Қарачы болгон.

Арина энезиле экў уйының өлөңин белетеп, меестиң ойоңо-

дын, агаш-таштың ортозынаң уй-кой јигедий өлөң бедиреп, айылында конбой, бир канча күн јерде конгондор. Адазы јаңбаза, кургадып салган өлөңди кышкыда бойлоры тартарга шүүжип тургандар. Олордың эки кып туразында көп оору улустар јаткан. Актардаң качып, айыл-јуртын таштайла, көп улустар бери келгендер, је јолой ооруга табартып, јадар јери јок болордо, Арина энезиниң јөбиле олорды туразына јаттыргызып салган. Арина олордың тондорын ончозын сабуурла кактайла, оору улуска төжөк эдип кургак өлөңди полго төжөп берген болгон. Кандый оорула алты кижи оорып турганын Арина билбей турган. Өлөң ижи божой берерде, Арина олорго суу экелип, азыктарынаң курсак азып, олордоң ырабай турган. Энгирлер сайын онту-сыгыт өткүре ол кемниң-кемниң јаткан јери керегинде, куучындап јаткан оору кижиниң ачу-коронду јүрүми керегинде уйкузы келбей, тыңдап отуратан.

Одой дезе күнүң ле энгирде Аринага болужып, оору улустың төжөк өлөңин солып туратан.

Оору улустар уйуктап калганда, олор экү көзнөктиң алдына коштой отурып, јылу кой терези јелбер тонды јабынып алала, јүзүн-јүүр коркымјылу көрмөстөр лө кижиниң сүнези керегинде куучындажып отуратандар. Энгир јылдыс көдүрилип келгенде, Одой өрө туруп, јанарга меңдей бергенде, Арина айдатан:

— Мында конуп кал. Јаңыскаан коркыбай канайып баратаң? Мен сеге бир јаргак тон, бир кийис төжөк экелерим.

Көрмөстөрдөң коркыбай турган кижи болуп, Одой тыңыда кожоңдоп, кожоңы божой бергенде, јөдүлдеп, тамагы кургай бергенде, сыгырып, Јайлуны өрө јүре беретен.

Оору улустар јердиң баштапкы тоңдогыла кожо јүре бергендер. Кезиктериниң оорузы јетире јазылбаган да болзо, је кар јаап, кыш түшкелекте, јерине једип аларга меңдегендер. Арина олорго азык эдип курут јазайла, Одойды айылынаң база курут экелдирип, ончолорын калганчы бурылчыкка јетире үйдежип салган. Оору улустар јүре берерде, Аринаның олорго үренижип калганынаң улам кунугары башталган. Одын кезип јүре берген Одой база келбей барган. Ол кере ле түжине көзнөктиң алдынча өткүлеп јаткан кошторды ајыктап отурар болды. Энези дезе айылынаң торт чыкпас, јаантайын оттың јанында уйуктап јадар болгон. Удабай Арина тың оорый берди. Энези коркыган бойынча Аринаны айылына апарып алала, кызын айланыжып, јаантайын өбөгөнин арбап турар болды:

— Аргазы-сүмези табылбас таңма, арасейге өткөнип, тура туткан, албаты-јонның күүнин бускан. Адакы учында эмди азыраган баламды базарга јастады. Акыр ла, ол јыду ийт айылына јаңып көрзин...

Адазы јаңып та келзе, энези нени де айтпазын Арина јакшы билип јаткан, је энезиниң арбыжына каруу бербей турды.

Энези оны турарга бир де божотпой турар болды. Јарык јерге јададым деп Арина унчугып ла ийгенде, энези катап ла өбөгөнин айткылап, билинбей баратан:

—Туразы јок то јадып јуртаган эдис. Обыс-јибис табылбай, оорудаң чыкпай бардыс. Акыр ла, ол јыду ийт айылына јанзын... Јаңыс балазын јастыра кылыкка база үредип алган. Јаткан јуртын чачып ийеле, јанып келген, эмди ооруга бастырала, јадып јат. Јеткер Кадын ол јанынаң келген каргыштаң болды ба, карагайдаң туткан турадаң болды ба? Кайдаң ла келди болбогой... Јуртка барала, јуртында не калбадын, балам, јатка барала, јадып не көрбөдиң, балам?

Аринаның оорузы тыңый берген. Эбире керектерди эдерге энезиниң күчи јетпей турган. Одынды Одой јарып, сууны база ол экелип турган. Оны эјелери јарыш эдип арбап та турза, је Одой туйказынаң једип келетен. Удабай эјелери карындажын ээчий једип келеле, оны айткылап, јүзүң-јүүр үнденип, өзөкти өрө Одойды айдай беретендер. Учында улустаң уйалып, Одой база келбей барган... Арина үч конок оорыйла, эмеш оңдолып келген.

Бир күн түнде Аринаның уйкузы торт келбей јаткан. Ол јуурканының алдынаң колдорын чыгарып алала, айылдың тежиктеринеҥ чалып турган айдың јаркынын ајыктап, та нениң де учун коркужы келип јатты. Энези туулактарын төжөнип алала, оттың айагында түрүлип калган јатты. Чет одын ышталып, каа-јаада тырсылдап, өчөмик чогыла айак-казандарды кызартып турды.

Арина јүрегининг согулып турганына чыдажып болбой, бажын өрө көдүреле, каптарга јөлөй отурып, тышкаары табыштарды тыңдап отурды. Каа-јаада ийттердиң үргени ле тышкаары акта јаткан уйлардың үшкүргени угулып турды. Өзөктиң суузы бирде ыйлап, бирде јаш баладый каткырып, эмезе кандый да узун куучынын куучындап јатты. Арина сууның табыжын узак тыңдап јадала, учында көзин јумуп, эмеш үргүлей берди.

Кенетийин Јайлуның ийттери чуркуражып, көп аттардың тоңдок јерге тибиреп клееткени угулды. Качан аттардың тибирти айылдың төрине ле једерде, энези јаргак тондорды туура мергедеп, тура јүгүрди. Энезининг уйуктабай јатканын Арина јаңы ла сезип ийди. Атту улустарды торсуктап келген ийт кенетийин комудалду каңылап, кажагандардың кийини јаар болды. Үзеңгилер шыңыражып, эр улустың эрмеги угулды. Кеминиң де күчтү колдоры айылдың эжигининг тутказын тартып, ачып болбоды. Бектүлү эжик өткүре алтай кижининг үни угулды:

— Эжигерди ачаар, улустар.

Турып чыгала, эжик јаар ууланып јаткан энезин Арина кайра силке тартала, шымыранды:

— Ачпа!

Энезининг тырлажып турган колдорынаң тудала, оны бойы јаар тартып алды. Экинчи катап эжиктеҥ өскө кижининг ўни угулды:

— Ўйде кижи бар ба, јок по? Коркыбагар, көөркийлер, не де болбос. Бис амыр санаалу улус.

Оноҥ тыйтылдада каткырып ийди. Каткыны ээчий эжикке кемизининг де ўлдўзи согулды. Айылдыҥ төринеҥ база бир канча кижи тибиреп, эжикке једеле, эжикте турган улустаҥ тунгак ўниле сурады:

— Не, ачкылабайт па?

— Ачпай кайда барар олор?

— Чирик айылдыҥ чобразын кодоро тееп ийзеҥ, незин көп эрмектежер?

—Айылдап келген улус анайда кылынат па?

—Учаны ушпа јыдага сайала, кирбей.

Арина кайын адазыныҥ ўнин танып ийди. Тырлажып турган колыла энезин салбай, оны эжик јаар божотпой турган. Је энези эжикти ачарга албаданып турды:

— Бу бойыстыҥ ла алтай улус туру ине. Бис јаман керек эткен эмезис, јарык күн бу туру. Ачадым.

— Ачпа! — деп, Арина туруп јаткан энезине чыдап болбой салала, јайнай берди. Је энези Аринаны кайра тыҥ ийде салып ийди. Аринаныҥ күчи чыгып калган, буттары лө колдоры курулып, бойы јаҥыртыктыҥ кийини јаар, тудунып болбой, араай ажа берди. Јаҥыртыктыҥ учына бажыла эби јок түртеле, Арина туруп болбой, јаҥыртыктыҥ кийининеҥ база катап јўк ле арайдаҥ унчукты:

— Ачпа! Јаман улус келген! Эне, ук!

Је эжиктиҥ кўрчеги шыҥырап, сарзулу кадкага келип тийди. Энези эжикти ачарга јетпеди: эжик кайра таштalып, энчейижип алала, киргилеп јаткан улустар көрўнди. Мылтыктыҥ оозын көргөн бойынча Аринаныҥ энези тескеерилеп келип, чакыга јөлөнө берди. Оноҥ болгоно бергендий, ичкеери болгон бойынча, айылдыҥ одын јарыдып, көлөткөзи элбеҥдей берди. Кирип келген улустар карыган эмегенниҥ отты эбире јайа төжөп салган туулактарына отурбай, бут бажынаҥ куучындажып турдылар. Оттыҥ сыраҥай ла јанында туйук кара сагалду, чала ортон сынду, јалтырууш курч көстў, орто јашка једе берген, мылтыкту өр кижи турды. Чала мыйчык бутту көлөткөзи айылдыҥ аланчыгына илинип калган немедий, кийини јанында карарып турды. Ого коштой база бир канча улустар турдылар. Кемизи де казан-айактарга илинип, нени де бедиреп турды. Аринаныҥ энези чай азарга корчоҥдоп турарда, туйук сагалду кижи унчукты:

— Бу мында слердиҥ кудагайаар ла күйүгер туру.

— Јакшы јадаар ба, кудагай?—деп, бу ок өйдө улаадаҥ кыјырууш ўн угулды. — А кудагай өбөгөн кайда?

— Кудагай өбөгөнди кудай билердеҥ башка — деп, энези

чөйгөнгө сууны ажыра уруп, каруузын берип турды. — Кем билер оны. Кажы тенин бергенин кем билетен?

— А бу мениҥ келдим не көрүнбейт? — деп, ол ок кыjы рууш ӱн улаадаҥ угулды.—Кудагайым кызылдарды ээчиде, тастаракай чылап, jеле берген дежет, а келдим кайда болотон?

— Келдигерди кем билзин, калак — деп, энези ийттерге курчаткан болужы jок тӱлкӱ чилеп, отты айланыжып турды — Барган jуртын чачала, тенин берген деп уккам, ба-таазы карын, слер билер болбойыгар?

— А келдим айылында jӱрӱ деп айдышпай кайтты — де кудагай айдала, караҥуйдаҥ чыгып, оттыҥ айагына jууктап келди. Тӱлкӱ бычкак бӧрӱгиниҥ алдынаҥ кежегези чычаҥда jаҥыртыктардыҥ кийинин аjыктап, керий базала, коштой-кошто той турган тере каптарды ӱлдӱзиниҥ учыла сайып көрӧлӧ, унчукты: — Кудагай ӧбӧгӧннiҥ каптары кызылдардыҥ jӧӧжӧзиненҥ торт кыйын jадып ийген эмтир, уулдар. Ачып көрзӧӧр, уулдар.

Туйук сагалду кижи туулактыҥ ӱстӱне байдастанып отула, уруп берген чайды шолырада иче берди. Арткандары оҥчозы бут бажында турдылар.

— Айдарда, апшыйагар актарла jуулажып барган дедеербе? — деп, туйук сагалду кижи чӧйӧ ӱненеле, терин арлап айагын оттыҥ jаказына меч эттире чачала, ӧрӧ jеҥил турунчыкты.

— Калак-кокый, кызыл да болбодыс, ак та болбодыс амыр ла jаткан улус эдис — деп, энези нени де сезинип, тилин кабышпай барды. Туйук сагалду кижи куулы каҥазын табыланып азала, каҥазын отту турунла камызып, унчукты:

— Кызыл бӧстиҥ кыры слердиҥ эжигердеҥ кыйа ӧтпӧгӧн дежет, jе слерле төрӧӧн кижи куучындашкай. Бис таҥ аткалакта, Кайыҥчыныҥ орустарына база айылдап барарга мендеп турган улус эдис. Аттарыгар минигер! — ол кийининдеги сӧстӧрди улустарына айтты.

Оҥчозы бойы бойына согулыжып, эжик jаар бастылар. Улус караҥуйда эжикти таппай, одындарга илинип, сарзулу кадкага табаргылап турдылар. Кудагай ӧбӧгӧн Аринаныҥ энезин jууктай базып келеле, эрмектенди:

— Jе, кудагайымла, байла. Чуйдыҥ ӧзӧгинде туштажаболорыс, а келдим кечӱдеҥ кечпей, кайда барар ол? Jакшы болзын!

Оноҥ ол ӱлдӱле эмегенди чала кыйа чаап ийеле, jӱре берди. Аринаныҥ энези эрмек те айтпай, керек дезе онтобой до, ойноп турган jаш баладый, оттыҥ айагына келип отура тӱшти. Энезин көргӧн бойынча Арина jаҥыртыктыҥ алдынаҥ эҥмектеп чыгала, энези jаар болды.

Аттар тибиреп, камчылар тарсылдап, ырай бердилер. Нени эдетенин Арина билбей турды. Ӱлдӱниҥ миизи энезиниҥ тӧжинкечире jӱре берген эмтир. Ол энезин jаҥыртыкка jетире сӱӱр

еп барала, оноң күчи јетпей, бойы база санаазын ычкынып йди. Санаазын ычкынганынаң улам, олор экӱ коштой таң атанча јаткандар. Јаңыс ла тӱшкеери јуук келген улустар энеӱ-кыстуны эки башка јаттыргызала, курсак азып, азыраган-ар. Энези торт курсак ичер аргазы јок болгон. Ол онойып ӱч ӱнге чыгара јадала, тӧртинчи кӱнде тыныжы соой берген.

Бӱрӱҥкий чыкту кӱн турган. Сыраҥай ла эртен турадаҥ а соок салкындар Јайлуныҥ бажынаҥ согуп, эҥир киргенле токтобой турган. Јелбер, јемире тартылып калган булут-р айылдардыҥ сыраҥай ла ӱстӱле салактажып, тайгалар ир чӧйилижип бараттылар.

Карамай ӧбӧгӧн межикти јазайла, јандаган агажыныҥ такайын кӱйдӱрип, тышкаары јылынып отурды. Улустар айылдыҥ ичинде казан азып, јада калган кижиниҥ бажына одоштой арчын кӱйдӱрип салдылар. Ончолоры араай куучындажып, јер казарга барган уулдарды сакып отурдылар. Јер казып барган уулдар удабай Одойго баштадып алала, ойто келдилер. Уруп алган айагын ичпей, ол энезиниҥ јанында отурган Арина јаар ылчайып кӧрди. Кӧзинде јажын кӧрӱп ийеле, ого кандый-кандый кару сӧс айдарга турала, тидинбеди.

Чайдыҥ кийининде улустар сӧӧктӧр јаар чӧйилиштӥ. Межикти карый берген тӧрт ӧбӧгӧн апарды. Каа-јаада межикти ӧптей удуп аларга, олор токтой тӱжӱп турдылар. Межикти ээчий Айлуныҥ улустарынаҥ башка тилмештӱ эки орус кызыл черӱни клееткен. Олордыҥ кошторы сууныҥ јанында турган, бойлоры дезе аттарын амырадарга конгулап јаткан. Партизанныҥ ӱйин јууп јаткандарын отрядтыҥ командири угала, кожо јуушсын деп ол эки кызыл черӱчини ийген.

Карыгандар межикти орого тӱжӱреле, тоҥ, кату тобрактар оны тӱрген токулдадып, там ла кӧмӱп браатканын Арина ороныҥ кырында унчукпай кӧрӱп отурды. Узун кресттиҥ тӧзи тобракка кӧмӱлип, там ла кыскарып клеетти. Темир кӱректер оок таштарга табарып, тунгак јаҥыланып турдылар.

— Энеҥниҥ кийининеҥ ары бир ууш тобрак чачып ий, балам, — деп, кандый да карыган эмеген Аринага эҥчейип келе кулагына шымыранды. — Ол јерде шыразы јок јӱрзин.

Арина соок балкашту тобракты араай ууштап алала, оро јаар чачып ийди. Чачкан тобрагы кресттиҥ сыраҥай ла тӧзинеҥ барып јапшынып калды. Удабай оро тӱрген толуп, јердиҥ ӱстӱне чокчойып келди.

— Адазы келзе, байла, чеденден салар болбой — деп, улустар бойлорыныҥ ортозында куучындажып, каҥзаларын азып, таҥкылай бердилер. Оноҥ ончозы таркап, јурттаҥ сӧӧк чыгарган-дары ойто айыл јаар кӱӱн-кӱч јок ӱшкӱргилеп, бир эмештеҥ, араай, табылу јуулыжып турдылар.

Салкын там ла тыҥып, јелбер каранғуй булуттарды тайга јаар там ла тӱргендеде айдап турды. Арина айылына улустыҥ эҥ ле учында јетти.

Ижин иштеп божогон улустар оттың айағында эбире чайлап отурдылар. Арина төжөгине једеле, нени де сананбай, јуурканла бүркенип алды.

Эртенгизинде коркып, айылына конбогон Аринаны Октоштың үйи бедиреп таап алала, оны колынаң јединип, мекелеп тургандый, айткан:

— Адаң јанганча бистиң айылда јат, балам. Уйың кайда?

— Күреҥ уй та кайда-кайда барган, јок.

— Тирү мал кайда баратан ол?

— Та.

— А Кадын ол јанынаң улустар келерде, уйың чеденде беди?

— Эйе.

— Эртен тура уйың сааган бединг?

— Јок.

— Је, айдарда, эмди күреҥ уйды бедиребе, балам. Күреҥ уйды кайын эненг саап отурган болор. Тегин јерге бедиребе.

Арина кыжыла Октоштордың айылына јаткан.

Јаскыда күүк ай јаҥы ла кирип турарда, адазы Јайлуга јанып келген.

5 БАЖАЛЫК

Је Аринаның бир де кичинек немени ундубаган өйи — ол качан Туулу Алтайда јаҥы ла коммуналар, оноҥ колхозтор төзөлип турар тужы. База бир ундулбаган керек — Алтайдың тууларының көксин улустар динамитле аттыртып, Монголияга јетире шоссейный элбек јол салып турган тужы болгон. Арина алдынаҥ айылду, бир кыс балалу. Өбөгөнин, Одойды, колхоз город јаар үредүге ийе берген. Јайлуда јаан улусты үредер школ ачылган, Арина ол школдо. Карыган улустаҥ ала јаш улуска јетире иштиҥ кийининде ончозы баштапкы ла катап колына бичик алып тургандар. Карыган эмегендердиҥ школго келер күүндери јок то болзо, је келетен јаҥду неме деп, эҥир ле киргенде тондоры калырап, једип келетендер. Үредүчи болуп турган соок чырайлу, каткак сынду Калтар Караевич анчадала сöс укпас калыруул карыган эмегендерди адылып туратан.

— Слерге мында казанду чорго јок, таҥкы тартпагар!—деп, ол кезикте колында линейказын алдында отурган карыган эмегеннiҥ сырағай ла маҥдайына јууктадып келетен.—Эш-чеме оҥдобос кайтканаар?.. Бу кандый буква?

Карыган эмеген полго шайт эттире түкүреле, көзин сыкыйтып, тумчугын јеҥиниҥ учына арлайла, бичикке там ла јууктап, букваны таныбай салала, кайра көрүп айдат:

— А бу кандый бухпазы эди, кудай, болушсаар, улустар. Кö-

зим чек эш-немеге жетпейт, удабас ангарылатан кижи болбойым, а-а?

Улустар удура жиркиреде каткырыжатан. Калтар Караевич линейказын столго мергедеп, ручказыла черниланы тыг сузала, јаан журналга бичип салатан:

— Јыжлакова Јымжайга эң коомой темдек. Бу кандый буква — кем айдат?

— А!..

— У!..

— БЭ! — деп, анаң-мынаң ўндер угулат. Кемизи де чике айдып болбойтон. Учы-учында та кемизи де букваны танып ийген кийининде, Калтар Караевич јаан ўшкўрип, терин арланып, отургушка отуратан.

Буква таныбаган Јымжай эмеген кенетийин кемнең де суранбай ӧрӧ турала, ӧдўгинин чуузын сўўртеп алала, эжик јаар базып ийетен.

— Кайдар браадыгар?! — деп, Калтар Караевич ачынганынаң ичи арай ла јарылбай сурап, — кайра базыгар, столго отурыгар — деп, јакылта беретен.

— Кӧк тенгери! Кижи отко казан азып койоло, бого канчазын отурат, кудайымай? — деп, онызы арбанып, кўўн-кўч јок столдың кийинине катап келип отуратан. — Акыр, бу мениң кангзам кайда баады, кӧӧркийлер? Калтар чыга берерде, калтадаң бу байа ла чыгарып алган эдим. Бухпала кожо булгала бердим эмеш пе?

— Мында кангзалу отурарга казанду чорго јок!

— Кӧк јарамас, мынаар неме дейт!

— Тескинбей, кеде-ери чык!

Кезикте уроктор онойдо божоп туратан. Је андый да болзо, улустың бичикке ўренерге албаданып турганын кезикте көрӧргӧ коркушту болгон. Бир катап урок айдарга аксак Јанчык чыгып келген. Јайлуның ичинде оноң аңчы уулдар табылбайтан. Ол буквалар ээчий буквалярды кезикте ўредўчиниң болужыла, кезикте бойы танып, бойының јўрўминде баштапкы ла катап бир эрмекти учына чыгара кычырып ийген. Оноң јудуругыла стол орто келип соголо, школдың ичин торгултып ийген:

— Тьфу! Ол тужунда кычырып билген болзом, кojойым тӧгўндеп болор беди? Мен эмди ончозын билерим! Је, кемигер мени эмди тӧгўндейт? — деп, ол јудуругыла кӧксине согуныл, токунап отурбай, школдың ичиле тескинип турган. Улустар ичтери јарылып браатканды каткырышты.

Эртенги кўнде бир тажуур аракы алып алала, бир кой сойып алала, Калтар Караевичтиң айылына Јанчык айылдап келген.

Арина тўжиле колхозтың јаланғында иштеп божогон соңында, балазын кайын эпезине таштап ийеле, бойы школго келетен. Энгирлер сайын школдың эжигинде ойын, каткы болуп туратан. Одой бу ок школды божодоло, јаан ўредўлў јерге, город јаар

jўре берген, Арина оныла ичинде каран маргыжып, школды канайтса да божодып аларга албаданып турды. Адазы ўренип болуп jадайла, колхозтың jылу кажагандарын тударга jўре берген; оның учун кызының айылына каа-jаада ла jолой кирип баратан.

Бичикке ўренери кўч, недең де кўч! Эки буква танып терлегенче, Арынага эки jўс сноп буулаза — jеңил. Кöл келиндер школго ойноп ло аларга болуп келетендер, jе Арина бичип, кычырып албаганча ла, школдың эжигинең ырабас деп бек сананып алган болгон. Jаскаары ол оок балдардың букварин де кычырар боло берген, jе ол ого сўрекей ас. Одой оноң артык билер, а эмди ер улустаң ўй улустар артпас учурлу; ўй улустар эмди ер улуска теҥ. Одой эзенде јанып келзе, Арина дезе колхоз ичинде эң артык мергендўчи, эң артык бичикчи болор. Бойының санааларын сўрўжип, Арина канатту куштый болгон. Тўжиле иштенеле, ол айылынаң чала ажанып, школ jаар меҥдейтен. Кайын эjелери, Каргаа ла Jыламаш, Аринаның школго бararга меҥдеп, чала ажанып отурганын көргўлеп, кыйгастангылап унчугыжатан:

— Бу отко-сууга не тўжўп браадырың? Ойын-jыргал кўўниге канайып тийбейт?

— Ойын-jыргалга бараткан кижи jок — деп, Арина унчугып ийгенде, Каргаа ла Jыламаш отко тўшкендий, калактажып чыгатандар:

— Jаш балаҥды чачып ийеле, jалаҥ тöмöн незин барадың? Сениҥ балаҥды кем көрöтöн мында? Эриҥ jокто, эбиҥ табылбай бардың ба? Отко салар одын jок, сузуп ичер суу jок, бу не jадын?

— Одынды, сууны ўйде отурган улус экелзе кайдар? — деп, Арина удура араай унчугып ийгенде, Каргаа октолып чыгатан:

— Отурган улуста иш jок по?! Обыҥ-jибиҥ табылбай ла бардың ба? Одой кирези болорың ба, ол кирези акча иштеериҥ бе? Турнаны ээчип муганба, куркуның чыдашпас.

Арина кемзинип, кайын эjелерине удура эрмек база айтпай, школго jўре беретен. Школдоҥ божойло, јанып келгенде, эжик бектўлў турар болгон. Ол сакып болбой, бура соголо, кечўни кечип, адазының айылына келетен. Адазы, Санал, бу öйдö jаантайын тышкаары јаҥыскаан таҥкылап отуратан.

Кызын көрöлö, ол бажын араай бурып, кызының келгенине бир де сонуркабай, унчугатан:

— Айылдагы улус уйуктап калган ба, кандый?

— Мен мында конуп алар ошкожым, айылдагы улустар ончозы уйуктагылап калган, ойгозорго эби jок болды — деп, Арина адазының кату кийис тöжögине уйуктап алала, эртен тура ишке катап ла jўре беретен.

Бир катап Арина оной дö ок адазына jедип келерде, адазы тышкаары таҥкылап отурган. Арина адазыла араай jакшы-

лашты, је онызы унчукпады. Оноң таңкылап божойло, уур ўшкўрип, Аринаны бойына кычырып, айткан:

— Јайлуныңг ичинде кандый кижи мени коптогон — сен билериңг бе, кызым?

— Не болгон, кандый коп? — деп, Арина чочый берген.

— Кем де мени эки кып туралу кулак кижи болгон деп коптогон.

— Ада! Сен партизан инең!

— Кезик улустыңг кылыгын сен билбес бедиңг, балам? Бирўзи ӧрӧ чыгып клееткен болзо, ӧскӧлӧри оныңг јолына чакпы салып койор, эмезе армакчыла мойынынаңг тӧмӧн тартып алар...

— Партизанга јўреле, канайып бир де бичик албаганың?

— Бийлерле јуулажып јўреле, бичикти кем сананат дейзиңг, кызым... Не, айылында улус база уйуктап калган ба, кандый?

— Эйе. Та незин уурдадарга коркып турган улус болбогой, билбей јадым. Меге олорло кожо јадарга недең де кўч. Эки саңысканның ӧдижи јўрегимди торт јиди.

— Мениңг ўйде тӧжӧгиме кирип уйуктап ал — деп, адазы айдала, отурган јеринең турбай, кызып калган каңзазын катап ла азып, санаага бастыртып салган отурды. Ол эмеш корчойып алала, одындардыңг ўстўнде отурган. Каңзазының кызарып јарыган оды оның кўреңг чырайын, кара сагалын јарыдып турган. Энези ӧлгӧн кийининде ол унчукпас боло берген, јанып келген кийининде адазы улустарла торт куучындашпас та болгон. Каа-јаа ла Аринаның кичинек кызын эркеледип, ол нени- нени айдып отурар, оноң ойто ло унчукпас.

Бўгўн ол кызыла баштапкы ла катап куучындашкан. Арина конуп алала, эртенгизинде ишке јўре берген.

Адазы керегинде ондый коп чыгарда, Арина школын таштап, улустардыңг ортозына кӧрўнбей барган. Јалаңда јаңыскаан иштейле, эңгир кирип келгенде, ўўрлежип клееткен келиндерге кожулбай, ӧскӧ јолло јаңыскаан келетен. Сок ло јаңыскаан артып калганын сезинип, је улустыңг кӧзине ичинде сананган санааларын кӧргўспей, омок кижи болорго албаданып турар болды. Адазын коптой берген кийининде, айылының ичинде улустар эмди недең де коркыбай баргандар. Јарым јылдыңг бажында Карамай ӧбӧгӧнниң сӧӧгин јууп салдылар, оноң башка айылдыңг ичинде бир де солун јок болгон. Кайын энези јаантайын оорып, эки кызын арбап јадар болды. Каргаа ла Јыламаш энезиле керишкилеп, ӧйди ӧткўргилеп турган. Арина Одойдыңг јанарынаң ӧскӧ нени де сакыбай барган. Бош ӧйлӧрдӧ ўч јашту кызының кийимдерин јунуп, кӧктӧнип, Одойго кару письмолор ээчий письмолор бичип, ӧйлӧрди јўк ле арайдаң ӧткўрип турган.

Азыйгы башталган элбек јўрўмнең туура артып калала, ол айылынаң чыкпас боло берген.

* * *

Каргаа ла Јыламаш Одойдың садып берген кийим көктөйтөн машиназын блаажып, јаантайын кырмактажып турар болдылар. Аринаның адаанын кайын энези кезикте алып ийгенде, Јыламаш ыйлаганча оның үстүне баратан:

— Кулактың кызы биске кандый јакшызын јетирген чилеп адаанын аладың? Аргазы табылбас келдиң учун албаты бисти кыйа көрүп јат.

Энези база тилдең калбай, Јыламашты айткылап, удура туруп чыгатан:

— Эр јажына эрге барбай, эжигимде не отурыгар? Кедери мынаң чыгыгар!

— Кей келдиңди сүр, бис карындажыстың акчазыла да јадарыс! — деп, эмдиге јетире керишке киришпей отурган Каргаа кыйгырып чыгатан. Эмди Јыламажы токтоп, Каргааның калактайтан ӧйи болгон.

Кериш тыңып, сӧстӧр кайнап ла келгенде, Арина кызын јединип алала, чыга беретен. Кызыла экӱ арка јаар барып, агаштардың ортозыла баскындап, токунап алала, ойто энгиргеери тӱжӱп келетен.

Јай једип келген, кӱӱктер јарыш эдип эткилеп турган. Удабай ла Одойдың јанып келетен ӧйи болгон. Арина иштиң кийининде кызын азырап салала, бойы кӱнӱң ле сайын ӧзӧкти ӧрӧ келген јолдо Одой көрӱнип келер болор бо деп, көзнӧктӧң көрӱп отуратан. Јылу јайгы энгирлер јалаңдарда ӧлӧңниң јыдыла, бӧднӧлӧрдиң кожоңыла толуп туратан. Мындый энгирлерде Арина кичинек тужында канайда баштактанып ойнойтонын эске алынып отуратан. Ол туштa Арина нени де билбес тенек болгон, эмди ончозын эске алынарга неден де кару, јуук, јакшы.

Каргаа ла Јыламаш аскан аракызын ичкилеп алала, кожоңдожып, Јайлуны ӧрӧ керип, тӧмӧн керип туратандар. Јаңыс та олор экӱ эмес, је Јайлуның улузы бу ӧйдӧ ончозы аракы азып, јарчы чыгарып турган ӧй.

Бир кӱн энгиргеери Арина иштең божойло, көктӧнип отурарда, шулурап ойноп отурган кызычагы көзнӧкти алаканыла токпоктоп, кенете кыйгырып, секирип чыкты:

— Ајам, ајам!

Арина көктӧп отурган кийимин туура чачала, көзнӧктӧң карап ийди. Чындап та, јолды ӧрӧ колында чемодан тудунып алган Одой базып клеетти. Арина сӱӱнгенинең кыйгырып ийген бойынча, кызычагын кучактанып, ӱйдең чыга јӱгӱрди. Айылдагы улус ончозы шакпыража берди. Каргаа ла Јыламаш карындажынаң көзин салбай, Одойдың арыктап калганына онтожып, агаштаң эдилген уур чемоданын кодоргылап турдылар:

— Ба-таа, карындажыс, сен кайтканг? Бош карарала, кичинектеп калганг! Је, ӱредӱӱң кандый барып јат? Качан иштеп

чыгарыҥ? Ба-таа, бу сен чын ла канайып калган, карындажыс?

Одой эјелериниҥ эркезине јажыркап, јаҥыс ла каткырып турган. Эки эјези карындажын кучактап алала, ого кыймыктаарга да бербей турдылар:

— Бу канайып бош јеҥилип калган? Куда-ай, кудай. Бу чайды, ашты капшай кайнатсаар, улустар. Слердиҥ ажаарды сакыган кижи торолоп өлөр болбой.

— Бу платьени кемге алган, карындажыс, меге ле өй кийим эмтир. Бу шаль, байла, энеме болбой кайтсын.

— А бу не? Бу кыска алган платье эмтир. Бери кел, балам, платьеҥ кий, энеҥди көрбөгөн чилеп, јикпезиҥе не илинип калган туруҥ анда? Бас бейин!

Учында чай кайнай берди. Одой чайлап алала, эјелериниҥ эрмек-куучынынаҥ бажы айланып отурды.

Арина Одойло экү јаҥыс ла уйуктап јадала, солундарын бир эмеш угушкан. Онон Одой јаш бала чылап үйиниҥ төжине маҥдайыла сүзүп алала, арыганынаҥ улам көп куучындажып болбой, уйуктай берген.

Эртен тура Арина эрте турала, чайды азып, курсакты кайнадала, ишке јүре берген. Энгирде јанып клееделе, Одойдыҥ эзирик эјелери эжиктиҥ алдында бијелегилеп тургандарын көрүр, айылына кирер күүни келбей барды. Одой база эзирик, аракыдап турган улустардыҥ ортозында каткырып турды. Уулдар оны колтыктап алган, кожоҥдожып браатканд келиндерди ээчий айылдадып браатканд.

Одой јанып келгенинеҥ бери алты күнге јууктай берген, је олор эмдиге ле јетире јакшы куучындашпагандар. Јайлуныҥ ичинде эҥ баштапкы јаан үредүлү болуп келген Одойды кажы ла айылдыҥ ээзи айылына кычырып, күндүлеп турган.

Каргаа ла Јыламаш карындажынаҥ салынбай, кожо ло салгылап турдылар. Одойдыҥ эмеш кубулып калганын Арина ичинде сезип турган. Је санаазын ого айдарга болуп албай турган. Ого үзеери өй база јок болгон.

Бир күн эртен тура Одой уйкудаҥ турарда ла, Кумдустыҥ эмегени Одойды келип чай ичсин деп кычырып келерде, Одой Аринага айткан:

— Је, ижиҥди ташта, барып чай ичелик.

— Барар күүним та ниниҥ де учун келбей јат. Јаҥыскаан бар. Сен үредүдеҥ келген бичикчи кижи... мен кем?

— Онызы чын, је кожо бир күн јүрзеҥ...

— Эдилбеген иштер көп, эдер кижи јок... Алдырбас, бойыҥ бар... Эјелериҥ баштагай...

— Чындап, мен сеге бир шүүлте айдарга санангам!

— Кандый шүүлте болды?

— Орус деревнеге барып јадар күүниҥ келет пе?

Арина бу суракка кайкай берди. Одой таҥкылап, туранын ичиле ары-бери базып, нени де шүүнип турала, онон катап унчукты:

— Кандый да болзо, анда шоссейный јол, машиналар, клуб бар. Мен бир орустыҥ туразын аларга, јолой клееделе, куучындажып койгом...

Арина өбөгөниниҥ санаазын јакшы оҥдобой, сурады:

— Бисте удабас клуб база болор. Тракт јол јок то болзо, мында да коомой эмес ине.

— Анда культура, а культуразы јок јерге јадарга меге күч болор. Баланы база јакшы үредип алар керек. Анда да алтай школ база ачылар дежет. Анда алтай улус база көп.

«Одой кандый да болзо эки јыл городто үренген, нени эдетенин ол бойы јакшы билип турган болбой» — деп, Арина ичинде сананып, орус деревнеге көчөргө јөбин берип ийди. «Оноор көчүп алзам, карын, јакшы болор, амыр јадарым, баланы ясляга берип ийерим» — деп ичинде сананды.

Эки неделениҥ бажында Одой бир уй, ого үзеери эмеш акча кожоло, орустыҥ туразын садып алган. Тартып апаратан немелер көп јок болгон. Керектерин аайлап салала, үренип баратан өйи јууктап келерде, Одой Аринала экү энезиле, эјелериле, јаткан айылдаштарыла эзендешкилеп алгылайла, кызын кучактанып алып, јойу базып ийгендер. Јайлуныҥ улустары јаандарыҥ ала јаштарына јетире ончозы олорды алтыгы төҥгө јетире үйдештилер. Келиндер балдарын кучактангылап алган, карыгандар оок балдарын једингилеп алган — ончозы олорды ээчий бастылар. Ийттер ле оок уулчактар ончозыныҥ алдынаҥ ойногылап клеетти.

— Бу мениҥ эҥ баштапкы үренчигим! — деп, Калтар Караевич улустардыҥ ортозынаҥ кыйгырып турды. — Јайлуныҥ улустары бичикке үренип албаганча ла Јайлудаҥ чыкпазым!

Улустар каткырыжып, кезиги кожоҥдожып, ары-бери јайканыжып турдылар. Одой ло Арина база катап олорло јакшылажып алала, төҥги төмөн базып ийдилер.

Одой кызын кучактанып алала, үзүги ле јок кокырлап браатты.

Катап өзүп келген јажаҥдар бир аай, түп-түҥей толкуланып турдылар. Чичке кара јол јалаҥдардыҥ ла кобылардыҥ койу өзүп турган чечектерине ле көк өлөҥдөрине чөҥүп, кезикте тыйрыйып, ырааkта боочы јаар чөйилип браатты. Кажы ла јыраа, јымжак өлөҥдөрдиҥ ортозы кушкаштардыҥ үнине торгуланып, јарт угулып турды: «Чио-чио, чир-р!! Туйт, ту-уйт!»

Туулардаҥ келген серүүн салкынга Одойдыҥ койу кара чачы јайылып, бойы күнниҥ коркушту јаркынду чалып турган јарыгына чыдашпай, көзин эмеш јуурып алган, каткырып браткан. Ол јеҥил, ээлгир чечектердиҥ сыраҥай ла јакшызын талдап үзеле, кызына берип, өлбеде, омок алтап браатты. Ого браткан чичке јол тапчы болгон чылап, ол эҥилип турган койу өлөҥдөрди, чечектерди, эмезе катап өзүп клееткен балтыргандарды јыга базып, нени де ајаарбай браткан. Оныҥ күнге јалтырап турган чырайын Арина тууразынаҥ каран ајыктап, сананып браатты:

«Кичинекте оңи јок кара неме болгон, эмди көрзөң, кандый сүрлү, кандый бөкө...»

Арина удура соккон салкынга, эбире јаткан јалангдарга, кушкаштардың кожоңына база сүүнип брааткан. Өбөгөниле кожо Арина мынайда јер-алтайдың учы-түбине де јетире кожо баргадый...

— Ба-таа, өлөңниң койузын! — деп, Одой элбек јаланды эбире ајыктап көрөлө, јаш баладый сүүнип турды. — Мында кемниң покозы болгой не?

— Колхозтың болбой, эмди кемниң болор? Улустар алдынаң покозын өскө јерде эдер. Эмди бу јер колхозтың. Сен балага јаш чечек бербе, оныла ол түңгей ле ойноор эмес.

— Алдырба-ас, јалаң элбек, чечектер көп.

Кайынгдардың јаказында турган сок јаңыс кайыңның алдынаң чорлоп јаткан кара суудаң олор ичип алала, уйуктай берген кызын кайыңның көлөткөзине салып, амырап алдылар. Оноң Одой өрө турала, кокырлап унчукты:

— Сууның јакшызын! Баргалакта, база ичип алайын.

Кызы ойгонып келеле, адазына өткөнип, кара сууны чичкечек комургайла соруп ичеле, оноң айтты:

— Је, бараактар!

Оноң Одой ло Арина изүге катап ла терлеп, кажу, бийик боочы өрө бир де јерге амырабай, чыгып келдилер. Тургуза ла серүүн салкын олорды катап ла кучактай алып ийди. Одой кызын колынаң түжүрип ийеле, терин јарланып, эбире ајыктап турды.

—Ба-таа, туулардың элбегин! —деп, ол тууларды јаңы көргөндий ајыктап, чочыган кижидий араай кыйгырып ийди. Арина бу боочыга база баштапкы катап чыгып келгендий, тыныжы бадышпай, Одойло кожо ичкеери тууларды ајыктап турды.

Олордың алдында чаңкыр түдүнле тартылып калган туулар, суркурашкан чичке мөңүн учуктый сууларлу күрең-јажыл јалангдар, көлдөр көрүнип јаткан. Јалангдардың ары јанында катап ла көгөлтирим туулар, оноң ары база ла туулар, мөңкүлер, булуттар... Одой учарга турган кан-кередедий, күчтү колдорын кайра бөкөйтип алган, ырааkта јалтыражып турган мөңкүлерден көзин албай турган. Арина ого коштой турала: «Байла, өскөн јерине кунугып калган болбой кайтсын...» — деп сананып турган.

Оның бажы араай айланып турды. Оноң Арина калганчы катап кайра көрди. Кичинекте ойноп јүретен јерлерин, адазының аш салатан кыразын тургуза ла боочыдаң танып ийди. Элбек кырдың јайа тудуп берген эдегинде айылдар, отоп јүрген уйлар, койлордың үүрлери көрүнет. Туку ондо, чөйилип брааткан кырлардың эдегинде, Аринаның энезиниң сөөги. Онала коштой үч ай мынаң озо јууда шыркалаткан шырказы ачылып, тың сорыйла, божогон адазының сөөги. Оноң ары көгөрип јат-

кан кобыларда Арина азыйда адазыла экӳ ӧлӧҥ чаап туратандар...

Арина бу јерде ӧткӧн јӱрӳмин эске алынып, ненинг де учун ого кенетийин кунукчыл табарып, јӱреги эмеш ачып турды. Ол онойдо сананып, Одойдыҥ сойоктоҥ тӱже бергенин сеспей де калды. Одой кызын јӱктенип алган, таштаҥ ташка секирип, кайаныҥ алдынаҥ кыйгырып турды.

— Јаан јолло барган улусты озолоор керек, капша-ай!..

Арина чыккан-ӧскӧн јеринe јабыс энгейип, алкышту сӧзин калганчы катап айдала, оноҥ бурылып, Одойды ээчий боочыны тӧмӧн јӱгӱре берди.

6 БАЖАЛЫК

Тӱрген Себиниҥ јарады ӧрӧ, кырды орой келген шоссе јолдыҥ сыраҥай ла јаказында, бийик эмес тӧҥдӧ јарык кӧзнӧктӧрлӱ эки кып кичинек тура туруп јат... Себиниҥ чакпынду суузын јакалай турган апагаш јодролор, кӱскӱде баштапкы ла катап школго барып јаткан кыс балдардый, ээчижип алган. Суунын ол јанында каjу кырда карангуй, койу карагайлар. Себи тӱнитӱжиле бойыныҥ тилиле куучынданыp, кезикте чугулду арбанып, кезикте јаш баладый каткырып јадат...

Аринаны орус колхозко кожуп алгандар, ол эмди јаш бозулар азырап јат. Ол кӧп орус келиндерле најылажып алганынаҥ бери ого јаҥыскаан јадарга кунукчыл эмес болгон. Орус колхозто кӧп алтай да улус јаткан. Арина иштеҥ орой јанып келеле, уйкузы јаантайын келбей турганынаҥ улам, Себиниҥ куучынын эмезе оромдо ойноп турган чурананыҥ ӱнин тыҥдап јадатан. Деревнениҥ ортозыла ӧткӧн шоссе јолдо кӱнӱҥ ле энгирде келиндер, кыстар, уулдар јуулыжып туратандар. Чуйдыҥ јолында көрӱнип келген машиналар ончо улустарга солун болгон. Машинаны көрӧргӧ болуп, јолдоҥ туура јаткан алтайлар ӧнӧтийин атту келеле, тракттыҥ кырында машина сакып отуратан учуралдар ол ӧйлӧрдӧ солун эмес болгон. Јаҥы јӱрӳмниҥ албатыга берген кажы ла сыйы улустарга солун, јаҥы неме болгон.

Арина солун айалгаларга, солун улустыҥ ортозына тӱрген ӱрене берген. Балазын айыл сакып отурган карыган эмегенге таштап ийеле, ол орус келиндерле кожо кезикте ойын-јыргалга да келип туратан.

Бир канча айлардыҥ бажында бијени орус келиндерден де коомой эмес тебетен. Кожо иштеген Дуня оныҥ эҥ ле јуук ӱӱрези боло берген. Олор экӳ бош ӧйлӧрдӧ бойы бойына айылдажып, нени эдетендерин кожо јӧптӧжип, кӧп сабазында бойлоры керегинде куучындажып, ӧйлӧрди ӧткӱрип туратандар.

Евдокия Ивановна деревне ичинде эҥ артык кӧкчи болгон. Арина оноҥ көктӧӧргӧ ӱренип, бир канча орус кожоҥдор до

ўренип алган. Арина дезе Евдокияга бозуларын канайда азырап, чеберлейтенин јартап, кезикте айдарга сөзи јетпей барганда, ижинде көргўзип турар болды. Евдокия Ивановна база бир балалу болгон. Өбөгөни колхозто плотник болуп турган. Бойы кокырчы, ойынчы кижи болгон...

Арина айылында иштерди ончозын јаңыскаан эдип албай, јаантайын болушка улус кычырып, чөкөнөлө, Јолду-Кобыда адазының јаңыскаан јаткан эјезин экелип алар деп шўўнди. Јай баштализа, колхозчылар өлөң ижине киргелекте, барып келерге турган. Қайын энезининг айылынаң айрылып чыгарда, ол сыны јеңгиле бергенин сезинип, кайра качан да барбаска бек сананып алган. Оның учун јайдың баштапкы ла күндеринде Арина колхозтың председателинең суранып алала, Јолду-Кобыга барып келген.

Адазының эјези алтан јашту Чайлаш эмеген кылык-јаңы соок, кату кижи болгон. Јолду-Кобыда ол озогы ла өйлөрдөң ары-бери көчпөй јаткан. Қачан өмөлўктер төзөлип, улустар јаңыс јерге көчкўлеп те турарда, ол улустың јөбине кирбей, кедери артып калган. Јолду-Кобыда јаңыс ла оның содон айылы содойып артып калган. Чайлаш эмеген карындажының сок јаңыскаан артып калган кызына ла болуп, орус деревнеге кожо тўжерге јөбин берген. Аринага учкажып алала, Чайлаш эмеген айдып турган:

— Јарым јыл јадып көргөйим, јарабаза, јанып ийерим. Қыймыраган јонның ортозына кижи канайып јадат, калак!

Је өрөкөн Аринаның балазына јапсыган бойынча јаңбай, онойдо артып калган. Јаскыда Аринала экў маала салып, уйын саап, кызычактың кийимдерин јунуп, кайра јанатан сагышты бош ундуп салган. Ого ўзеери ол Арина ла Чечекке ўрене бергенинең улам олорды таштап ийерге күч болгон. Олор ўчў јаңыс билеле јада бергендер. Қезикте олорго Қаргаа ла Јыламаш та айылдагылап келип баратандар. Қайын энези Аринаны келген ле улустаң ойто көчўп келзин деп сурап турган, је Арина кайын энезинең камааанду болбоско турган.

Қаргаа ла Јыламаш айылдап келеечи улус болуп, Аринаның јўрген јўрўмин јаткан алтай улустардаң туйказынаң сурагылап туратаны Аринага база солун эмес болгон. Је Арина олорды керексибей, бойының ижин иштеп, ончозын ундуп салатан.

Јаскыда ол Евдокия Ивановнала экў јакшы ижи учун аймак ичинде јуунда туружып, экилези сый алгандар. Јаңы јылга јетире ижи јакшы болзо, колхоз оны город јаар јуунга ийер, Арина дезе городты качан да көрбөгөн. Удабас ол көп улустың алдына чыгала, бойының ижи керегинде јазап куучындап берер. Ого, тегин колхозчы келинге, улустар кол чабар, јаан улустар оның колынаң тудала, ого сый берер. Кол чабышкан улустардың ортозында Одой до болордоң айабас. Бу мындый санаалар оны ижинде эрчимдедип турды.

Одой јаскыда келип барган болгон. Аринага торко шаль, кызына кышкы тон экелген. Үредўзиниң учына јетире тоолу айлар арткан, је ишке кайдаар чыгаратанын бойы да билбей турган.

Одойдың көгөрип калган эриндеринең ле уужалган чырайынаң көп аракы ичип турганы танылу болгон, је Арина ол јанынаң оныла куучындашкалакта, Одой ойто атана берген. Арина јаңы јылга јеткелекте, городко јуунга бараргa, оноң Одойло городто туштажарга албаданып турган.

* * *

Јылу јайгы эңир. Ачык көзнөктөң Себиниң чугулду шуулап јатканы угулат. Ол кезикте чугулын токтодып, бозузын јалап турган уйдый ыгыранып, оноң јўреги јымжай бергендий катқырып, кожоңдоп, куучынданып јатканы угулат. Иштең јаныл клеетken кыстардың кожоғы тымык јалаңгардаң араай једип келеле, Себиниң каскак јараттарының ўстўле айланып, ödö берген машинаны ээчий уча берип тургандый. Машинаны ээчий машиналар Аринаның көзнөгининг алдыла кўркўрежип ödö бергилейт... Арина столго ўренчик кыс баладый, јабыс эңчейип алган, Одойго письмо бичип отурат. Алдында, качан ол бичик торт билбес тужунда, ичинде санаазын Одойго јетире айдып болбойтон. Эмди не. Эмди Арина öскö улуска письмо бичитпей, бойы письмо бичиир. Бажына кандый ла санаа кирзе, оны ончозын айдар. Канча да кирези бичизе, оның бойының кўўни. Арина эмди база бир јаш балалу: кичинек уулду, адазы дезе эмдиге јок, јаңбаган.

Туранын ичинде тымык, тымык. Балдардың јааназы коштой кыпта балдарла кожо уйуктап калган...

Қайда да ыраакта Себиниң ол јанында чурана ойноп јат. Аринага тың кунукчыл. Ол письмозын ту качан бичип салган, эмди көзнөктиң алдында тегине ле отурып јат... Себи ол ок бойы арбанып, шуулаганча, капчал ösökti төмөн тўндў-тўштў јўрўп ле турат. Төмөн бурулчыктың ары јанында келип јаткан машинаның табыжына Аринаның јўреги серт эдип калат. Је машина деревнеге кирип, оның көзнөгининг алдына токтобой, öрö көндўре ödö берет. Арина кажы ла машинаны сакып турганы олорго не керек? Олордың јолы — Чуйдың ыраак, элбек јолы. Кажы ла ödö берген машинага ачынып, Арина олордың кийининең узак ајыктап отурат...

Је бўгўнги машина кенетийин Аринаның көзнөгининг алдына одоштой токтой тўшти. Арина сўўнген бойынча, тыныжы јаанап, көзнөгин кайра ачып ийеле, араай кыйгырып ийди. Је оның туразы öрö келген јолдо каранғуйдаң кем де көрўнбеди. Шофер көзнөгин каңырадып, машиназын Тўрген Себиден сугарып алала, атана берди. Одой бу кўндерде јанар керек, је эмдиге нениң учун јанбай јат? Оору болор, нениң учун пись-

мо бичибейт? Чын ла оорып јадыры эмеш пе? Иштең суранып алала, бир күн барып келзе, кайткай не? Амырайтан күнде барып келзе, иш онон бир де тутабас. Јаңы јылга јетире сакыырга күч.

Арина санааркап, көзнөгин араай јабала, катап чаазын алып, јаңы письмо бичип јат. Письмозы келишпей, бажы айланып браадыры. Учында карандаш колынаң божонып, јерге келип түжет. Арина дезе столдың үстүне колдорын јастанып алган, уйуктап јадат... Көзнөктиң ары јанында Себи каскак јарадында согулып, ол ок бойы шуулап, эрмектенип, чугулданып јадат...

7 БАЖАЛЫК

— Кирейин бе? — деп, Арина председательдиң эжигинең бажын сугала, сурады. Конторада ачу таңкының ыжы, улустар, табыш.

— А-а, Арина ба? Кир, кир! — деп, орус председатель сары сагалын тыйрыйтып алала, столдың кийининде каткырып туру. — Не суракту келдиң, айт?

— Слер мени городко бир күнге божотсоор.

— Городто не керек? А-а, өбөгөнингди көрөргө бө? А бозуларды кем көрөр?

— Евдокия Ивановна.

— А сен городко не меңдеп туруң? Удабас Евдокия Ивановнала городко јуунга база кожо барарың ине.

— Керегим бар, мен сакып болбозым, Иван Никифорович...

— Бозуларың ончозы јакшы болзо, айса, барып та келзең кем јок. Өбөгөниң качан иштеп чыгатан эди?

— Та, билбезим... Је, слерге алкыш болзын... Јакшы болзын... Мен экинчи күнде ойто једип келерим. Чындап, меге бир эмеш акча беретен болзогор, јолго јүретен акча јок.

Иван Никифорович каруузын кажы ла колхозчыга кеп сөстөрлө јандыратанын сүүп туратан, оның учун Аринага ол база кеп сөслө каруузын јандырды:

— Сыган эжиктиң алдына конорго суранып алала, түн кире берерде, печкеге чыгып алган... Канайдар база сени, алгайың.

Бир частың бажында Арина уулчагын кучактанып алган Евдокия Ивановнала экү јолдың кырында машина сакып отургандар.

— Кайда браадың, Ариша? — дежип, ишке брааткан орус келиндер сурагайда, каруузын Аринаның учун Евдокия Ивановна омок јандырып турды:

— Городтоң өбөгөндөр экелерге браадыс! Кемигерде өбөгөн јок — айдаар.

— Эриңе айдарыс! — деп, келиндер чуркуражып турдылар.

— Эриң плотник, сеге межик јазап берер.

— Эмди бичикчи уулдар модада! — деп, Евдокия Ивановна мыкынын тайанып алган, удура каткырып турды. — Одеколон јытту уулдар керек!

— Сениң Степанынгнаң не јытанат? — дежип, келиндер колдорыла чабынып, талганча каткырыжып, өткүлейт.

— Эмди шоферлор база модада эмей!

Энигреери Арина шоферло кожо кабинада отурып, балазын тизезине салып алган, городко једип клееткен. Шоссейный јолдың эки јанына өскөн бийик теректер шуулажа бердилер. Качан Аринаның отурып алган машиназы бурулчыктаң чыга ла конордо, олордың алдында коркушту көп јарык оттор суркурай берди. Арина эмеш чочый берген. Машина таш мостовойло төзөлип јаткан јаңы городко калыраганча кирип келди. Јолдың эки јанына туралар, јаңы салган агаш тротуарлар чөйилиже бердилер. Пироговтың оромына Аринаны шофер түжүрип салала, бойы автобазага конорго атана берди.

Машинадаң јерге түжүп келеле, Арина торт болужы јок боло бергенин сезинип, чала маңзаарып, јүре берген шоферды ээчий көрди, је машина таш мостовойго секирип, кандый да јарык оромдо көрүнбей калды. Аштап калган уулчагы ыйлай берерде, Арина тротуардың кырына отурып, балазын эмчектеп алды. Маңтажып турган көп машиналар, јарык оттордың алдыла јүгүрижип турган көп улустар, јаан туралар, јарык оромдор — ончозы Аринага солун болгон. Ол јилбиркек јаш баладый, городты ајыктап отурды. «Ба-таа, бу јүгүрижип турган улус нени эдет не? Бу не аайлу көп улус... Олордың ончозына өлөң чаптырткан кижи, кандый көп чабар эди!»

Арина уулын кучактанып алала, кажы ла удура келген кижиниң јүзин ајаарып, төс оромды табарга албаданды. Аринага оны табарга неден де күч... Ол кандый да тыйрык оромло айланыжып, учы-учында машинадаң түшкен јерине ойто келет эмезе кандый да сууның јарадына чыгып келет. Учында бир орус келиннинг айдып бергени аайынча туура барган бурулчыктарга кирбей, отторы көп јарык оромго чыгып келди.

Төс оромдо улустар, машиналар оноң көп болгон. Учы-учында тың арып калган Арина көзнөктөри јаркынду эки кат общежитиениң эжигинде турды. Оның сурагына јалаңгла алтай уулдар јарыжып тургандый, айдыжып турдылар:

—А-а, слер Одойдың ўйи бе? Ол мында јатпай јат, былар.

— Ол кайда?

— Ол өскө квартиралу. Эй, Ташпак, Одойдың квартиразын билериң бе?

— Јок, кайда јатканын кайдаң көрөйин?

— Кече кожо јўрбейтигер!

— «Башпарак», сен билериң бе?

— «Бажы кырлу» билер болор. Акыр, мен оны сурап көрөйин. Чӱрче ле.

— Слер барып, кыстардың общежитиезине конуп алаар. Одой эртен бери келбей, кайда барат эмеш.

— Јок, мен јаңыс ла кӱнге суранып келген кижи эдим, канайып-канайып болужаар. Мен эртен ойто барарым.

— «Бажы кырлу» киного барарга шыйдынып јат, эмди ле келер. Ол слерге көргӱзип берер — деп, «Башпарак» ойто келеле, айтты.

«Бажы кырлу» дешкени јакшы кийимдӱ јиит уул болды. Ол общежитиениң эжигинең чыгып келеле, Аринаны ээчидип, јарык оромго чыгып келди. Олор јаан оромды кечире базала, караңуй тыйрык бурулчыкка кирип келдилер. «Бажы кырлу» костюмын балкаштабаска, штанын өрӧ бийик тартып алган, буттарының бажыла базып, кушка јууктажып турган пӧтӱктий браатты.

— Је, бу ла турган эжигинде теректӱ турага бараар. Сол јанында эжиктең киригер — деп, курсант уул јолдо чейилип калган балкаштың алдына токтой тӱжеле, кojойымның озогы темир јабулу эки кып туразына уулап айтты. — Коркыбагар, ийт јок. Је, јакшы болзын.

Арина каалгага јӱк ле арайдаң јетти. Балкашка бадалып, балазын арай ла јерге ычкынбады. Караңуйда каалганың кӱрчегин таппай, узак сыймап, таап болбой салала, чеденниң тежигинең кире конды. Турада амырайтан кӱнди өткӱрип јаткан улустардың кожоңы, гитара ойногоны ачык көзнӧктӧң угулып турды. Айактар шыңырап, пол јызырап, келиндер ого таныш кожоңды чӧйӧ тартып турдылар. Аринаны бу кожоңго Евдокия Ивановна ӱреткен, оның учун ол кожоңды городтың улузы канайда кожоңдоп турганын угарга, бир эмеш тыңдап турды.

Оноң сопогында балкашты чалынду ӧлӧңгӧ согуп, јазанып алала, јӱреги сӱӱнчилӱ согулып, кажы ла тепкишти чочытпаска тургандый, араай, чек базып, сенекке чыгып келди. Маңзаарганынаң эжиктиң тутказын таппай, сенекте бир эмеш калырап турала, учында соок тутканы таап алды...

Кенетийин Одойдың квартиразының ичинең эр улустың катжызы, гитараның ойногоны ла ӱй улустың кожоңы угуларда, Арина эмеш кайкай берди. «Улус мында јыргап турган ине. «Бажы кырлу» оны өскӧ кижиниң айылына ийген болбозын, калак!» Ол аланзып, бир эмеш турала, эжикти араай токулдадып ийди. Је улустар оның табыжын укпаста, ол эжикти тыңыда тӧрт-беш катап јудургыла согуп ийди.

— Анда кем? — гитараның ӱни јоголып, улустың ӱндери угулды. Оноң кандый да кижи отургуштарга согулып, эжикти кайра ачып ийди. Арина балазын орой тудала, бозогоны алтап, турган ла јерине тоңо бергендий, бозогодо тура тӱшти.

Одой колында гитаралу, столдың кийининде турган орынның ӱстӱнде теп-тегерик чырайлу, быјыраш кара чачту келинге

коштой отурды. Коштой такталарда база кандый да уулдар, кандый да келиндер элбеңдежип тургандар, је Арина олорды јакшы көрбөгөн. Аринаның көзи карањуйланып, нени айдатанын, нени эдетенин торт билбей барды. Оның карањуйланып браатқан көзине јањыс ла тегерик чырайлу келиннің көстөри бирде көрүнип, бирде көрүнбей браатты.

— Сен кем? — деп, эжик ачқан кижиниң үни Аринага кайдаң да ыраактаң сурап тургандый угулды, је Арина каруузын берип болбоды. Оның тамагында кандый да болчок неме туруп алала, сөс айдарга бербеди. Јерге келип түшкен гитараның табыжы, куру шилдердиң шыңырашканы угулды. Одой тегерик чырайлу келинге та нени де айдып, столдың кийининең чыгып клеедири. Оноң эзирик тараљып, Аринага удура күлүмзиренип, там ла јууктап, там ла јууктап клеедири.

— Бүгүн бисте вечер, сен кандый ырысту! Отурзаң!

«Бала, карын, сол колымда» — деп, Арина кандый да өскө санаазыла сананып, оноң оң колыла уур талайын келеле, Одойдың јүзи орто јырс эттире согуп ийди. Бу ла өйдө тегерик чырайлу келин коркушту өткүн чыңырып ийди. Оның кыйгызынаң Арина ойгонып келгендий болды.

Эзирик Одой оның колынаң тудала, кайра тартып болбоды. Арина толголып келеле, оның колын бар јок-күчиле тың тиштеп, көзинде толуп калган јаштаң улам нени де көрүп болбой барды.

Оноң эжиктең чыга коноло, кандый да карањуй оромло балазын колынаң салбай, јүгүрип ийди. Кайдаар јүгүрип браатканын бойы торт билбеди. Кийининең јүгүрип клееткен Одой чедендерге согулып, балкашка тайкылып јыгылала, та кажы оромдо артып калганын ол база јакшы оңдободы. Арина улустардың көзине көрүнбеске, тротуарлардаң туура качып браатты. Кайда конотонын ол сананбай турган. Учында арып-чылап калган Арина кандый да агаш туранын чеденинең кирип, кандый да карыган орус эмегеннең конуп аларга суранды. Эртезинде ол Одойло тушташпай да, јанып ийген.

Оноң бери көп айлар, көп јылдар өткөн. Арина өткөн өйлөрди эмди јакшы эске алынып болбойт то. Је ол ло күннең бери оның јүрүми кубулып, сыраңай башка болуп барган...

8 БАЖАЛЫК

Түрген Себиниң јарадын өрө кырды орой келген шоссе јолдың сыраңай ла јаказында, бийик эмес төңдө јарык көзнөктөрлү эки кып кичинек тура ол ок бойы туруп јат... Чакпынду суулы јакалай ол ок апагаш јодролор, ол јанында кажу кырда ол ок койу, тымык карагайлар. Себи түни-түжиле бойының тилиле куучынданып, кезикте чугулду арбанып, кезикте јаш бала-

дый каткырып, ол ок кожоңын кожоңдоп јадат... Төңниң алдында јаткан Чуйдың ыраак, элбек јолыла канча машиналар күркүреп өткөн, је төңниң үстүнде турган кичинек турада от ол ок бойынча суркурап турат...

Арина озогы ла бойы бијечи, каткычы. Оны эбире сүүнчилү де сөстөр, шымыранышкан да сөстөр, је оның санаазы эмди башка, јүреги өскө...

Арина јабыс столго энгчейип алган, көктөнип отурды. Тураның ичинде бир де табыш јок. Балдардың јааназы коштой кыпта балдарла кожо уйуктап калган. Кайда да ыраак, Себиниң ол јанында чурана ойнойт, је Аринага эмеш кунукчыл. Ол көгин ту качан божодып салган, эмди ачык көзнөктиң алдында тегине ле отурды... Себи ол ок бойы арбанып, капчал өзөкти төмөн түндү-түштү шуулаганча агып турат.

Алдында Арина нени де билбес, јүрүмнең эзирик келин болгон, эмди дезе каткының кийининде көстиң јажы да бар, оморкок јүректиң кийининде корон до бар. Оны кем де билбес. Бойын јаңыс ла бойы билер. Је кородоп, јүрүмде нени де эдип болбозың. Јүрүм элбек, јараш, оның учун чын јүрүмнең артпас керек, кижи нени эдер учурлу — бүдүрер керек, јүрүм кижиге јаңыс катап берилген.

* * *

Одойды Алтайдың сыраңай ла ыраак толыгында аймак јаар ишке чыгарып ийгендер. Ол балдарына эмештең болужып турган, је Арина оның болужынаң мойноп ийген. Өскө кижи алганын угала, Арина школго јаңы ла јүрүп турган кызычагының тетрадынаң бир лист үзеле, өбөөнине тоолу ла сөстөр бичийле, салып ийди: «Мен өлзөм, ол туштa балдарды азыраарың. Мен тирүде сениң килемјиң олорго керек јок». Је ондый да болзо, ого јадарга күч болды.

Бир айдың бажында эки балазын, эјезин алганча, Арина Јайлуга ойто көчүп келген. Мында одын, өлөң дө јуук, уй да тударга эптү.

Орус колхозто ол кем јок јаткан болгон. Колхоз Аринага сый эдип, бир јеерен уй берген, балдарына кийим берген. Јаңы јылдың алдында ол Евдокия Ивановнала экү областька јуунга барып келген. Ол туштa Аринага костюм, акча сыйлагандар.

Је јаан деревнеде ого јадарга күч болгон. Одын, өлөң — ончозы ыраак, эбире кыралар, уйды бош саларга јарабас.

Јайлуга кайра көчүп келеле, Јайлуның өңгжүп калганына ол кайкай берди. Јолдың эки јанында јаңы туралар, школ, ясля турдылар. Аринаның азыйгы үредүчизи Калтар Караевич Јыламашты алган, кайын энезинде јаткан эмтир. Колхозтың председатели болуп өскө кижи иштеп турган.

Кайын энези эмди азыйдагызындый эмес — эки-үч уйлу, ай сайын кыстарыла кожо Одойдоң акча алып турганын көрди.

Каргаа күнүң ле сайын јаңы кийимдү айылдардың ортозына элбеңдеп, анда-мында көрүнип турды. Каргаа колхозтың председателине барарга турганын Арина коштой айылдаштарынаң укты. Кайын өнези база канайып та кубулып калганын Арина ыраагынаң сезип турды.

Удабай Каргаа ла председатель Сакардың тойы болгон. Кайын энези тойды озогы јаңла чүмдеп өткүрген.

Арина јаскыда Одойдоң бир письмо алган. Ол письмодо Одой бойының озогы бурузын алынып, эјелерине төгүндеткени керегинде бичиген. Алган үйиле айрылышканы керегинде бичийле, учында: «Сениң кийининең колхозтың уулдары јүгүрип туру деп эјелерим бичип туратан. Оның учун мен аракыга кирип, јолымнаң јастым...» — деп, Одой бичиген. Одойды Арина јаштаң ала билетен. Төгүннинг тузагына ол белен кире беретен. Је нениң де учун Арина оның кей јүрүмдү эјелерин бурулап, оның бойын актап турды. Кылык-јаңы јымжак Одой өскө улустың күүнине багынып, јаштаң ала онойдо үренип калган, оның учун бойының санаазыла јатпай, копко бүткени ол. Эјелерине ол алдынаң санаалу, алдынаң јүрүмдү кижи эмес, јаңыс ла «акча иштеп табатан карындажы» болгон. Оның учун олор Аринаны јолынаң туура јайладып саларга албаданып, карындажына город јаар јүзүн-јүүр письмолор салып тургандар. Одой олордоң ыраак, бичикчи де болуп алган болзо, је олордың колына кирген.

Күскүде Одой отпуск алала, энезине јанып келген, је Арина олордың айылына барбай турган. Эјелери карындажын катап ла колтыктап алала, Јайлуның ичин өрө алып, төмөн алып, салгылап турдылар. Үредүзи јаан кижи дежип, улустар азыйгы ла чылап, оны кычыргылап, күндүлеп турдылар. Одойды мактаныжып турган эјелериле кожо Јайлуның ичинең бир ле кижи айылына кычырбаган. Ол Арина.

Бу тужунда Аринаның санаазы неденг де уур болуп, не ле немени ончозын көрөр күүни келбейтен.

Одой Аринаның айылына келип, балдарын көрөргө эјелеринең коркып турган, ого үзеери Арина оны айылына божодор бо. јок по—ол база билбей турган. Арина айылынаң чыкпай, улустардың ортозына көрүнбей, үйде ле отурар болды. Одой түште келерге эјелеринең, энезинең коркып турган, түнде келерге уйатту, эби јок болгон. Ол кезикте айылда улус уйуктай бергенде, туйказынаң Аринаның эжигине једип келетен. Откүүлдиң үстүне чыгып, ол узак таңкылап алала, ойто јана беретен. Арина эртен тура өткүүлдиң јанында папиростордың төзин јуунадып алала, улус көрбөзин деп, јажырып салатан.

Качан Одой ойто атанарга шыйдына берерде, Арина туразын ару јунуп, черетеп, курсак белетеп алды. Ол, байла, Одой кирип барар болор деп каран иженип турган, је Одой келбесте, кызын Чечекти барып адандy кычыр деп ийе берди. Бир канча өйдиң бажында јолды өрө улустар чубажып келдилер.

Калаңы эмегендер эдип турган күүктердий, Аринаның тургузып берген узун скамейказының үстүнде ары-бери јайканыжып отурдылар. Чайлаш эмеген чайды уруп, аракыны салзын деп, Аринага јаантайын одын тартып экелетен Малчы өбөгөңгө берди. Улустың учына түшпеске, Арина эјезиле экү улусты јакшы күндүлеерге албадангылап турдылар. Одой балдарының бажын сыймап, тизезине Кара ла Чечекти отургызып алала, улустың амзап берген чөөчөйин ичпеј отурды. Арина орус колхозто јадала. Евдокия Ивановнадаң тату пирогтор эдерге үренип алган болгон, оның учун столдың үстүнде јаткан пирогты улустар тың сонуркажып јип турдылар. Одой чайды база ичпеј, эби јоксынып, јаантайын печкениң оозы јаар көрүп, унчукпай отурды. Арина оны көрбөөчи де болуп турза, је каранынаң оны узак ајыктап турды. Уулының төш карманына улус көрбөс јанынаң Одой јүс салковойды канайда сугуп јатканын Арина база көрүп турган. Эзирик эјелери оноң торт ырабай турдылар. Эзириги јаанай берген Каргаа кенетийин карындажын кучактанып алала, күңүреде ыйлай берди:

— Кара јаңыс карындажым калык-јон башкарар эр болуп калган. Ий-й-ии! Кайран эјең сени канайып јединип јүретен эди? Кайран Јайлу Алтайда канайып өскөн эдиң?

Јыламажы күүлежип турган улустардың ортозында кемге де атыйланып, отурган јеринең тура јүгүрип турды:

Талдама деген ак бороң
Таказы јок ат эмей.
Тегерик көстү бу бойың
Тенек болгон таңма эмей...

Аринаның эјези база эмеш калай берген; келген чөөчөйин амзайла, Одойдың чике ле алдына барып, чөгөдөп отурала, коо үниле эмеш кунукчылду қожоңдоды:

Ак бороның балазы
Ат болбос деп чөкөбө.
Адазы јок кижиниң
Айылы јок деп бодобо.

Јорго малыс чыдаза,
Јол бдөтөн мал болор.
Өскүстиң уулы јааназа,
Јон баштайтан эр болор...

Одой бажын столго јабыс энгейич алган, карыган эмегенниң кожоңын керексибеј тургандый унчукпай, тыңдап отурды. Оноң чөөчөйди алала, учына јетире ууртап ийеле, көзнөк јаар бурыла берди. Улустар Чайлаш эмегенниң кожоңын мактап, күүлежип чыктылар. Бу ла өйдө амбарлардың каруулчыгы болгон алтан тогус јашту өрөкөн өрө турала, алган чөөчөйин өрө көдүрип, кыйгырды:

— Акыраар, улустар! Мында отурган улустаң менең јаан

кижи јок, мындагы јуулган улустаҥ Аринадаҥ јиит келин јок. Мен кызыма улустыҥ алдына бир кожоҥ кожоҥдоп берерге турум! — деп өрөкөн айдала, сагалы јайылып, Аринаныҥ алдына байдастанып отурып ийеле, бөрүгин суурып, тыныжы эмеш буулып, араай кожоҥдоды:

Јорго малда не јараш?
Јодозы коо мал јараш.
Јон ортодо кем јараш?
Јолыҥ чике сеҥ јараш,

Јылкы малда не јараш?
Јалы койу мал јараш.
Јаш улустаҥ кем јараш?
Јаш балдарлу сеҥ јараш.

Улустар катап ла күүлежип чыктылар. Качанда кожоҥдобойтон карыган өбөгөн кожоҥдогонына ончозы каткырыжып турдылар. Арина өрөкөнниҥ колдоры тырлажып берген чөчөйин ичип ийеле, өбөгөнгө јабыс энгейип, оныҥ колтыгынаҥ араай көдүреле, отурган јерине ойто чебер отургызып салды.

Каргаа ыйлап чөкөйлө, эмди бијелеп турды. Карманынаҥ кирлү колпладын чыгара тартып ийеле, онызыла улустыҥ јүзине арай ла сокпой јаҥып, кожоҥдоп турды:

Сайламалу сай кечү
Сары тайдыҥ кечүзи.
Санаам салган ол үүре
Эх, колхозтыҥ башчызы!.. Ий-их!

Оноҥ улустар күркүрежип, коштой кычырган айыл јаар чөйилиже бердилер. Одой эмеш артып каларга алаҥзып, эжикте турала, оноҥ катап ла эјелериниҥ колына кире берди. Чечек адазын ээчип, ыйлаганча кожо јүре берди. Оноҥ ойто орой эҥирде јанып келеле, унчукпай, орынныҥ үстүнде отурган. Качан ончозы уйуктаарга јада берерде, ол энезинеҥ нени де оҥдобой сурады:

— Эне, адам бисти ниниҥ учун таштап ийген?

Јаш баланыҥ сурагына Арина каруузын таппай салала, учында унчукты:

— Адаҥ јобош кижи ине, балам...

— А ол ниниҥ учун јобош?

— Угы-төзи андый да, канайдар.

— Угы андый болзо, Каргаа ла Јыламаш эјем ниниҥ учун башка-а?

— Олор өскө укту улус ине, балам...

* * *

1939 јыл... Јайгы күндердиҥ јаҥы ла башталып турган тужы. Одой финский јууданҥ јанып келген. Сол колынаҥ шыркалу, јеок колдыҥ сөөгине тийбеген, шырказы јеҥил... Ол эмди катап ла Алтайдыҥ сыраҥай ла ыраак толыгына иштеерге јүре бер-

ген. Аринаның јаан кызычагы эмди тогус јашту, ортон уулы алты јашту, сыранай ла кичинек сурас уулчагы эки јашту... Арина колхозто ол ок бойы бозулар азырап јүрет. Кайын энезиниң айылының ичинде јадын кубулбаган, ол ло ок бойлоры... Је деревнеде јаткан улустардың јадын-јүрүми там ла кубулып, там ла јаранып турган. Октябрь байрамда бастыра область ичиле чыгартулу улустар јуундар, митингтер эдип, албатыга областтың јаңы задачаларын куучындап, Алтайдың эң көрүмјилү улустарына баалу сый сыйлагылап, байрамды өткүрип тургандар.

Арина балдарын јединип алала, база байрамдап барып јүргеп. Оның ады алтайдың эң озочыл улустарының адыла коштой адалып турган.

Кижиниң јүрүминде көп солундар бар. Је кижиниң сананазы ол солундарды јылдың сайын элгек чилеп элгеп, эң ле учурлузын бойында артырып салат. Јаңы јүрүм Аринага јолдорын ачып берген; јирме јети јашту, јүрүмге омок Арина оның јадын-јүрүми оноң ары кандый болорын билбес те болзо, је оның јүрүми онча улустың јүрүминдий ырысту, јеңил болорына ол кыйалтазы јоктоң бүдүп турган...

9 БАЖАЛЫК

Кичү изү айдың айас күндеринде «Јаңы јол» колхозтың улустары ончозы јалаңдa өлөң ижине кирип калган. Бу өйдө бастыра Алтайда улустар ончозы бут бажында.

Колхозчылар јалаңдарда коно-түне иштегилеп, аш бышкалакта, өлөңниң планын бүдүрерге албадангылап јат. Деревнеде јүк ле карыгандар, кабайдагы јаш балдар ээ болуп артып калат. Кеен јалаңдарда, узун кобыларда јажыл јапаштар, кызарыжып бијелешкен оттор, кожоң, каткы, учы јок кокырлар. Јайдың јылу энгирлеринде јалаңдарда иште кожо туружарга, оноң иштең божойло, одуда јапаштың јанында улустарла кожо отурып, повар келинниң кайнаткан көчөзин сакып отурары неден де артык. Энгир кирип ле келзе, тымый берген јалаңдардың үстүле јеңил туман койу өлөңдү көлдөрдөң араай чыгып келер. Оноң улустың түжиле иштеп салган ижин ајыктап турган немедий, јалаңдардың үстүле араай айланыжып, агаштары үргүлей берген тууларды табылу айлана соголо, капчалдарга конуп аларга јүре берер. Тымый берген састарда бакалар көлдөринең чыгып келеле, узак каткырыжып, коштой аралдаң куран эликтиң багырып ийгенин угуп ла ийеле, ойто сууга секиргилеп турат. Куран тууларды торгулта багырып, одудаң үрүжип чыккан ийттерденг чочыган бойынча, капчалдарды өрө казалада берет. Койу өлөңдөрдиң ортозынаң талтар төрт-беш катап кыйгырып ийеле, үүрезиниң үнин сакып, тымый берет. Је коштой кобыдаң үүрезиниң каруузын угуп ла ийзе, таң атканча ла эдип турат. Бөд-

нөлөр бир де кичинек өйгө токтоор кирези јок. Мындый энгирлерде өлөңдөрдиң үстүне чалкойто јадала, тоозы јок јылдыстарды ајыктап, јүзүн-јүүр немелер санаңып јадарың... Башка јакшы, јеңил, ыраак санаалар кирип турар; сениң санааңды, јүрегиңди эбире турган ар-бүткен оңдоп тургандый, сеге неден ле јуук, кару билдирер.

Көчүп турган јылдыстар, чалынга ээлип турган өлөңдөр, сергелең үртүлеп турган кайындар — ончозы сениң колы-будыңдый, көзиңдий, ончозы сениле тудуш немедий... Таңдакла кожо ойгонып, чымалыларла кожо иштенип, бөдөлөрлө кожо уйуктап турадың. Кенетийин мындый ок энгирде көчүп турган јылдысты ээчиде уча берзең, сен кижи бе, айса јылдыс па — сени кем де билбес...

* * *

Јылу јайгы энгир турды. Баштапкы звенонын башкараачызы Марал иштиң сводказын уулчактаң ийеле, бойы јапашта өлөң чабаачы машинист уулдарла куучындажып отурды. Коштой јапашта машинист Каракай кыстарла кейлежип, балалайка согуп јатканы угулат. Повар келин улустардың ажанган айактарын јунуп божойло, јаан кара казанды кырып отурды. Энгир койулган ла сайын Каракайдың каткызы там ла јаандап, балалайказы бирде јайнап, бирде јаңырап турды.

— Тьфу! Бу Каракайдың «страданиязы» качан божоор? — деп, кемизи де уйуктап болбой, кайлыктап кыјырантып, јапаштың ичинең унчугып ийди.

— Каң, каң, Каракай, хи-хи-хи! — деген тыйтылдууш каткы үчинчи јапаштың тежиктери өткүре угулат.

— Анда каткырып турган кем? — Каракай үчинчи јапашка једип келди. Кыстар калактажып, јапаштың төри јаар јыга табарышканча шаала бердилер.

— Мен эң артык адучы, одус алты јылда армеец болгом, бери чык!

— Ой уул, Каракай, токтозоң, сен јаш бала ба, кандый? — Каракайдың табыжына чыдашпай, акта јергелей јадып алала, самурайлар керегинде куучындажып јаткан уулдар чугулду унчугыжып јат. — Ойноор болзоң, ойно, ойнобос болзоң, уйукта.

Энгир јылдыс туулардың ары јанынаң канча јылдыстарды ээчиткенче араай, билдирбезинең чыгып келди. Кырдың өдегинең чорлоп аккан кара суучак шылырап, нени де эрмектенип јатты. Одудаң ыраак эмес акта јаткан ийттер уйуктагылап, кезикте күүн-күч јок үргүлеп турдылар, арып калган аттар дезе өлөңди кыдырада отоп турганы јарт угулат. Јапаштардың кийининде чаап салган бүктерде бөдөлөр үн алыжып турдылар:

— Бат-падым, бат-падым!..

— Бир, эки, үч, төрт!..—деп, кыстардың кемизи де бөдөниң канча катап эткенин тоолоп турганы угулат.

— Ой, кыстар, бөдөниң үнин уксагар да.

— ... Төрт, беш, алты!..

— Алты катап этсе, аш јакшы бўдер, јети катап этсе, јетире јакшы јыл болор...

— Је-е, ол төгўн, карыган немелердиң чөрчөги эмей!..

— Немези төгўн, ол алтай улустың темдеги.

— Темдегиңле јатпай, териңле јат...

Ак боронып јалы алтын,
Анаң јымжак торко јок — деп,

кыстардың кемизи де кожоңдоды. Ол чичке ўнденип, кожоңды араай баштап јат. Оноң кожоң там ла тыңып, там ла элбеп, јалаңга батпай, тууларга табарып, ойто јаңылгазы кайалардаң келип турды:

Көрўшкеннің көзи алтын,
Көркўшкеннің көзи алтын.
Теңериде ондый јылдыс јок,
Теңериде ондый јылдыс јок...

— Је слер самурай деп јадаар, уулдар, мен ол самурайларды пулеметло аткам. — Эмдиге куучындажып јаткан уулардың ортозынаң Каракайдың ўни угулып келди. — Јатпак, јатпак немелер...

Марал бежинчи папиросты тартып божодоло, ёрт чыкпазын деп, папиростың артканын јерге көмё сайды. Улустар уйуктай берерде, ол уйуктап болбой, ёрё турала, јапаштарды эбире басты. Оок балдардың јерге таштап салган токумдарын јууналып, чалынга ётпёзин деп, кургак ёлёңлё јаап койды. Аттардың ўйгендерин јаңыс јерге јууналып, ўйгендер илетен чолтык кайынның будагына ончозын илип койоло, база катап таңкы тартарга јерге отура тўшти. Кенетийин карањуйдаң аттың тибирти угулды. Јапаштың тууразынаң атту кижиниң кебери карарып чыгып келди.

— Бу кем?

— Мен.

— Кем сен?

— Самтар.

— Иштейтен атла тўниле нени бедиреп јўрўң?

— Мени таайыгар ийген... иш ўзўлер эмес...

— Не керектў, билериң бе?

— Билбезим. Керек бар, келзин ле деп турган эди.

Марал сананып турала, оноң армакчыда адын чечип, ээртеп алды.

— Адыңды армакчылаба. Тужап сал — деп, Самтарга јакыйла, адына минип ийди.

«Не керектў алдыртып јаткан болотон?» — деп, Марал јылдыстарды ајыктап, сананып клеетти. Ады кезикте бўдўрилип, јолдоң чыга конуп, ёлёңдёрдиң ортозында уйуктап калган кушкаштарды чочыдып клеетти. Аттың туйгагының алдына

арай ла кире конбогон кучыйак канаттарыла талырадып, табыш јогынаҥ туура уча берди. Јолды јакалай клееткен коју аралдар карарыжып, тегин де көрүнбей турган јолды там ла карачкылап турдылар. Теҥериниҥ текези табышту тыркылдап, Маралдыҥ сыранай ла ӱстӱле айланып, теҥери өрө ойто ло кайып чыга берет. Марал оныҥ ӱнин узак тыҥдап браадала, озогы алтай чөрчөкти эске алынды:

«Теҥериниҥ текезиниҥ јыл ла сайын салган јымырткаларын јылан јудуп салатан. Учында теҥериниҥ текези чөкөнөлө, ыйлап-сыктап, теҥери өрө кайып чыккан:

— Јалбак ташка јанчарыладым, сӱӱрӱ ташка сайыладым! Тр-р, тр-р-ый! — деп, теҥеридеҥ јерге чип-чике учуп тӱшкен. Је јердиҥ төжинде јаткан јаан кара јалбак ташка јууктап ла келерде, оныҥ јӱрер кӱӱни келген. «Јӱрӱмим ачу! Јӱрӱмим ачу!» — деп кыйгырып ийеле, ол ӧлӱмнеҥ бура согуп, катап ла јердеҥ ала теҥери өрө кайып чыккан. Онойып ол јӱрӱмди таштабаган...»

Чындап та јӱрӱмине ачыҥган чылап, айас теҥеридеҥ јаҥы ла кайып тӱшкен теҥериниҥ текези чыйкылдап, тыркылдап, ойто ло өрө учуп чыкты.

«Мен база теҥериниҥ текези ошкош» — деп, Марал јортуп клееделе, ичинде сананды. Ады сууны кечип јадала, ташка бӱдӱриле берди. Марал оны камчыла орой соголо, араай арбанып, јаратка чыгып келди. Оноҥ ойто ло санааларына курчадып, унчукпай јортуп клеетти.

«Мындый ла јылдызы көп караҥуй тӱнде ол 1922 јылда, он јети јашту уул болордо, Курачы таайыныҥ бандазыла кызылдарга истедип, Мӧнкӱлектиҥ тайгалары јаар качып турган. Бандазы јайрап, оодылганын билеле, Курачы Маралга айткан:

— Је, јееним, Кадын ол јанына кайра баратан јолыс јок эмтир... Оскө ӧйлӧр келип јат, ӧҥисти кубултар керек болды. Кандый бир кижи билбес јуртка киреле, јадып көрӧлик. Оноҥ арыгызын кудай бойы билзин...

Оноҥ олор экӱ айрылыжып, эки башка јӱре бергендер. Марал таайыныҥ сӧзин укпай, Кадын ол јанына ойто јанып келген. Эјелери, энези оныҥ куугарып калган бӱдӱжин көрӧлӧ, ыйлажып тургандар:

— Ӧй јеткелекте, мынаҥ кач! Кандый бир амыр јерге барып, өскӧ јӱрӱмге кир. Таайыҥныҥ учун тактага бажыҥ саларыҥ! Улустыҥ көзине көрүнбей, капшай кач! Бӱгӱн ле тӱнде... Јайлуда јаанаҥа бар... Ондогы улус сени билбес...

Марал Јайлуга келеле, токунай берген, је ырысту кӱндери узак болбоды: 1933 јылда Марал таайына база туштай берген. Курачы изин јалмап, база Јайлуга једип келген. Чакпыдаҥ божоноло, келгенин Марал јакшы билип турган.

Је кулактарды айдаган кийининде, јадын-јӱрӱм эмеш токунай берген. Курачы колхозко кирип алала, колхозтыҥ јылкы малын кабырып турган. Марал катап ла таайыныҥ колында

болгон. Бир катап тўнде уйуктап јаткан Маралды эзирик Курачы ойгозып алала, кой сойотон бычагын оныҥ тўжине тўртўрип, соок ўниле айткан:

— Бу јурт ичинде мениҥ шогым болгон до болзо, је мени Саналдыҥ јада калган ўйинеҥ öскö кем де билбес... Санааҥ кубулып, тилиҥ кычып јўрер болзоҥ, кычыткагынгды бу бычакла кандырып саларым...

Бу керек качан болгон? Узак... узак... Бўгўнги кўнге јетире колхоз Маралды канча катап кайралдап, эмди звеновод то өдип алгандар... Эмдиги јадын-јўрўм öскölöнип, јаранып турган. Је Курачы ого амыр бербейт. Јаш тужунда ол ого канайып кожулган? Канайып оноҥ айрылбаган? Је эмди ончозы оройтып калган... «Орой, орой» — деп, јолдыҥ јанында карарып турган аралдар араай согуп турган эҥирдиҥ эзинине баштарын јайкап, сыраҥай ла оныҥ ўстўнде шуулажып тургандый. «Кöрмöс ол качан карып ölöр?.. Јок, оныҥ ölöри кўч... Ол ölзö дö, тегин ölбöс...»

— Меҥдеер керек — деп, Марал бойында кимиренеле, ичкеери болды. Кайыш камчы аттыҥ јалмажына тийгелекте, Маралдыҥ ады јолын да ајарбай, карануй јаар бодоп ло ичкеери калып ийди...

10 БАЖАЛЫК

Марал адынаҥ тўже секирип ийди. Коомой секирип ийгенинеҥ будын арай ла чыгара базып албады. Туранып эжиги бектўлў болордо, айыл јаар алтады. Каада айылдыҥ јабыс эжигине тўртўп ийбеске, ол јабыс эҥчейип киреле, айылдыҥ эр јаны јаар басты.

Курачы байдастанып алган, оттыҥ айагында јаҥы туулактыҥ ўстўнде отты ајыктап, нени де сананып отурды. Марал карануйда бўдўрилип јадып, эжиктеҥ кирип те келерде, ол бажын кödўрбеди. Отты кезе ајыктап, узун соргуулду куулы кангазын öдўгининг бажы орто кагала, јелбер кара кабактарыныҥ алдынаҥ Маралды ајыктап, оноҥ унчукты:

— Је, атаналык... Мылтыктар окту...

Курачы öрö јеҥил, је јажы једе берген кижи учун табылу туруп чыкты.

Бу батпак сынду, кадалгак köстў, јымжак базытту эр кижини алтан эки јашту деп кем де бодобос. Јайлуныҥ улустары оны «качаган аттардыҥ кан-кередези» деп кокырлап, тегиндў адаган эмес. Кижиден качып мантаган атты Курачы јойу сўрўжип једижеле, аттыҥ куйругынаҥ туткан ла бойынча јыга тартып алатан болгон. Эмезе аттыҥ белине секирип чыгала, кўчтў колдорыла оны бууй тартып, токтодып алар. Оноҥ ачурканганын атка чыгарып, атты буулап алала, коркушту сабап туратан...

Төрдöги jаңыртыктың ўстўнең Маралдың jеңезининг араай онтогоны угулды. Калганчы öйлöрдö ол туруп та болбос, отурып та болбос — оору jаткан.

— Jеңеңоору, jакшы курсак керек... Малдың эдин сурап jат. — Курачы кынду бычагын курчанып, унчукты. — Малдың эди керек...

— Доктор не алдыртпас?

— Укааркаба, jееним. Ме, бу мыны курчан — дейле, кынду бычак таштап берди. — Казактың кандый да эми кайран малдың эдине турбас эмей, jееним...

Марал Курачының мал уурдап бараргa jепсенип алганын тургуза ла билип ийди. Бажы айланып, балтырлары мылырай берди.

— Ангдап баратан мылтыгың бу болор, тут...

— Мен улус башкараачы кижи, ижим чачып, кайдаар баратам? Jок, мен барып болбозым...

— Улус уйуктаганча, барып келбей, jееним? — деп, Курачы чычкан тудуп алган кискедий, ойноп турды. — Бöрў уйазына коштой журтка качан да шок этпес, оны сен билер болбойың? — деп, Курачы кайда да карангуйда киске чилеп мыркылдап, оноң Маралга табыш jок jууктап келеле, арказына уур тулку мылтыкты jўктеп берди. — Мени база иш jок деп пе? Эртен меге jаңы дворлор тудар керек... Jе, öй jетти!..

Марал унчукпай, кабышпай турган сабарыла арказында мылтыктың затворына табарып турды. Курачы оны белинең jымжак алаканыла араай ийде салып ийди:

— Эки кижи барза, эт болор...

Маралдың кырлу мылтыгы эжикке согулып, бойы неге де илинип, алдынаң табыш jок чыга берген Курачыны ээчий чыкты. Кажаганның törинде буулап салган аттар араай ўргўлеп турала, шылырап келген Курачыдаң чочый бердилер.

— Адың киштеңкей беди?

— Jок.

— Jе, атаналык!..

— Эртен барза кайдар?..

— Бўгўн карангуй тўн... тўнде jааш болор.

Jаан удабай аттар араай тибиреп, карангуйда көрўнбей калдылар. Уйуктап калган деревненинг ийттери кенетийин тўймежип чыгала, олордың аттарын торсуктай бердилер. Аттар jыткарып, туура таштalып, мантаарга блаажып турдылар. Бир канча öйдиң бажында сок ло jаңыс ийт күпўлдеде кўўнкўч jок узак ўрўп турала, учында ол до токтоп калды. Туулардың эдегинде чокчойып калган деревне катап ла тымыкка курчадып, терең уйкузыла уйуктап jатты. Теңериде бир де jылдыс jок. Мындый тўнде талтарлар да этпей, тымып, табыштанарынаң коркып тургандый.

Деревненинг ары jанында карангуй койу агаштар... Куран кайда да багырып ийеле, бойының ўнинең бойы коркыйла, ба-

за токтоп калды. Каа-јаада ла јыраалардың ортозында јемзенип јўрген чычкандар шылырап турат. Учы көрўнбес арканың агаштары кейди бойына тартынып алала, чыгара тынбай тургандый, тым тургандар.

Јаңыс ла кайалардың бажында мөш нени де сезип тургандый, токунаазы јок карарып клеткен булуттарга удура табыштуу шуулап турат...

* * *

«Звеновод кижи кайдаар браадың?» — дегендий, койу јыраалар аттың куйругына илингилеп, ичкеери бараргa божотпой турдылар. Олор аттың јалына, куйругына, токумга бойының тегенектериле илингилеп, салбай турдылар. Така јок аттар кезик кажу јерлерде чалынду ёлёнгё тайкылгылап, кичинек ле табыш боло бергенде, токтой тўшкўлейт.

— Эмди ајыктанар керек — деп, алдынаң браткан Курачы кер айгырын токтодып, колын көдўрип шымыранды. — Кажы, армакчыны бейин бер. Капшай.

Марал тўрўп салган кыл армакчыны канјаазынаң чечеле, унчукпай, Курачыга туда берди.

— Былтыр јаржактардың малы бу јалбакта турган — деп, Курачы олордың алдында карарып јаткан јаан каранғуй арка јаар камчызының сабыла уулады. — Быјым да, байла, мында ок болор. Малды ўркўтпес керек. Араай...

Курачы мыркылдап, каранғуй арка јаар ајыктап турды. Оноң кангазын тартып божодоло, араай унчукты:

— Туткан малды јединип алала, бу ла јаткан јаан кобыны өрө келерис... Јаржактар ойгонып турганча, Јаан-Тайганы ажа берерис. Сен малды јединериң. Армакчыны узада тутпа, агашташка илинер. Адыжу болгодый болзо, бойым адыжарым...

Курачы адын камчыла араай камчылап ийеле, ўзеңиге тыңыда тебинип, кырды төмён, койу карагайлар ла чибилердиң ортозына сынды төмён суна берди. Агаштардың ортозында калың чыкту јеңестерге аттар бадалып, ичкеери јылгыр барып болбой турдылар.

—Бу ла кобыны өрө келериң, јеңези кургак јер... Аттың изи артпас... Јеңези калың јерге киргемде, јаржактардаң болгой, кызылдар да озодо мени таппайтан...

Койу аралдың ортозында агып јаткан кырдың суузын олор кечкилеп јадарда, Маралдың ады суу ичерге блаашты.

— Чабатан атка суу ичирбе! — деп Курачы унчугала, кийиниидеги аттың мойынына камчызыла энчейип келген бойынча туда берди. Чалдар ат сууны чала ичип, сууны чачылта тепкен бойынча, јаратка калып чыкты.

Кенетийин Курачы јем сескен аңдый, кейди јыткарып, токтой тўшти. Марал адының оозын кайра тартала, сакый берди.

— Ыш јытанат — деп, Курачы колын көдўрип, айтты. — Байла, јаржактардың одузы ыраак јок болор.

Курачы армакчының учын таап алала, сол колына тудунып, ичкеери јелип ийди. Карағуйда агаштардың ортозында јағыс ла будақтардың араай сынғаны угулып турды. Атту улус эки јара барала, мал турган јерге јууктап келдилер. Јоон јадыктың учынаң пастухтардың өчүп брааткан одузының ыжы карағуйда агарып көрүнип келди.

Айгырлу мал агаштардың учында кичинек тегерик акта кыјырада отоп турдылар. Јууктагылап келген атту улусты баштапкы ла карарып турган кичинек сынду мал сезип ийеле, бажын көдүрип, окыранып ийди. Арткандары јағыс јерге айланыжып, табыш јок јуулыжып келдилер. Қажызы ла јууй тура түшкен ўўрдиң ортозына кирерге албаданып, баштарын көдүрип алган турдылар.

Кенетийин јоон айгырдың киштегени агаштардың ортозына јайыла берди. Јалы узун, куйругын кыскарта буулап салган айгыр карағуйдаң киштегенче чыгып келеле, шаала берген малды айлана сокты. Күнүркек айгыр токтой түшкен малды эбире куйун чылап айлана берди. Айгырдың јолын кезерге коркушту болгон.

Малдың түймеп чыкканын Курачы көрүп ийеле, кыл армакчызын тудунганча ичкеери болды. Марал малга јууктап келерге јалтанып, Курачының јакылтазын сакып турды. Арслан чылап јымжак чөйилтип клеэткен карағуйда кижини көргөн бойынча, айгыр киштеп, оның үстүне барды. Кенетийин айгыр өрө карайлап чыгала, кайра болды. Оноң ондонып, аттардың јанына эмеш јелип турала, катап ла Курачының үстүне келди. «Чалманы јастыра чачса кайдат» — деп, Марал ичинде сананып турган, је Курачының јазып ийерине иженерге күч болгон. Јоон байтал мойынын бууй тартып ийген армакчыны сезип ийеле, өрө карайлап, ачу киштеп ийди. Бастыра ўўр јескинген бойынча тибирежип, кайра болды. Курачының табыжын угуп ийеле, Марал мантадып келген бойынча, армакчының учынаң алып, ары болды. Је байтал чиренип, тумчугыла окыранып, Маралды адынаң арай ла антара тартпай, айланыжып турды. Курачы кийининең једип келген бойынча, байталды кайыш камчызыла орой тартып ийди.

Аттардың тибиреп келгенин сезип ийген ийттер одудаң ўрўжип чыктылар. Јаан удабай эр улустың кыйгызы, мылтыктың атканы угулды.

— Сёмка, тур! — деп, олордың кийин јанында кандый да кижи орустап кыйгырып ийеле, мылтыгыла кей јаар адып ийгени угулып калды.

Курачы адын камчылап, Маралдың кийининең мантадып брааттьі. Јолдорын булгап, олор тайганың эдегин кууй алды. Байтал эмди мойношпой, аттардың кийининең уккур мантап та брааткан болзо, је кийининде киштежип ийген малды угала, кенетийин каруузына тың киштеп, кайра чирене берди. Курачы адынаң түшпей ле, оның коңжоорын јаба буулаарга са-

нанган, је кийик байтал оноң јескинип, айланыжа берерде, ол токтоп калды.

— Атка јаба, атка јаба айда!

Олордың кийин јанында база катап ол ок күңүреп турган трубадый үн угулды:

— Сёмка, једиш!..

Јаан удабай уурчылардың сырағай ла кийин јанында јырааларда мылтык јызырт эдип калды. Марал јүк ле армакчызын кыскарта тартып алала, байталды камчызыла согуп ийди. Нениң де учун ол пастухтардың огы тийер деп бир де эмеш көркыбай турган. Сүрүжип клееткен аттардың тибирти кулакка јарт угулып ла келерде, Курачы ат бажынаң бурылып келеле, улустың үндери угулып турган јер јаар адып ийди. Терлеп калган ады уур тынып, Маралдың кийининең једижип келеле, катап ла артып калып турды.

Кенетийин олордың кийининең эки мылтык тарый-тарый адып ийди, Маралдың бажы ажыра мылтыктың огы шуулап барала, коштой чибилердиң бүрин үзе сокты.

— Атка јаба, атка јаба айда!

— Сёмка, чап! — деген табыштар Маралдың кийин јанынаң үзүги јок угулып турды. Марал кенетийин Сёмка оны озолоп ийер болор деп јалтана берди. Курачының мылтыгы база катап олорго удура араай, сүмелү үниле јызырт эделе, токтоп калды. Каруузына удура бердан күзүрт эдип торгулала, үстүнең ары күңүреген үн угулды:

— Сёмка-а, патрон бер!

Кенетийин байталдың армакчызы јабыс чичке чагал кайынга илине берди. Илине берген армакчы байталдың тыныжын бууй тартып ийерде, мал токтодынып болбой, кайынды айлана сокты. Армакчы ороло берген. Байтал чочыган бойынча, кайынга торт ло армакчы јаба јеткенче оролып, бууна берген кежириле кейди табышту тына берди. Марал кайынды кожо айланыжып, эдер немезин таппай барды. Курачы мылтыгын октоп ийеле, база катап кайра адып ийди. Марал көп сананбай, адынаң түже секирген бойынча, оролып калган армакчыны бычакла үзе кезип ийди. Божоно берген байтал сүүнчилү киштеп ийеле, јырааларга согулып, өзөкти төмөн ойлодо берди.

— Не болгон, кайтты? — деп, кийин јанынаң Курачы тынастап унчукты.

— Армакчы үзүлген...

— Кыл армакчы канайып үзүлетен? — деген бойынча, Курачы адын бура сокты. — Қач! Јолысты кезип салгандар!..

Курачы адын камчылап, корум таштар өрө казаладып чыга берди. Марал адын оны ээчиде бура соголо, корумдарды јызырада тоголодып, кырлаңның бажына чыгып келди. Курачы агыртудаң чочыган бөрү чилеп, кейди јытап, кырлаңның үстүнде оны сакып турды.

— Јаржактар оң јанында... — деп мыркылдайла, адын бу-

рып, сол јанында карарып јаткан јаан кобы јаар суна берди. Лымжак јеңестӱ кобыга кирерде ле, тибирт јылыйып, табыштар јоголо бердилер. Аттар арыганынаң тыштанып, ӧлӧң отоорго карыжа бергилеерде, Курачы унчукты:

— Тӱргенде, таң аткалакта, јуртка једер керек... Байтал мениң ӧргӧн кыл чылбырымды канайып ӱзе соготон? — деп айдала, оноң Јайлуныңг арказына јеткенче, бир де катап унчукпады. Адыныңг јалына кезе көрӱп алала, ол нени де сананып, каајаада таңкылап, јылгыр јелип брааткан адыныңг ӱстӱнде содоңдоп клеетти.

Калганчы боочыга чыгып ла келерде, олор экӱниң јӱстерин эрте таңныңг баштапкы серӱӱн јыбары араай сыймап согуп ийди. Кӱнчыгыш јанында јаан тайганыңг ӱстӱнде суркурап турган таң чолмон там ла кызарып, чогыла ойноп турды.

«Э-э, чаалда, эр ок болгон эдим ле... — деп, Курачы ичинде ачурканып клеетти. — Кӱчим јетпей барды ба, айса улус менең бӧкӧ болды ба?..»

* * *

Колхозтыңг председатели Сакар Угарыч эртен тура орынында эмеш керилип, јабыдап јатты. Кӧзнӧк ӧткӱре сӱӱнчилӱ чалыган кӱниниң чогыла кискениң балазы полдо ойноп, куйругын барбайтып алган, тибиреде мантап турды.

Сакар Угарыч база катап керилип, эстейле, ангдана согуп, катап ла јада берди.

Оноң буттарын јууркаңныңг алдынаң араай чыгарып көрӧлӧ, эмеш алаңзып јадала, јуурканды туура мергедеп, сенекте нени де эдип јаткан ӱйине кыйгырды:

— Каргаа, бу кайда бардыңг? Кажы, соок неме бер.

— Соодып, сени неле соодойын? — деп, Каргаазы унчукты.

— Печкеде соок чай бар, анда бойыңг ич.

— Кече мен сени ишке бар деп айтпай кайттым, сен эмдиге барбаганг ба?

— Ачып калган бозоны кем азатан?

— Је, болор, болор... Торт ло аш соготон машина.

— Тьфу! Јамылу да болзо, јакшы сӧскӧ турбас таңма... Јаңыс ӱйине јайым бербес, јаткан јонго амыр бербес...

Кӧнӧктӧр каңырап, казан шыңырай берди. Кискениң балазы чочыган бойынча, орынныңг будына согулып, бурылала, печкениң кийиниидеги ойдык јаар калып ийди. Сакар Угарыч сопогын коңылтакка кийип алала, соок чайды чӧчӧйгӧ шыкпарып урала, ичип ийди.

—Председатель ӱйде бе? — деп, ачык кӧзнӧктӧң солун орус ӱн угуларда, бурылып, кайра кӧрди.

Откӱӱлдиг јанында эрин сагалы тарбайып калган, јаан кызыл тумчукту, кер атту орус кижи турды. Ого коштой кӱреңг атту, болчок тумчукту јиит уул турды.

— Ӱйде, не керектӱ?

— Бис совхозтың пастухтары — деп, јааны адын өткүүлдиң казыгына буулап, айтты.

— Үйге киригер — деп, Сакар Угарыч унчукты.—Не болгон?

— Кече энгирде, јок, түнде бистиң малга эки уурчы келип јүрген... Кече түнде беди, Сёмка?

— Кече түнде...

— Уурчы болзо, а меге не келдигер? Уурчыга барыгар.

— Уурчылар слердиң колхозтоң болор, нениң учун дезе мындый армакчыны слердиң колхозтың улустарынаң өскө кем де этпей јат — деп, тарбайган сагалын сыймап, бычакла кезип койгон бек кыл армакчының үзүгин орус койынынаң чыгарып келди.

— Уурчылардың изиле келдигер бе? — деп, Сакар Угарыч армакчының үзүгин кезе ајыктап, кемниң болотон деп сананып отурды. Је серенгедий кижи табылбай турды.

— Јок, таказы јок аттың изи болордо, слердиң колхозтоң болор деп келгенис... Ойто түзелип калган јеңестең аттың изин табарга күч — деп, онызы столдың үстүнде турган чайник јаар көрүп, унчукты.

— Бистиң колхозтоң эмес болор бо? Кече бистең бир де кижи туура барбаган. Ончозы иште... Канча мал јылыйган?

— Апарып болбогон. Мал божоноло, ойто келген. Бис серенгедий кижи бар болзо, көрүп туругар деп айдарга келгенис... Слерде изү чай бар эмеш пе? Торт аштаганыс. Семка, барып арчымагың көр, калаш бар ба, јок по?

Пастухтар чайлап алала, атана бердилер. Сакар Угарыч кыл армакчының үзүгин колынаң салбай, сананып отурды: «Бу ла мындый армакчыны мен кемнең көргөн болотом? Бу армакчы бистиң улустың... Өскө јурттарда мындый армакчы кайда да јок. Акыр, улустаң сурап угар керек...»

Оноң бригадага бararга меңдеп, тышкаары бозулар айдап браткан уулчакка көзнөктөң кыйгырды:

— Ой уул, мениң адымды барып тудуп экел. Үйген эжиктиң јаагында.

— Адыгар тужакту ба? — деп, Караның үни угулды.

— Јок, армакчыда.

— Адыгар тебеен эмес пе?

— Јок.

— Је ондый болзо, экелип бергейим.

— Бу не керектү орустар? — деп, Каргаа казанын јаңы ла чыгарып божодоло, үйге кирип, сурады.

— Бу мындый армакчы кандый улуста бар — билериң бе?— деп, Сакар Угарыч армакчының үзүгин үйине көргүзип, сурады.

— А не болгон? Кижи буунган ба?

— Кемдерде бар? — деп, Сакар Угарыч үйиниң опсыркап турганына кыјырантып, кизирт этти.

— Не јызырап турыҥ? — деп, Каргаа атыйланып чыкты.— Өскө улуска јызыра, јамылуҥды өскө улуска көргүс!

Он минуттың бажында Каргаа Сакар Угарычтың меке-jөбине кирип калган, куучындап отурды:

— Мындый армакчы Лымжайларда бар, Jайтыктарда бар, Курачыларда бар, акыр, база кемде бар эди?..

— Тпру-у! — деген Каранын кыйгызы сыранай ла көзнөктиң алдында угулды. Сакар Угарыч кызыл кайыш курлу сумказын кийеле, онон бут бажына эки айак чайды ичеле, тепкишти төмөн jүгүрип түшти:

Армакчызына оролбойтыр ба?

— Jo-ок!

— Тузын үзе jип салтыр ба?

— Jo-ок!

— Je, буул тартып барадың ба?

— Jo-ок!..

— Кайттың? Не болдың?

— Энем jаш балалу, бозулар кабырар керек.

— Энең кем?

— Арина.

— А-а... Чай ичединг бе?

— Jo-ок!..

— Je айса, кедери jүр...

— Тегин де jүрүп турум.

— Сен, күрүм, атла чапкан ба, кандый?

— Jo-ок!

— А бу аттың колтыгы не тырлажат?

— Соокко тоңуп турган болбой ол.

— Je бар, бозуларды jакшы кабыр. А чочколорың кайда?

— Та... байла, Кабайчының картошкозында болбой. Мен эки jай кабыргам. Эмди кабырбазым. Эмеш jайым jүргүлегей.

— Капшай бар, чыгар. Табыш болор. Эне чочконың балдары ончозы ба? Канчу эди?

— Эне чочко jети балалу. Бирүзи саска бадалала, соок өткөн, айылымда оору jадып jат, je байла, эки күннең jазыла берер болор... Бирүзи Кабайчының маалазынан бүдүн картошко ажырып ийеле, туйлап турала, jыгыла берген. Кабайчы эмеген оны тудала, эмдиге бербей jат. «Колхоз кайра картошколо төлөбөзө, бербезим» — деп айдат. Арткандары омок-седең, кем jок...

— Колхоздың чочколоры маалалар сайын jыгылгылап калза, кем каруузына туратан? Сен бе, айса мен бе?

— Байла, мен турар болбойым — деп, Кара бажын jабызадып, кычып турган кирлү будының таманын чеденнинг казыгына jыжып, унчукты. — А канча салковой?

— Неме канча салковой? — деп, Сакар Угарыч кату унчукты.

— Бир чочконың балазы...

— Чочконың бир балазы канайтса да, бир муң болор — деп, Сакар Угарыч ичинде каткырып, je бойы чугулду үнденди.

Кара көзин јаандада тозырайтала, кайкаганынаң чөйө сығырып ийди:

— Чочконың бир ле балазы ол кирелӱ бе?

— А база... Укту мал, јазап кабыр.

— Айса, Кабайчының маалазына чочколорды эмди ле агыдып ийер керек!

— Нениң учун?

— Бир чочконың балазы баалу ба, айса, бир болчок картошко баалу ба? Бир мунғның картошкозын чочколор јип, семирзе, ол тушта Кабайчы чочконың балазын алгай эди... Ол тушта слерден де чыгым чыкпас, Кабайчыдан да чыгым чыкпас!..

— Акыр, акыр, токто. Анайдарга јарабас.

— Јарабай, немези јарабайтан? Кабайчы чочконың балазын тӱңей ле бербес!

— Чочколорды энирге јетире јуунадып аларың, энирде келеле, бойым тоолоорым. Јарт па?

Сакар Угарыч адына минеле, јортуп ийди. Оноң кузницаның эжигинде токтоды. Адынаң тӱшпей, кузницаның кайра ачык эжигинең айу чылап кӱчтӱ талайып, темирлер токпоктоп јаткан Боргой өбөгөнди энчейип көрөлө, кыйгырды:

— Ой, Боргой Оргойыч, бери чык!

Бастыра бойы кара көө болуп калган, масказын тудунганча «ичеенинең» Боргой өбөгөн чыгып келди. Машинисттердиң сындырып койгон машиналарын јазап, сагалы саамайына јетире чек туй өзӱп калган, кижиге тӱңей эмес турды.

Боргойдың бӱдӱжин көрөлө, Сакар Угарычтың ады ӱркӱп, туура болды. Председатель адынаң арай ла чачылбады. Оноң ээрдиң кажынаң бойының ӧйинде тудунып, адын ойто бурыды, је ат кузницаның эжигине јууктабаста, адынаң јерге тӱжерге келиштн.

— Је, тырмууштар, машиналар качан бӱдер?

— Йох... изӱзин! — деп, Боргой кеден фартугыла терин арлап, онтоды. — Эки кӱннең бӱдер бе, јок по? Јарты јок... Бош карыдым...

— Эки кӱн узак болор, Боргой Оргойыч!

— Карыган кижиде кайдаң кӱч келет, йох!..

— Тартыжаар ла, ӧрӧкӧн. Курачыны болушка ийерим...

— Машиналарын эмди ле сындыргылап алала, келгилезе, мен олорды маскала, маскала јыга согорым! Йох... шайба јастыгала, шыйрагым арай сый сокподы...

Оноң масказын тудунганча, Сакар Угарычтың адын ӱркӱтпеске «ичеенине» ойто араай кире берди.

— Болушка кижи келзе, машиналар эртен белен болор бо, Боргой Оргойыч?

— Йох... айас кӱнди көрӱп, кижи канайып отурат?—деп, Боргой өбөгөн айдып, эжиктең бажын чыгарып ла келерде, председательдиң ады јана чарчап, бышкырып ийеле, ичкеери болды.

Боргой өбөгөн арбанганча кузницада уружып, кызу темирди токпоктой берди.

Сакар Угарыч кузницада шыңкылдап, јызырап јаткан темирлердиң табыжынаң Боргой өбөгөниниң ичинде не болуп јатканын билип келетти. «Кече Каракай тырмуужын сындырып, Боргойго тартып экелеле, таштап ийеле, бойы балдарла кожо балыктап јүре берген. Иштең улус божозо. јуун эдер» — деп Сакар Угарыч бригада јаар јортуп, сананып браяткан.

Јалаңда кургак өлөңди кыстар антаргылап, буулдап ийеле, бойлоры буул тартып барган балдарды сакыган айас, тудушкылап, бойы бойлорын кычыкайлап, каткыдаң өлөңдө тоголонгылап турдылар. Јуулган өлөңдөрин болчоктогылап салала, эмегендер буулдың төзинде кожоңдошкылап отурдылар:

Казылганның төзинең
Казып эткен чернилам.
Кара көстү көөркийге
Каруузын чийген письмом.

II БАЖАЛЫК

Кара школго белетенип, энезине калганчы јай болужып турган. Энезининг азырап турган бозуларын кабырып, карындажы Кулала кожо узун јайды јаландарда экү өткүрип турган. Кара эбире јаландарды, тууларды узак ајыктап, олордың јүрүминиң төс учурын билерге туратан. Ол кажы ла кучыйактың үнин танып ийер, је кучыйак нени кожоңдоп турганын ол билерге узактаң бери албаданып турган. Јеңези калың, койу, каранүй аркадаң ол алтын толотко бедиреп, кажы ла кушкаштың тилин билерге албаданып туратан болгон. Кайда да јыланның уйазында алтын јымыртка бар деп улус айдыжатан, је ол јымыртканы Кара эмдиге ле таппаган. Кезикте кандый бир төңгө бозуларын токунадып салала, бойы үн серибей эткилеп турган кушкаштардың үнин узак тыңдап отуратан. Учы-учында кушкаштар кижининг тилиле куучындажа беретен. «Бат-падым! Бат-падым!» — деп, бөднөлөр бүкте түймежип чыкканда, ол јанында аркадаң, аскараттардың төзинең талтар казыр үниле кыйгырып чыгатан: «Тар! Тар-рт!» Анчадала ол күүктиң кунукчылду эдип турганына чыдажып болбой, кезикте ачуркаңып туратан.

«Күүк озо јараш кыс бала болгон. Карындажы ангдап барала, аайы јок удай берген. Эјези канча јылдарга карындажын сакып та турза, је карындажынаң суруу јок болгон. Чугулчы өй энези оны көп иштедип, јаантайын согуп туратан.

Је бир катап өй энези үйге эзирик кирип келеле, оны согорго ичкээри тап эдерде, јаңыртыктың үстүнде отурган бала кенетийин түнүк јаар учуп чыккан.

— Ай, бу канайып јүрүң?! — деп, өй энези јүгүрип келген

бойынча, оның будынаң ала койгон. Је оның колында кыс баланың јаңыс ла сыңар ödүги артып калган. Оның учун эмди күүктиң бир буды кызыл, бир буды дезе көк. Эјези алтайды айланып, карындажын бедиреп јүреле, јүс јашту јоон теректиң тöзине јеткен. Теректиң тöзинде карындажының сööгин эјези таныйла, ачузын бадырып болбой, кыйгырып ийген:

— Как сööк! Как агаш! Күк-күүк! Күү-күү!..

Оноң ло бери күүк комудап јүрер болгон. Јымыртказын база öскö уйага салып јүрер...»

Мындый чöрчöктöрди Кара көп билер. Қышкы энгирлер сайын чугулчы, је кару јааназынаң ол көп чöрчöктöр угуп туратан. Қарыган эмегендер јуулыжып келгенде, түн ортозы öткönчö лö, кудай ла көрмöстиң согушканы керегинде, көрмöсти кандый бир баатыр канайда јеңип чыгала, канча албатыга јайым берип, алтайларына јандырганы керегинде куучындар узак улалып туратан.

Караның санаазында карыган јааназының сöзиле болзо, кудай чугулчы эмес, эң ле бökö санаалу, сыны бийик-бийик кижи болгон... Јааназы üйде јокто, Кара тöрдöги аланчыкка јааназының илип салган топчы көстү наадай-кудайларына араай бажырып, шымыранып туратан. Кудай нени ле эдейин дезе, ончозын эдип јат, је Караның сурагын ол былтырдаң бери укпайт. Та неге-неге чугулданган? Ажанардаң озо ол курсагынаң чымчып, кудай јизин деп, туйказынаң наадайлардың алдына салып койотон. Курсактың оодыгын түнде чычкандар эмезе айылдың түнүгинде уйа тартып алган боро кушкаштар јип салатан. Курсактың јоголып турганын көрölö, Кара кудайга оноң артык бүдер боло берген.

Је бу јыл оның санаазы эки башка бölүне берген. Үредүчилер, аймактаң келген бичикчи улустар кудай јок деп айдыжар, деревненинг карыган улустары дезе кудай бар деп айдыжар. Кемизине бүдетенин Кара торт билбей турган. Оның учун ол бүгүн кудайдаң эки јылга сураган сурагын калганчы катап сураар деп бек сананып алган. Бозулар кабырып барардаң озо ол кудайлардың алдына јарым көöш кайнадып салган картошконы јайып салала, üч катап бажырала, јүре берди. Ойто јанза, оның сурагы бүдүп калар: ак боро ат, алмастый курч үлдү оны сакып турар деп, ол тың иженип турган.

Оның учун јалангда ол узак токунаалу јүрүп болбой салала, күн јабызай ла берерде, бозуларын дворго мантатканча айдап јетиреле, айылы јаар меңгеди. Јүреги тың согулып турган.

Üйде кижи јок эмтир. Јааназы, байла, айылдай берген. Энези јаш балазын кучактанып алган, туранын эжигинде отурды. Энезине көрүнбеске Кара айылды орой согуп, эжиктең араай кирип келди. Јарык күнге üрениже берген көстöри каранүй айылдың ичинең нени де түрген көрүп болбой, бойы очокко согулып, кудайлар јаар басты. Кудайлардың сырагай ла алдынаң боро кушкаштар түнүк öрö тиркирежип учуп чыктылар.

Кудайлардың курсагын боро кушкаштар јип турганын Кара билип ийди. Тегин јерден кўкўрт те кўркўребеди, темир туйгакту ат та келбеди. Боро кушкаштардың кылыгын билеле, Кара кудайларга ачынып чыкты: «Бу төгўн кудай болбой! Боро кучыйактарга чыдабай, курсагын блаадып турганда, нениң кудайы бу? Улус сени тегин јерге өртөбөгөн турбай» — деп, Каракай энезининг кудайларын канайда өртөгөнин эске алынды. Оног ачынганына јааназының јаан кыңырак бычагын бедиреп таап алала, төрдөги илўде турган кудайлар өрө атпактанып чыгып келди. Оның мангдайынаң тер тамчылап, јўреги тың согулып турды. Ондый да болзо, ол наадай-кудайдаң чала јалтанып турды. Оның чике ле алдында топчы көстөри тоозынга, ышка боборыжып калган наадайлар өчөмик көстөриле Караны керекке де бодобой, ајыктап отурдылар.

«Јаңыс мен эмезим; Каракай кудайларын база өртөп салды, тўңей ле бир де неме болбоды»—деп, Кара сананала, буттары тырлажып, колдоры барынбай турганын сезип турды. Колыла болуп албай турган сайын там ла бычакла сайып ийер кўўни келип турды. Учында чыдажып болбоды. Көзин јумуп ийеле, бычактың сабынаң бек тудунып, јуугындагы кудайды туда берди. «Јалкын мени эмди ле јыга согуп ийер!» — деп, ол коркыган бойынча, бычагын ычкынып, көзин ачпай, јаңыртыктың үстүнде чирей тоңуп калган турды.

Је не де болбоды. Кара көзин араай ачып көрөрдө, бычактың мизи кудайды јиткезинеҥ аланчыкка јапшыра кадап салган эмтир. Бу тужунда ол кудайды колына алып көрди. Оног кудайдың чирик буузын мойынынаҥ үзе тартып ийеле, тындынар ба, јок по деп очоктогы отко өртөп көрди. Кудай дезе күйгенче ле тынданбады. Онойып Кара төрт кудайды өртөп ийеле, бежинчи кудайга чыкты.

Је женетийин та не де јызырап, кўркўреп, кырды төмөн тоголонып, айылдың төри орто келип табарды. Кара коркыганынаҥ кудайдаҥ салынбай, јаңыртыктың үстүнеҥ келип түшти. Орындарга согулып, эжикке табарып, чыгара јўгўрди.

— Бу не сайгактап турун? — деп, айылдың кийининде кыр өрө чыккан јолдо јааназы унчукты. — Неме-атазы сени тиштеп ийди?

Кара јааназының отко јоон эдерге чуркалар тоголодып турганын көрөлө, јаңы ла токунап, бултаартып айтты:

— Тегин ле јўгўрип, ойноп турбай... Тирў кижи ойнобос по?..

* * *

Эртен тура Кара төмөн дворлорго энезине бараргa шыйдынып ла турарда, јааназы јаш баланы умчулап, турага апарып уйуктадып салала, айтты:

— Теертпек бышканча, тескинбе. Бозуларды серўўн кўнде эмеш орой до айдаза, кем јок. Изў кўлге канча удап быжар ол.

Је Кара јааназы кудайларга бажыргалакта, качып бараргa

меңдеп турган. «Карангуйда канайып көрүп ийет эмеш» — деп сананала, туулактың үстүне кыйын жадып ийеле, теертпек бызарын сакый берди. Жааназы учы отко күйүп калган көмгүшле косторды туура жайладып, күлдең теертпекти казып жадала, унчукты:

— Ы! Бу күлде не топчылар болотон?.. — Оноң күлди түрген-түрген булгай берди. — Бу не топчылар болотон?.. Ы!..

— Та — деп, Кара токунап болбой, капшай ла качарга кендир камчызын шыкалап, бедирене берди. — Колхозтың малын чеденге канайып узак тудат. Уйатту неме — деп, бултаартып, эжик жаар кылаңдап турды.

— Акыр, акыр, шайтан, сен нени-нени өртөгөн болорың. Чүрче барба, тур...

Кара нени-нени шоктонып ийеле, жааназына туттырбай, кача беретенин жааназы жакшы билетен; оның учун Чайлаш эмеген элдең озо эжикти туй бектеп алды.

— Кайра-ко-он!.. Бу Үлген кудайдың көзи эмеш пе?.. —деп, жааназы алаканындагы боро, күйгүлеп калган топчыларды ажыктап, көзине бүтпей, калактап чыкты. — Алтай-Каңай, агашташ!.. А кудай дезең база, бу илүде кудайлар кайда, учкан? Куды-ый, кудый, кудайлар кайда?

— Кудайлар карулдаган кижи бар ба мында? — деп, Кара качар эбин бедирең, керектиң коомойтып клеетканин сезип ийеле, унчукты. — Колхозтың малы эмдиге чеденде... Теен уйатту да неме...

— Сен меге уйалба да, сыйрылба да! — Жааназы атыйланып, эдер немезин таппай, жаңыртыктың жанында тескинип турды. — Калак-кудай, карыган улусты жуун, канайдарын угадым...

Караны качпазын деп, тыштынаң бектейле, калактаганча айылдаштары жаар жүгүрди.

«Је мени сабайтан эмтир — деген санаа Каранын бажынаң чыкпай турды.—Качар керек, је туйук айылдаң канайып качарын?» Ол айылдың ичин эбире ажыктап көрди. Түнүктең качып чыгар керек, је түнүктиң бийиги коркушту, тудунып та чыгар неме јок. Агаш айылдың черткиш тоормошторының ортозы база јуук, база да өдүп болбозың. Куш киретен үйтке кижинин бажы да батпас. Кара санаага бастырып, санааркап турала, жаңыртыктың алдына жажынып алды. Кичинек Кула оныла кожо база жажынды.

Удабай эжик калырап, калак-сыгыт, тайактардың шакылдаганы, јөдүл угулды.

— Бу әрлик кайда? — Жааназының арбанганы угулды.

— Жаана, бис мында жазынып калганыс! — деп, бастыра ла бойы тобракка уймалып калган Кула жаңыртыктың алдынаң энмектеп чыгып келеле, быйтыктанды.

— Анда нени эдип жаткан бу? Сен анаң чыгарың ба, јок по, учкан, а? — деп, жааназы будак одынла күзе берди. Балкашка өгүдий кадып калган буттарынаң жааназы тудала, жаңыртыктың

алдынаң чыгара тартып келди. Деревнеде карыган улустардың эң ле јааны тогузон јашту Короддой ӧбӧгӧн ак сагалын јайкап, јааназының тӧжӧп берген туулагының ӱстӱне келип отурала, сурады:

— Аракы бар беди?.. Арткан кудайларды кӧдӱрер керек.

Онтожып, сыктажып, база эки карыган эмеген јетти. Ол Солонгой эмеген ле Јакшымай эмеген болгон. Јааназы Караны качпазын деп, колдорынаң чакыга јаба буулап койоло, Короддой ӧбӧгӧнгӧ јыракыга аракы јылыдып, очокты эбире ӱзӱт кӧ бӧлӧк чилеп талбаңдап турды. Эң ле учында Солунчы эмеге солустаганча јетти. Ончозы тӧрдӧги туулактарга келип, Коро. дой ӧбӧгӧнди эбире отурып ийдилер. Солунчы эмеген Короддо ӧбӧгӧннӧң беш јаш кичинек болгон, је Јайлуда узактаң бер олор экӱ јаш блаажып келгендер.

Короддой ӧбӧгӧн бӧрӱгин суурып, алды орто салала, бӧрӱги нинг ӱстӱне агаш чӧӧчӧйди тургузып алды. Оноң јыракыда ара кыдаң чӧӧчӧйгӧ урала, агаш калбакла бир кичинектең сузуп, аланчыкта турган кудайлар јаар аракыдаң чачып, араай шы мырапып, алкай берди:

— Каныкпазаң, кайра-ко-он!.. — деген сӧстӧри оның тиштери јок чолтык оозынаң араай угулып турды.

Кара чакыга јаба бууладып салган, бойы Короддой ӧбӧгӧнди кӧстӧри тозырайып, унчукпай ајыктап турды. Карыган эмегендер саныскан чылап, оны эбиреде калактажып отурдылар.

— Эмдиги балдар ол ло ине: кудайына тӱкӱреле, баштарыла баскылай берген.

—А эмди ончозы бичикчи де, укаалу да, ол ине.

— Озогыда балдар ондый беди!

— Азыйда кижи бичик билбес те болзо, тӱнгей ле айыл-јурттӱ болуп, ак-мал азырап јаткан ла ок эди. Аданың айтканы ал јӱрекке томулатан, эненинг айтканы эл јӱрекке томулатан эди.

— Кажы, ол јаткан кайыш курды бейин беригер — деп, Короддой ӧбӧгӧн кудайды алкап божойло, ӧрӧ туруп, унчукты. — Кудай ӧртӧгӧн кӱлӱк болзоң, куу арканды тут.

Кайыш кур ӧрӧ талбайып чыгала, ойто сыгырып тӱшти. Кара тың кыйгырып ийеле, бажын јаба тудунып, чакының тӧзин айлана берди. Короддой ӧбӧгӧн этке чыдап болбой јаткан ийтке тӱнгей, бирде ыкчап, бирде кынзып турды.

Јааназы Короддой ӧбӧгӧннӧң јалтанып та турган болзо, је чыдажып болбоды:

— Калак, ӧрӧкӧн, база сокпогор! Кудайга тӱнгей кижи, јаш балага килегер...

Короддойго ӧчӧшкӧн Кара аайы-бажы јок багырып, там ла ӧчӧжине салдырып: «Кудай јок, кудай јок!» — деп кыйгырып турды. Кайыш кур база тӧрт-беш катап тийерде ле, Кара саназын ычкынып, база кыйгырбай барган. Айылдың ичинде немелер ончозы ак сагалду Короддой ӧбӧгӧнлӧ кожо айланыжып,

көрүнбей бардылар. Оттың јанында турган чапчактар, казандар ончозы айланыжып, күңүрежип, шығырап турдылар:

— Кудай кайда?!.

Қара көңкөрө јығылгалакта, оны јааназы колына алган бойынча, јаңыртыктың үстүне салып койды.

Илүдеги кудайлар алдында јаткан уулчактың кандалып калган арказына топчы көстөриле үстүнең төмөн өчөмик көрүп турдылар.

12 БАЖАЛЫК

Қара чочколорын бозуларла кожо бириктирип, јажаңдарга алырып салала, туйказынаң кожо ойнойтон нөкөрининг айылына, Јармашка, келди.

— Анда кем? — деп, тураның ичинең Јармаш унчукты.

— Ач, бу мен, Қара.

— А-а, мен сени өскө кижи деп бодогом.

— Сең јаңыскаан ба?

— Эйе. Энем сениң чочколорыңнаң маала каруулдазын деген. Чочколорың кайда эди?

— Чочколор јажаңды сонуркап отогылап турган, байла, кайра келбес болбой... А бу тыквадаң нени эдип јаткаң?

— Көрмөс...

— Чын ба?

— Чын ла көрмөстиң бойы болор.

— Көрмөзиң качан белен болгой не?

— Эмди тыкванын терезин агарта сойып ийеле, көстиң ордын ойоры арткан.

— Оноң ары не болор?

— Је оноң ары бис оны агашка саптайла, көзининг ойдыгына кайыңныг чиригин салгайыс.

— Чирикти не салатаң, Јармаш?

— Түнде суркурап турар ине.

— Оноң көрмөслө нени эдерис?

— Нени эдер? Кемди-кемди чочыткайыс база.

Уулчактар көрмөсти јазай бердилер. Јаан удабай тыкваны агарта јандайла, кижининг куу бажына түңей эдип ийдилер. Көстиң ойдыгын ойоло, кайыңныг чиригиле толтырып, көрмөсти саптайтаң агаш бедиреп бардылар. Чеденнең казыкты суургылап алала, тыквазын агаштың учына кадап алдылар.

— Јармаш, эмеш ырада барала, көрзөң — көрмөскө түңей бе, јок по?

Јармаш бир канча ырап барала, эткен немезине сүүнип, унчукты:

— Торт ло өлгөн кижиниң бажы ошкош. Эмди сен көр.

Беш алтам кирези јерденг уулчактардың «көрмөзи» чындап та өлгөн кижиниң как бажын казыкка кадап салган деп көрөриң.

— Ой, Јармаш, бу теен чын ла көрмөстиң бойы болбой! Эмди кемди коркыдатаныс?

— Солоңой эмеген ле Топыйнак эмегенниң бирўзин чочыдар керек болгон.

— Солоңой эмегенди чочыдаак!

— А Топыйнак эмегенди канайдарыс?

— Солоңой эмеген баштагандар башкўн мени сабагандар.

— Неден улам сабаткаң?

— Кудай өртөгөм... Королдой өбөгөнди не коркытпас?

— Олордо ийт бар.

— Је, айса, эңир кирзе, мен чочколорды чедендеп салала, бозуларды энеме табыштырып береле, келерим... Сакып ал, јў бе?..

Эңирде уулчактар «көрмөсти» јўктенгилеп алала, чеден-кажагандарды јакалай, тудаган ийттерге сестиртпей, Солоңой эмегенниң туразының толыгына јууктап келдилер. Көзнөктөң чалып турган лампаның јарыгынаң јалтанып, Јармаш ла Кара толыкка јапшынып алдылар. Үйде куучын угуларда, Јармаш шымыранды:

— Араай карап көрзөң, ўйде кем бар?

— Бир беш кирелў кижи отуры.

— Кемдер, таныбадың ба?

— Королдой өбөгөн база мында, сениң јаанаң база мында.

— Је, айдарда, јаналык — деп, Јармаш көрмөзин колтыктанып, јанарга шыйдынып ийди. — Јаанам сезип ийер, тыкваны ол билер...

— Көрмөс көрөлө, јаанаң тыква керегинде сананбас та. Кажы, бейин бер.

— Эмди көргўспес керек. Одын өчўрип ийзе, ол туштa.

— Олор одын өчўрбезе, тўниле мында туратаныс па?

— Удабас ла. Солоңой эмеген керосинин кысканып, одын удабас ла өчўрип, карангуйда куучындажар. Мен оның кылыкјаңын сенеңартык билерим.

Уулчактар бир эмеш сакып турдылар. Чындап та, узак болбоды, лампаның оды јап эдип өчө лө берерде, Кара ла Јармаш агаштың учына саптап алган «көрмөзин» араай көзнөктиң алдына одоштой кадап ийдилер. Карыгандардың кўлўреде куучындажып отурганын уулчактар јарт угуп тургандар. Је качан олор тыкваны көзнөктөң карадап ла ийерде, куучындары кенетийин токтой берди. Уулчактар «көрмөзин» база катап карадып ийдилер.

— Бу не, улустар? — деген Королдой өбөгөнниң ўни угулды.

Көзи, тижи јалтыражып турган кижиниң как бажын көзнөктөң көргөн лө бойынча, унчугыжып албай, онозы токтой бердилер. Качан «көрмөс» кыймыктанып, көзнөккө араай табарып ла ийерде, карыган эмегендер калактажып, Королдой өбөгөнгө сырала бердилер. Тургак болзо, көрмөс көрўнзе, эр сөөктў ки-

жиденг ле тудунзаң, айрыларың дежетен, оның учун ончозы Королдой ӧбӧгӧнди салбай, тоңо бердилер. Је Королдой ӧбӧгӧн бойы да көрмӧскӧ түңей боло берген: көзи тозырайып, сагалы атырайып чыкты.

Онойып олор јайдың кыска таңы атканча ла отурып калгандар. Качан пӧтүктер эткилеп ле чыгарда, эң ле озо Королдой ӧбӧгӧн унчукты:

—Кайрако-он!.. Карыганча көрмӧс көрбӧгӧм, эмди көрмӧс көрүп ӧлӧтӧн кижи болбойым... Меге әлчи келди бе, кайтты?

— Ай эскиде көрмӧс түймебей база — деп, Солоной эмеген унчукты. — Таңма мениң јуртыма не әреендү келди не? Кемниң ле тыныи аларга јүрү болбогой... Көрмӧстӧр түймеп келгенде, јакшы ла јок эди, кудай!..

— Адаңныңэдин ји, бу кайтты?.. Көрмӧс ӧрӧкӧн болзо көрүнеле, јоголо беретен эди, а бу торт таң атканча турды ине...

— Бала-барка кудайына түкүрип, отко-сатка ӧртӧй бергенде, көрмӧс тӧ түймебей кайдар ол... баш бо-ол!..

— Слер оны јакшыга көрүнип туру деп пе? Јаманга көрүнип турган неме ине ол. Јүрүм та кандый болор... Бала-барка аайыңаң ашкан... Јок, мында јакшы ла јок...

Түниле коркыганыңаң борорып калган Караның јааназы јаңып келеле, Аринапы ишке барзын деп ойгозып, чайды кайнадала, јаңы ла уйуктап јаткан Караны ойгосты:

— Тур, учкан. Арткан кудайларды Алтайдың ару тууларына кӧдүр. Тур дейдим, учкан! Уйкуң јетпес кайткан? Сен, айла, эрте туратан јогың ба? Чочколорды балдар сен келгенче көрӧр. Турадың ба, јок по?!.

Јааназы чайды торт ло көгӧртӧ кайнадала, шили айактарын чеберлеп, Карага чайды кӧчӧ ичетен јаан тала айакка уруп берди. Кара самаарып, тала айактың кырына эрдин ӧртӧдип отурганча, јааназы апагаш кеденнең эки метр кирези ӱзӱкти кезип алала, јаан эмес таар көктӧп ийди. Арткан кудайларының ыжын, тобрагын чебер кактайла, аракыдаң чачып, ончозын чеберлеп, кеден тааргасута берди.

— Быйанду кудайларыңды тыт, мӧш, чиби агашка илбе, кайың, чаал агашка илериң.

— А бу олорды незинең илетен? — деп, Кара татап калган кӧнӧктӧ эмди де толтыра јаткан кудайларды кылчайып көрӧлӧ, унчукты. Јааназы таардың оозына кичинек илгиш көктӧн божойло, кудайларды ончозын сугуп, унчукты:

— Јайлу бажында Кара-Таштың чике ле бажына чыгарың. Малдың тепсең јерине база илбе. Кижи баспаган, мал турбаган јерге ил... Бу чайың ичпей, не кертеңдеп туруң?

Азыкка јааназы теертпектиң сыныгын, кӱлге быжырып салган картошколор ороп берди. Кудайлу таарды Караның арказына чебер јүктеп береле, айтты:

— Кижи-сажыла куучындашпай, јылдыра јүр. Аймактаңэштең јүрген улуска көрүнбей бар.

Кара jўзин чырчыйтып, кудайлу таарды jўктенип алала, оттың айагында турды. Jааназы оның бўдўжин көрөлө, азыгына база эки болчок курут кожуп берди.

— Улус сураза, чочколорго jарма апарадым де.

Сууны өрө браатkан jолло тастандадып браатkан Караның кийининен ары карыган эмегендер ле өбөгөндөр узак көрўп калдылар. Качан Караның арказында агарып браатkан таары бурулчыктың кийинине көрўнбей ле каларда, jааназы jеңил тынып, jуулыжып келген карыган эмегендерге айтты:

—Учkан таңма кудайларын jолой өртөп койбозын, кудайымай!

— Серенгке ондо бар беди?

— Jo-ок, jок.

— А бу шайтанның чочколоры кайда, улустар? Калак, jанадым, мааламды көрөдим!..

Кара дезе бийик jаратты кўўн-кўч jок алтап, сууны ажыктап браатты. Тўшке jууктап клееткен кўнниң чогы jиткезин өртөп турганы коркушту. Изип калган jол jылаңаш тамандарын өртөп турды. База бир эмеш барала, айылдардаң ырап алала, ол кўнди, Кара-Таш кырды ажыктап, кайра көрди. Оноң эмеш сананып турала, отура тўшти. Тўўнчегин чечеле, соок картошконы араай чайнап, теертпекке кожуп туруп ажанып алды.

— Нени бедиреген чилеп мен туугa чыгатам? Керек болзо, бойлоры ондо илгей...

Кўн эдин там ла изидип турган сайын оның уйкузы тың келип турды. Кудайлу таарды учы-учында jастанып алала, эмеш ўргўлеп ийзе кайдар деп сананды. Айас теңгерининг тўбинде изўге jалкуурган мўркўт араай кайып, канаттарыла чине jок талбып турды. Оның jаткан төгин эбире секиржип, сыгырыжып турган аспандардың табыжы Караның уйкузын там ла келдирип ийди. Бир канча өйдиң бажында сууның jарадында jолдың ичинде Кара чалкойто jадып алала, колында картошкозын тудунганча, терең уйуктай берген.

Тўш өдўп, кўн кырларга jабызай бергенче, Кара ойгонбоды. Айылдарга jууктап, кабырудаң келгилеп jаткан уйлардаң чочыган бойынча, Кара ойгонып келди. Ўркўген уйлар огурыжып, jолдоң туура болдылар.

— Ба-таа, бу не уйку! — деп чочыган бойынча, кудайлу таарыла оны jытап турган кўреңг уйды туда берди. — Кырга качан чыратам? Чочколорды jуунадар керек, председатель бўгўн тоолоп көрөрим деген... Бу кудайлар бош ло кўўниме тийди! Мынаң качан айрылар?

Кара мегдебей, колында картошкозын сууга кожуп ажанып алала, оноң таарын тудунып, сууны jаратай база бир эмеш базып турала, токтой берди. Оноң jерге jаан кижи чилеп тўкўреле, кудайлу таарын jаратта jуугында ла талга илип, кимиренди:

— Туу-кайа да jогынаң алдырбас. Тал кайынгнаң коомой эмес. Тўңей ле агаш...

Таарын талдың будагына илип салала, бойы сууны төмөн алып, айылына јанып келди. Јааназы көп сурак берер болор деп калажырап, Кара айылга кирбей, турага барды.

Энгирде арып-чылап калган Кара курсак та ичпей, туулактың үстүне уйуктап калды.

Таң јанғы ла бозорып келерде, энези Караны ааай ойгозып, айтты:

—Чочколорыңды барып айда, балам.

Оноң уйкузы јетпеген балазына кенетийин ачына бергендий, өскө шүүлте алынды.

— Акыр, уйукта. Мен бойым да айдаарым. Амыра.

Јааназы мааладаң картошко казып экелеле, казан-айактарга согулып, агын сууга картошко јунарга барды. Кара көзин ачып, эмеш јабарып јадала, оноң катап ла уйкуга кирип үргүледи.

Кенетийин Кара уйку аразында јааназының калактап клеткенин угала, өрө тура јүгүрди.

— Не болгон, а кудай дезең база? — деп, уй саап јаткан Солоңой эмегенниң үни угулды.

— А бу кечеги кудайларым картошко јунатан јеримде јады ине!

Кара чала кийинип, эжикти ааай ачала, карап көрди. Јааназы бир колында картошколу көнөк тудунған, бир колында дезе сууга бош ло көөп калган кечеги кудайлу ак таарды тудунып алган, кыйгы-кышкыда клеетти. Таардаң суу шоркырап, јолды суулап клееткенин көрөлө, Кара эжиктең чыга конды. Кудайлар сууга түжеле, агып келген бойынча, картошко јунатан иримде токтоп, јааназының колына ойто келер деп, кем бодогон?..

— Тур, шайтан, тур!

— Тут, Јымжай, тут күрүмди.

— Сен, учкан, кайдаар кертеңдеп браадың? Турадың ба, јок по?.. Бу бозу соготон шыйдамым кайда барды, кудайымай? Табышсаар, улустар!

Јааназы јүгүригине салдырып, Караның кийининең сүрүже берди. Чайлаш эмеген карыган да болзо, је качып турган Караны чыбыкту сүрүшкенде, уулчак сүрнүгип, јүгүрип албай баратан. Оның учун Кара сокының јанында армакчылап салган ат јаар јүгүрди. Ат үркүп, јана болды. Кара чече тарткышты чече тарткан бойынча, аттың арказына секирип чыкты. Армакчыны түргелекте, јааназының үни торт ло коштой угулды:

— Тур, шайтан, тур!

Ат бышкырып ийеле, өрө карайлап чыкты. Оноң кулактарын кызынып ийеле, бышкырып, ичкеери болды. Армакчыны чечип ийеле, Кара кобыны өрө ойлодо берди.

Кара аттың јалына јапшынып алала, кобыны кечире учуртып турганын ајыктап, јааназы колында чыбыкту эмдиге ле арбанып турды:

— Кече, карын, примди буспаганым жакшы болды... Оног башка канча кудай ага берердең жастады, кайра-коон!.. Бу эмдиги балдардың жалтанар немези бар да жок?..

13 БАЖАЛЫК

— Араай жорт! Араай! Изүде атты тың айдаба. Не де болзо, ол тынду неме ине — буулды уулчактар түрген жетирип келгенине кыжыранктып, Каракай обооның төзинде чирей тебинип алган жатты. Оног эки катап эстеп, ўчинчизин албаданып ла эстейле, өрө турды. Эмеш турала, айруужын бедиреди, таап алала, айрууштың салаазы бек пе, жок по деп шиңдеп көрди. Оног чамчазы жок, ичи тастайып калган уулчактың тартып келген буулына айруушла кадап көрөлө, айтты:

— Стенгазеттиң кийининде кижининг иштеер де күүни жок. Ол торт жок болгон болзо...

Буулдарды обооның үстүне чыгарып койоло, айруужын обоого жөлөп, өлөңнің көлөткөзине чалкойто жадып алала, көк теңерини ажыктап жатты. Оног бир жанына аңданып алала, обооның үстүнде отурган Саламчы өбөгөнгө айтты:

— Качан электричество бисте болор, качан өлөңди электричестволо обоолоор?..

—А бу электричество өлөңди обоолойтон немези бе, кудайымай? — деп, оозына кире берген өлөңди шайт этире түкүреле, кангазын алып, обооның үстүнең Саламчы өбөгөн унчукты.

— Обоолобос кайткар?.. О-о, эмдиги техниканы адам айтсын оны!.. — Каракайы жердең унчукты. — Таңкы тартпа-а, күрүм! Кижининг арай-керей болчоктоп алган немезин өртөп ийдиң!.. Је бу көк теңерини көрзөң дө, Саламчы, мында база электричество бар ине...

— А бу мыныг электричествозы кайда? — Саламчы өбөгөн жыпылдап, тиштери өткүре шайт этире эки катап түкүреле, суйук сагалы сарбаңдап, теңери өрө көрди.

— Је, көп опсыркабай, бери уксаар, өгөөн. Качан мен Ладивостокто[1] самурайларла согужып турарымда-чы...

— Тпру-у! — деп, буулды качан ок жетирип келген уулчактың үни угулды.

— А бу не укту улус, Каракай?

— Коркушту албаты, өгөөн — деп, Каракай катап ла айруужының салаазын шиңдеп жат. — «Калыр-малыр» ла дезе, кылыш ичинде.

Уулчактар буулга барарын ончозы ундуп салган, Каракайдың кейин тынгдап, көстөри тозырайып калган, ончозы обооның төзинде. Учында буулдардың ары жанынаң кандый да эмегенииг узун кыйгызы чөйилип жат:

[1] Ладивосток — Владивосток.

— Капшу-уй!..

—Уулчактар јаңы болгоонгон немедий ончозы быдырап, аттарына секиргилеп чыгала, тал чыбыктарын шыйтылдада бердилер. Каракай керилип, эстеген айас эмегенниң кыйгызына удура база кыйгырып јат:

— Капша-ооЙ!.. Ой, өгөөн, бистиң одуга кара кой айылдап келген дежет, чын ба?

— Чын болбой, кой сойгылап јаткан — деп, Саламчызы кенетийин обооның үстүнде ат чылап бышкыра берди. — Көрзөң, Каракай, көзиме чөп кире берди ошкош.

— Кажы, түш бери... Араай түш, айруушка кадала бердиң.

Саламчызы обоодоң тескеерилеп түжүп клееделе, Каракайдың обоого јөлөп салган айруужына учурап, калактай берди.

— Калак-кокый, бу мени неле сайып алаң, Каракай?!

— Сени сай алып кайдатан? Айруушка ла илинип калтырың.

Учында Каракай Саламчызын өлөңгө чалкойто јыгып алала, айылдың ыжына кызарып калган Саламчының көзин аңтара тартып алган отурды:

—Өлөңниң боркызы јүрү, өгөөн... Төмөн көр, өгөөн!.. Өрө көр!.. Көзиң типилдетпе... Туура көр!.. Акыр, акыр, мен оны эмди ле тудуп көрөйин, өгөөн... Кой сойып јаткан јер јаар көр!.. Акыр, акыр, мен оны эмди ле... Тудулбайт, өгөөн, је јүргей ле!.. Обедке јетире узак эмес ине.

— Бу ижигер канайып јылбай јат? — деп, обоого јаба јортуп келген Марал сурады. — Өскө улус эки үйени салганча, слер өкү эмдиге ле јарым обооны јастанып алала, јаткан адыгар не болотон?

— Айдарга јеңил ле, артынары кандый болбогой...

Јаантайын унчукпай јүретен јобош Марал кенетийин Каракайдың сөзине сан-башка ачынып чыгала, кыйгырды:

— Айруужыг бер!..

Марал адынаң түже секирген бойынча, чечилбей турган чамчазын уштa соголо, јерге таштап ийди. Оноң јерде јаткан айруушты капкан бойынча, буулдарды маказырап тургандый, айруушла кадай-кадай сайып, обоого мергедей берди.

Каракай эмеш чочый берген бойынча, Саламчының ордына бойы туруп алала, Маралдың мергедеп турган өлөңине бирде көмүлип, бирде үстүнең өрө кожо тартыжып турды. Маралдың эди кызарып, өлөңдөрдиң ортозында күчи јеткенче ле согужып турды. Ол бирде ыркыранып, бирде кыңзып, кургак буулдарды јүгүрүк бажынаң кадай сайып, обооның бажындагы Каракайды көмө согуп, кыйгырып турды:

— Өскө айрууш беригер! Бу сыныК! Мындый айруушла мен нени де эдип болбозым... Капшай!

Обоо ту качан толуп калган, је Марал эмдиге ле өлөңди мергедегенче. Маралдың токтобозын билеле, Каракай обооның јаңы салган төзин элбек төзөп алды. Саламчы көзин јаба тудунып алган, бойы обоодоң ыраак јок јатты. Учында уулчактар

аттарын чечип ийеле, оду јаар мантада бердилер. Обедтиң өйи болгон. Одудан үзүги ле јоктоң повар келинниң кыйгызы бирде угулып, бирде угулбай турды:

— Обе-ед!..

Улустар терин арлангылап, ижин таштагылайла, ончозы күркүрежип, оду јаар бастылар.

Одуда айак-калбактар калыражып, ийттер сүүнгенинең бутка ороло бердилер. Казаннаң чөйилте тееп турган бууны повар келин узун чуучагыла јайа согуп, эттү көчөни булгап турды:

— Кемигер айакту, бери баскар!

Сакар Угарыч улус ажанып турган тужунда, ондый неме јогынаң ажаныш коомой болор деп санангандый, куучын айдарын сүрекей сүүйтен. Бүгүн де ол бу ээжизин буспады.

— Нөкөрлөр, бүгүн база бир кичинек јуун эдип ийеликтер!— Сакар Угарыч өрө турды. — Јыртай, анда табыжыңды токтот. Кечеги сводка аайынча бистиң ишти көрөр болзо, иш тың да сүрекей эмес, нөкөрлөр — деп, ол куучынын наарылтып баштады. — План аайынча биске 70 муң центнер өлөң керек, бис канча мүңды тургузып алганыс, а?—Сакар Угарыч чаазындарын ајыктай берди. — Јүк ле 36 муң центнер, нөкөрлөр. Бис мал азырайтан, өлөң, аш эдетен улус, өлөңи јок болзобыс, өзүп, ичкеери барарыс па, јок по? Оны сен меге айдып бер, Јыртай.

Эттү сөөгин уурдап ийген ийттиң бажына тайагыла туда береле, Јыртай бут бажына туруп чыкты:

— Өлөң јок болзо, коомой ок болор деп бодоп турум...

Сакар Угарыч бойының куучынын божодып салала, терин арлап, повар келиннің экелип берген көчөзин калбактай берди.

Марал ээрдиң үстүне отурып алала, отурган улустаң сурады:

— Кемде куучын бар?

Баштапкы звенонын машинисти Кабар арсланның көзиндий көстөриле отурган улусты ајыктап, айтты:

— Азыйда кер беелү салдачы јаткан. Качан ады кедерлеп келгенде, салдачы: «Кер бееде болды ба, керек бойымда болды ба?» — деп, кыйгыратан деп улус айдыжатан эди. Мен бодозом, керек кер бееде эмес, керек бойыста. Көлөткөгө јадарга јакшы ла, је көп малды учында неле азырайтан? Ончозы бисте јеткил, је јаңыс иш коомой. Каракай чылап өлөң обоолозобыс, иш канайып јылар?

— Каракайга анда кем кадалат? — деп, ӱн угулды.

Улустар көчөниң кийининде койу чайды шолырада ичип, кезиги дезе таңкылап баштадылар. Каракай куучын айдарга јаңыс јерге токтоп болбой ло турды. Улустың ортозынаң кенетийин ӱн угулды:

— Каракай сөс сурап јат, сөс бередеер бе, јок по?

— Берер, берер! Куучындагай ла!..

— Айткай, кейде кемjў бар эмес!..

Каракай чайлу айагын туура тургузып койоло, араай өрө туруп чыкты. Улусты соок көстөриле эбире аjыктап, чейнеле адыжып турган уулчактарды токтодып ийди.

— Араай, балдар, араай!

Каракай куучынын баштай берди. Оныҥ ӱни тыгып, там ла тыҥып, колдоры кейди jара кезип, учында ӱни ойто ло jабыс, jабыс болуп, кезикте торт угулбай барат. Сöстöри араай агып jаткан кара суучактый угулып, Каракайдыҥ ару тиштерине согулып тургандый шылырап турат. (Байла, jурт Советтиҥ председателине куучын айдарга öткöнип турган болор дежип, уулдар ичинде сананып отургандар.)

— Кöп jедикпестердиҥ шылтагы неде? — деп, ол торт ло тымый берген ӱниле улустаҥ араай сурады. — Je, неде, улустар? Je, Саламчы, слер неде деп бодоп тураар, öгööн?

«Чын ла шылтак неде?» — деп санангандый улустар ончозы унчугышпай, Каракайды аjыктап отурдылар. Jыртай алдында айагын аjыктап, jиткезин тырманып отурды.

— Куучын айткан улустыҥ бирӱзи де культураныҥ сурагына аjару салбаган — деп, Каракай там ла көндӱгип, ӱни бирде бийиктеп, бирде jабызап ла келди. — Алтай албатыда озогыда бойыныҥ культуразы jок болгон, алтай албатыны байлар, кожойымдар кулданып, jаркынду кӱн бербеген, нököрлöр. А эмди? — Каракай кедейе тартылып келеле, колын өрө көдӱрип, ӱнин бийиктедип ийди. — Калганчы öйлöрдö бу культура jаан алтам эткен, je бистиҥ бригадага jетпеген! Кем бурулу? Эмдиге бир гармония jок, кайткан неме, уулдар, бу? Je, Саламчы, сен не деп сананып турыҥ, öгööн?

Саламчы öбögöн тиштери öткӱре чилекейин чыкырып ийеле, суйук сагалдары сарбаҥдап, тӱрген удура унчукты:

— Иштеп турган кижиге гармония керек эмей а-а! — Оноҥ казанчы келинге айагын алча удура тудала, айтты. — Кажы, кööркий, бого база бир эмеш чай урзаҥ, койузынаҥ...

Тӱймежип, кыймыражып турган улустыҥ табыжын кенетийин кӱркӱреп клеткен кӱкӱрт ӱзе сокты. Ончозы кӱнбадыш jанынаҥ келип jаткан кап ла кара булуттар jаар кördилер. Казыр булуттар айас теҥериниҥ кӱнбадыш jанын бастыразын бӱркеп ийеле, тӱрген шуулап, кайнап клеетти.

Каракайдыҥ кийининеҥ кем де куучын айтпады. Ой jок болгон. Ончозы ла обоолобогон öлöгди обоолоорго jалаҥ jаар jӱгӱрӱштилер. Сакар Угарычтыҥ ла звеноводтордыҥ кыйгызы уулчактардыҥ табыжыла, аттардыҥ киштегениле алыжа берди.

Аралда чибилер ле кайыҥдар салкынга jерге jетире эҥилип, шуулажа берди. Тöзинде jапашту joон кайыҥныҥ шаҥкылу бӱрлери алтай келиндердиҥ тулуҥында илген таналары чылап шылыража берди. Jалаҥда болчоктолып калган кургак öлöҥ куйунга айланып, улуска удура тоголонып клеетти. Уулчактар ат-

ла чабатан ӧй једип келгенине сӱӱнгилеп, аттарына мингилеп ийеле, јалаҥ јаар ойлодо бердилер.

Марал курдагы ӧлӧҥди буулдап, јааштьı озолоп ийерге јӱгӱрип турды. Улустар тӱрӱп салган ӧлӧҥди обоого ӱзе тартып болбозын билеле, ӧй кыскартып, Маралга болужарга јӱгӱрӱштилер. Элбек јалаҥдагы кыймыражып, меҥдегилеп, буул буулдап турган улусты ыраактаҥ көрзӧ, айылына меҥдеп брааткан чымалыларга тӱҥей.

Булуттар там ла койулып, улустьıҥ сыраҥай ла ӱстӱне шуулажып келдилер. Је јааш эмдиге јок. Атту уулчактар јоткон алдында талайдьıҥ оморкок куштарына тӱҥей, јалаҥла буул тартып, атту мантаткылап, кыйгырыжып турдылар. Удабай ла јаан јааш ыраак эмес боропып, јолдолып клееткенин улустар көргӱлеп ийеле, кӧп артпаган ӧлӧҥди буулдап ийерге албадандылар, је јааш олорды озолоп ийди. Канча кӱндерге јаабаган јааш канығып калгандый, тенериден адылтып ийди.

Улустар обоонъҥ алдына јажынгылап, кезиктери аралда турган чибилердиҥ тӧзи јаар јӱгӱрӱшти. Обоонъҥ алдында јерге бадьıшпаган уулчактар аттарьıнъҥ алдына кире бердилер. Кӱкӱрт кӱзӱреп чыгала, јалаҥда турган јоон тытка келип тӱшти. Јалкын јалт эделе, тьıттьıҥ бажьıнаҥ ала тӧзине јетире јалап ийди, тьıт јалбырай берди, је ургун јааш отты ойто ӧчӱре согуп турды.

— Бир кӱннииҥ нормазьıн Каракай јааштаҥ чочьıйла, бир часка бӱдӱрген! — дежип, улустар обоонъҥ алдында каткырыжып отурдылар. — Обооны кандый тӱрген салып ийди.

Аттар јаашка сабадьıп, торт ло јерге кадалып калгандый, ургун јааш ӧткӱре ободоҥ ыраак јок карарып турдылар. Аттардьıҥ алдына уулчактар сый базып отурып алала, јааштьıҥ токтоорьıн сакьıдылар.

Је кӱкӱрт чыдырап, јааш там ла тьıҥып турган. Керек дезе одожында туулар да јаашка көрӱнбей барды.

— Эмди, байла, ол бир неделеге чыгара јаар — деп, кем де чугулду айтты. — Удабас илјин кӱн болор ине.

— Јут болзо, ӧлӧҥ чабарыс, сӧлӧс саларыс — деп, учында јааш ӧткӱре Сакар Угарычтьıҥ ӱни угулып јат. — Кем де айьıлына јанбас.

— Көрзӧӧр, көрзӧӧр, улустар, бу кем? — деп, уулчактардьıҥ кемизи де јалаҥ јаар уулап, кенетийин кыйгырды. — Туку јалаҥда атту кижи карангдайт!

Чындап та, јалаҥнъıҥ ыраак учында атту кижи адьıныҥ јалына јапшьıнып калган, канатту немедий, учуртьıп клеетти. Ол адьıн ӱзӱги ле јоктоҥ камчылап, ойьıк јерлерди ажыра калыдып, уруп турган јааштаҥ кичинек те јаалактанбай, мантадып клеетти.

— Мьıндый јааштa неге учуртьıп јӱрген кижи бу?

— Байла, мал јьıлыйткан кижи болор...

Атту кижи там ла јууктап келерде, улустар бӧрӱги јок,

јаашка көөп калган комсомолдың райкомында иштеп турган уулды танып ийдилер. Јаашка адыла кожо өдүп калган уул түүлип калган сууны чачылтканча, обоого јаба мантадып келди. Ады бијелеп, улустаң јана болды.

— Нөкөрлөр, ой, улустар!..

— Не болгон, кайткан? — улус јаңыс үнденген бойынча, ончозы обооның алдынаң баштарын чыгарып келдилер.

— Јуу ачылган! Германияла јуу ачылган!.. — Уулдың тыныжы бадышпай, өкпөзиреп турды. — Кече јуу ачылган деп радио айткан!.. Таратының пастухтарына мынайда барар јол бар ба, улустар? — деп уул сурап, адын камчылап, кыйгырала, бура сокты. Эки минуттың бажында адыла кожо койу јааштың ортозында јоголо берди. Улус ончозы онын кийининең ары көрүп, јааштың алдына тура калдылар.

Күкүрттү јааш өдүп, теңери катап ла токунап, јааш тымый берди. Узак јааш болор дегендий, булуттар кырларга табылу оролгылап, одош кырларды бүркеп алган турдылар. Јааш өдө бергенин сезип ийеле, коштой састаң талтар кыйгырып ийди. Оноң тым јаланда торгула берген үнинең чочыган бойынча, токтой берди. Нени айдарын, нени өдерин улус билбей турган. Эр улус тоңуп калгандый, јерди ајыктап, унчугышпай турдылар. Јаашка өдүп калган аттар араай калтырап, јанында уулчактарды ајыктап турдылар. Јаашты ээчий келген салкын да нени де сананып тургандый, араай согуп турды.

Учында кандый да өмеген тымыкты бузуп, унчукты:

— База ла таңмалар бисти базарга келген јат. Баш болзын, кайракан...

Кемизи де јетире оңдобогон чылап, Сакар Угарычтаң сурады:

— Јуу ачылган ба?

— Э-э, јуу-чак — Сакар Угарычтың үни кенетийин сыраңай башка угулды.

14 БАЖАЛЫК

«Јаңы јолдың» колхозына районный военкоматтаң чыгартулу кижи келген. Ол кере ле түжине эр улустың документтерин јазап, военкоматка атанатан өйди тургузала, төртинчи күнде ойто атана берген.

Элдең ле озо «Јаңы јолдон» Кабар, Сакар Угарыч, парторг, Марал, Октоштың уулдары, МТФ-ның заведующийи Содумай атандылар. Абралап салган аттарга адалары, энелери, төрөөндөри азык-кийимди толтырып салдылар. Абралу аттар Сакар Угарычтың эжигинде турдылар. Туранын ичинде ый-сыгыт, табыш.

Сакар Угарыч үйдежип турган улуска айдат:

— Је незин ыйлаар? Ыйла да, ыйлаба да — түңгей ле...

Бис фашисттерле јуулажып браадыс, јанарыс па, јок по — јарт эмес. Је мында артып турган кажы ла кижи бойын база јууда деп бодозын. Бистиң ордыбыста артып, кўчигер кысканбагар, нökörлör. Бис дезе тыныбыска да кысканбазыс. Ол Гитлер деген таңманы јоголтпогончо — ойто бурылыш бисте јок.

Машинист Кабар Боргой Оргойычтың алдында эмеш калагы нени де јайнап турды:

— Слер, Боргой Оргойыч, атту-чуулу ус кижи ине, меге баатыр кылыш јазап берзеер, ол Гитлер деген ийттиң јитке-мойынын ўзе чабарга... Је, јазап берзеер...

Кўўлежип турган улустардың, ыйлажып турган келиндердиң табыжын угарга кўч болгон. Оноң аттар бышкырып, кыймыражып турган улус ончозы ичкеери болдылар. Улустар аброга сыралып, чек айрылбай турдылар. Абралу аттар Маралдың эжигине једерде, эзирик Марал улусты айылына кычырып, кожо иштеген нökörlörин, нажыларын, төрööндöрин калганчы катап кўндўлеп, оору эјезиле јакшылажып алды. Оноң кенетийин ыйлай берди. Улус оны колтыктап, örö кöдўреле, абра јаар апардылар. Аттар ичкеери болды. Абра кыймыктана ла берерде, Марал кенетийин улусты ийде салып, кыйгырып чыкты:

— Акыр, тр-р!.. Акыр!

Аттар токтой берди. Марал кыйгырып, таайын кычырып турды:

— Акыр, улустар... Мен таай öгöönлö јакшылажып алайын... акыр... Таай öгöön, сен кайда? Бери бас... Кöскö көрўнбес—сен кайда?.. Ого-о-ой!..

Улустардың ортозынаң кабактары түрўлип калган Курачы чыгып, абрага јууктап келди. Буттары чанактаң салактап калган Марал онтоп отурды:

— Таай öгöön... кайда?..

— Бу, бу, алдында туру! — Оны јыгылбазын деп тудуп алган уулдар Маралды силкип турдылар. — Јакшылаш, капшай. Бу, алдында туру.

— Таай öгöön, бу сен бе? — деп, Марал јўзин кöдўрип келеле, боромтык көстöриле ајыктап турды. — А-а, таай öгöön!.. Мен јуулажарга барып јадым, сен мында артып каларга ба?..

— Ары јортыгар! — деп, Курачы колыла јаңып ийди. — Эзириги јаан, јыгылып калбазын...

— Кем? Мен јыгылатам ба?.. Мен Мönкўлектиң бажынаң да јыгылбай, өлбöй арткам... Эмди өлбöзим!.. Таай öгöön, сен уктың ба?! Мен өлбöзим!

— Өлбöй јўрўп, ойто кел... — деп, Курачы араай мыркылдап айдала, тонло Маралдың тизезин јаап турды. Марал таайының колын туура мергедеп ийеле, тура јўгўрди. Курачы куугара берди.

— Јо-ок, таай öгöön, — Марал таралјып, ойто ло уулдардың колына јаш баладый келип түшти. — Мен ойто келзем, öскö јолло келерим, таай öгöön... Уктың ба?..

— Јанып ла кел... Кандый да јол түҥей эмей база... Јортыгар, уулдар! Маралды тонго орогор, эзириги јаан... Чындап та, јолой түжүп калбазын...

— Је, јакшы болзындар!..

— Јакшы арттыгар...

— Јайлу — кайран Алтай, јаткан јон, јакшы болзын!..

— Азыраган малыгар амыр турзын, албаты-јон јакшы јатсын!..

— Өлбөй јүрзеес, ойто келерис, өскөн Алтайда кожо јыргаарыс!..

Чанакка сыралып, түймежип турган улустардыҥ кыйгызы ла ый-сыгыды өткүре колында јаш балалу Арина улустыҥ эҥ ле кийининеҥ кыйгырып турды:

— Јакшы болзындар! Өлбөй јүрүп, ойто јанығар!..

* * *

Экинчи бөлүкте Јайлуныҥ пастухтары атанды. Күреҥ-күреҥ чырайлу, ончолоры тотко күйгүлеп калган, олор улустарла унчукпай айрылыжып, мал кабырып брааткан улустый ончозы токунаалу болгон. Мойындарына артылып, калактажып турган эмегендерин, төрөөндөрин олор јаш курааҥа бодогондый, араай өрө көдүрип, отургызып салала, айдар сөстөрин таппай, мынайда айдыжып турдылар:

— Је, калактаба, немецке ончобыс канайып кырдырып саларыс деп турыҥ?..

— Је, болор, атанатан өй једип браады ошкош...

— Јалаҥ јаш балдар... Јаҥбай артып калзаҥ, не болорыс?.. —деп ӱйлери калактап, сӱӱртелгенче, сыраҥай ла боочыга јетире барып тургандар. Кӱзӱҥилер шыҥырап, аттар бышкырып, там ла ырап, там ла ырап јүре беретендер... Чанактардыҥ кийининеҥ јаҥыс ла кар айланып, јууга баргылап јаткан эр улустыҥ кийининеҥ јаҥыс ла кожоҥдоры угулып калатан...

Герман јуузына барала,
Кемибис сӧӧгин салгай не?
Кежим сынду Алтайга
Кемибис ойто јаҥгай не?
Қанду јууга барала,
Қанчабыс сӧӧгин салгай не?
Қамчы сынду Алтайга
Қанчабыс ойто јаҥгай не?..

Районный военкоматтарда түндӱ-түштӱ оттор суркуражып, машинкалар чатылдап, офицерлер улустарды стройлорго тургузып, кыйгырыжып тургулайт. Чеденниҥ ичинде тере тонду пастухтар, колхозтыҥ јалаҥынаҥ јаҥы ла келген колхозчылар, ӱредӱчилер, эриндеринде сагалы јаҥы ла карарып келген јиит-јиит уулдар... Јаан јос чеденниҥ ары јанында дезе јууны јаҥы ла ондоп турган оок балдар, өбөгөндөрин ӱйдежип келген ӱй улустар, карыгандар, јиит-јиит кыстар.

Шуурганду тўн... соок.., је олор тўндў-тўштў турганча. Кажызы ла чеденниң ичи јаар көрўп алган, кажызы ла колында тўўнчектў. Кичинек балдар энелериниң эдектеринең баштарын чыгарып алган, эмеш јаандары военкоматтың чеденине чыгып алган, ончозы адазын көрөргө сакып јат... Колында тўўнчектў кандый да эмеген чеденниң ортозынаң бажын чыгарып алган таңнаң ала энирге јетире кыйгырганча:

— Гри-иша!.. Григорий!..

Је табыштың, кыйгының ортозынаң ого кем де каруузын бербей јат. Кажызы ла бойының уулын, кажызы ла бойының адазын бедиреп, кыйгырып јат.

Ограданың ичинең бөлен машиналар улусты тартып апаргалакта, чанактар чыкырап, чурана јыгырап, јаңы улустың күңүреп келген толкузы военкоматтың оградазы јаар келип кирет. Кожо келген јаш балдар, карыгандар, ўй улустар чеденниң тыштында кўўлежип турган улуска кожулып, табышты там ла тыңдып турадылар. Ыраактаң военкоматтың оградазы адаруның јаан уйазына түңей кўўлеп, күңүреп, торгулып турат. Тондор кылырап, телефондор шыңырап, эжиктер чыкырап, ўзўги јок кыйгылар чеденниң ичинде тык ла шаалып калган улустардың ўстўнде јаңыланып тургулайт:

— ...Горемыкин Григорий!

— Мында!..

— Малтаев Сапыр!

— Мында!..

— Стройго! Экинчи машинага!

Карыгандар, ўй улустар јуўк улустарының адын угуп ла ийеле, олор јаар болуп турдылар. Калганчы окшош, јакшылаш. калганчы ый-сыгыт... База олор туштажар, та јок — јарт эмес. Је кажы ла кижиниң, фронтко атанып та турган, мында да арткан кижиниң, бажында өлўм керегинде санаа бар да болзо, је бистиң ороон јеңип чыгарына, улустың көп лө сабазы ойто јанып келерине, јуудаң озо јаранып башталган јўрўм онон ары өңжўп-јаранарына кажы ла кижи иженип, бўдўп турган.

* * *

Учы јок узун кышкы тўндер... Карарып турган, је карга торт бастырып салган тураларда оттор суркуражып та турза, эбире тымык, эмеш те табыш јок. Карды бўркенип алала, јаткан деревне билдирер-билдирбес суркурап, шуурганды, куйунды өткўре јўк ле көрўнип турат...

Куйун тымык кобыларды төмөн чөйо кожоңдоп келеле, туралардың эжигине ыйлап алала, онон ойто ло кышкы јолдорды төмөн кожоңдоп јўре берет. Эмезе кенетийин карангуй тўнниң ортозынаң кандый бир пастухтың ийди соок сенегинде отурып алала, фронтко јўре берген ээзин јоктонып, ачымчылу чөйө улуп чыгатан... Ийттиң ачу-коронына чыдашпай

калган чылап, соок теңериден јылдыс узада чөйилип түжеле, карангуй туулардан ажа беретен.

Оноң ойто ло салкын күүлеп, өткүүлдерди кыјырадып, кажы ла кижиге чочыдулу солундар, ачу-корон, ижемји экелип туратан. Јуу качан токтоор, улустар качан ойто јанар — оны кем де билбес... Карга бүркедип салган элбек ороондо канча мындый деревнелер, айылдар, куйунга сабаткан көзнөктөрдиң алдында канча келиндер, канча оок балдар — оны билерге күч....

«Јаңы јол» колхозто бежен јашту өбөгөндөрдөң төмөн эр улус артпады. Атанган улустардаң ойто сок ло јаңыс Сабатай јанып келген. Оның буды аксак дежип, ойто јандырып ийгендер. Арткан улустардаң бир де суруу јок болгон.

Сабатай јанып келеле, унчукпас болды.

Је јаңыс ла Сабатай эмес, алдында ончозы табышту улустар ончозы унчугышпай баргандар. Алдында чылап оромдордо јиит-тер јуулыжып ойнобой, эңирлер сайын кажаттаң чанакту јыгылабай бардылар. Улустар ишке чыкканда, азыйда чылап, ойын-каткылу эмес, унчугышпай, је эрчимдү, кичееп иштенип турдылар. Олор база өштүле јүстең јүске тартыжып, ого јеңдиртпеске, оны күчиле јоголторго тургандый болды.

Јаңыс ла Каргаа эри фронтко атана бергенинең бери эжигин бектенип алала, үйдең чыкпас боло берген. Оның јүзин деревнениң улустары бир неделеге чыгара көрбөгөн. Буунып калган болбозын деп, Јыламаш энезиле экү көзнөгинең карап көрөрдө, Каргаа орында јаткан. Ол јаңыс ла түнде туруп, түнде ок ажанып алып турган.

Шуурган улуп, туразын кар туй базып браткан. Сенегининг эзэжиги туй тоңуп калган... Карга јоголып браткан көзнөгин Јыламаш арлап берген, је эјези ого до эжигин ачпаган. Туразының ичинде соок, канча күнге от салбаган, тоңуп калган эжигинде ийди сооктоң күйбүгдеп отурган.

Ончо улус эмди тартыжуга, согушка көдүрилип тургандый көрүнерде, јаңыс ла ол нени де эдип болбос, ажындыра колыбудын бош салып ийгендий билдирди.

15 БАЖАЛЫК

Ворошиловтың адыла адалган орус колхозтың конторазының эжигине јеңил јорукту автомашина келип, токтой түшти. Машинаның эжиги табышту кайра ачыла берерде, машинадаң кара сүртүк тонду, хром сопокту, ачык кара чырайлу кижи чыгып келди. Оны эзчиде машинадаң база эки кижи чыга конды. Кара сүртүктү кижи бир эмеш эбире ајыктанып турала, оноң конторанық бийик тепкижи өрө көдүрилип келди. Эжикти араай токулдадып ийди.

— Киригер! — деген үй кижининг үнин конторанық ичинең

угала, ол мөңдебей, эжиктөң кирип јадала, кайра бурылып, унчукты:

— Лев Алексеевич, мен эмди ле!..

Конторанын ичинде эки ле кижи отурды. Колхозтын кассири Валя деп быјыраш сары чачту кыс бала ла бригадир болуп турган төртөн јашка јуук Матрена Матвеевна деп келин. Кирип келген кижини олор ајыктай бердилер. Солун кижинин эмеш кунукчылду кара көстөри, јиит мандайын кечире барган чийиктер ле эмеш тунгак, је койу јымжак үни Матрена Матвеевнага кайда да көргөндий, уккандый билдирди.

— «Јаңы јолдоң» бери келген кижи бар ба? — деп, солун кижи Валяны чылаганду ајыктап, сопокторын араай чыкырадып, столго јууктап келеле, сурады.

— Јок, көрүнбеди. — Валя чаазындарын, чочый берген чылап, түрген јуунадып, каруузын јандырды. — Түш киреде олор бистин заводко сүт тартып экелер... Слерге кем керек?

— Карышева Арина.

— Арина?.. А-а, койу, узун кара чачту, балдары кө-өп келин бе?

— Э-э...

— А слер Аринаның төрөөни бе?

Солун кижи мөңдебей тангкылап, эмеш сананып турала, оноң унчукты:

— Арина меним үйим болгон...

Оноң колпладын сүртүгинин төш карманынаң чыгарып, арланала, бир пачка кызыл өңдү акча чыгарып келди.

— Сүт тартып кижи келзе, бу акчаны Аринага берип ийзегер.

Оноң эжик јаар базала, эжикти ачып, катап кайра бурылды:

— Мени фронтко атана берген деп айдыгар. Эртен Бийктең, байла, атанарым.

Мөңдебей, тепкишти төмөн түжеле, өткүүлдин јанына јетпей јүрүп, кенетийин токтой түшти. Кайра бурылып келеле, база нени де айдарга сананды, је оноң колыла араай јаңып, машинага кире берди. Машина онойдо ок араай күркүреп, кийининен ыжын чөйилтип ийеле, Себинни јакалай, өзөкти төмөн јүре берди.

Матрена Матвеевна ла Валя экү карагай ла кайындардың ортозыла кырды орой барып јаткан машинаның кийининен узак көрүп калдылар. Качан машина көрүнбей каларда, Валя колында акчаны тоолоп көрөлө, оноң унчукты:

— Бир муң салковой... Коркыбай кайда салатан?

— А сен оны Евдокия Ивановнадаң берип ийзең, ол бүгүн «Јаңы јол» јаар барар.

— Евдокия Ивановна анар не баратан?

— Бис оны правлениеле өлөң садыжып көрзин деп ийип јадыс.

Бир канча өйдиң бажында Евдокия Ивановна ат сурап, конторага бойы келди.

Матрена Матвеевна ого бойының кичинек чанакту адын берген. Валя Аринаның акчазын ого табыштырып, айтты:

— Мыны Карышева Аринага апарып бер. Өбөгөни артыскан. Фронтко атаның браткан.

Бригадир келининг адына отурып алала, Евдокия Ивановна јолды төмөн јортуп ийди.

Бу өйлөрдө өбөгөни база фронтко јүре берген Евдокия Ивановнага ўйде јаңыскаан отурарга кунукчыл, коркушту деп билдирип турган. Ўйде отурар болзо, јўреги сыстап, фронтко барып јаткан улустың кожоңы түнде уйуктап та јатса, кулагында шыңырап, улустың ортозында јўрзе, јўреги јеңилип, уур санаалары таркай берер. Оның учун ол айылында отурбай, улустың ортозы јаар карыжып турган.

Евдокия Ивановна јолго чыгып алала, «Јаңы јол» јаар јўрўп ийди. Айаза берген кўн карды мызылдадып, кижиниң көзин кылбыктырып турды. Јўреги эмеш јеңиле берген Евдокия Ивановна «Јаңы јолго», ол айас Аринага капшай једерге мендеди. Деревненинг учында чанактың јолында городской кийимдў кандый да кыс кичинек чемоданын төжөнип алган отурды.

— «Јаңы јол» колхозтың јолы бу ба? — деп, солун кыс бажында пладын јазап, Евдокия Ивановна јууктап келерде, сурады.

— Э-э, бу болор.

— Бараргa ыраак па? Меге јўк де јети километр деп айдышкан.

— Бир боочы ажыра.

— Ба-таа, бўгўн јеткейим не?

— Јетпес кайткан... Кажы, чемоданыгарды бейин беригер. Бойыгар бу бого отурыгар — ол кичинек чанагының алды јанынаң эмеш бош јер јайладып берди.

Кыс чанакка отурып аларда, Евдокия Ивановна адын көндўктирип, јолдош табылганына сўўнип, кысла эрмектеже берди:

— А слер не кижи болороор?

— Мен «Јаңы јол» колхозто ўредўчи болорым. Калтар Караевич деп кижи ондо иштеген, оның ордына браадым.

— Оны билерим — деп, Евдокия Ивановна унчукты.—Эмди ол јууга барган. А слердиң адыгар кем болотон? — Ол кыстың адын эмдиге јетире сурабаганын эске алынды.

— Татьяна Товаровна, алтай адым Тана.

— Ўредўни кайда божоткон эдигер?

— Городто, быјыл божотком. Өскө райондо иштеерге санангам, је јуу ачылып, менинг планымды булгап салды. Эмди оноор иштеерге браадым...

— Городтың кийининде деревнеде јадарга кўч болор болбой.

— Эмди кайда да тўнгей... — деп, Татьяна Товаровна боочыга чыгып келеле, солун јерлерди эбире узак ајыктап турды. Ол Евдокия Ивановнаны ундуп салгандый, ичкеери тўштўк јаар ээчижип браатканы ыраак тууларды, чаңкыр тўдўнге бўркелип калган өзөктөрди ајыктап, учарга турган, је канады тыңгылалак куштың балазындый, эбире ајыктап турды. Татьяна Товаровна куу јаактары сооктоң эмеш кызарып калган, эбире узак ајыктап турала, учында араај унчукты:

— Мен ўлгерчи болгон болзом!..

Татьяна Товаровна нени айдып турганын Евдокия Ивановна укпады. Ол бойы да туура баштанып алала, ажып турган күннің чогына кызарып, күнбадыш јаар чөйилип калган учы јок чөлдөр јаар көрўп турган. «Телекей мындый элбек, је улус нениң учун јуулажат не?..» — деп, ол ичинде кунукчылду сананып турган...

Энгиргеери Евдокия Ивановна ла Татьяна Товаровна «Јаңы јолдың» боочызынаң тўжўп келдилер. Шуурган јолды туй согуп салганынаң улам, кер байтал улам ла сайын кўртке кадалып, деревнеге јўк ле айылдардың отторы кўйе берерде, јетти. Удура согуп турган јыбар каарып турган эттиң јыдын ышла кожо өкелип турды. Ийттер Евдокия Ивановнаның адын арадап келген бойынча, каңылашканча ўргўлеп, аттың куйругынаң тиштегилеп турала, токтоп калдылар.

Арина Евдокия Ивановнаны көрөлө, тың сўўнип, адының чанагын алып, атты өлөңдөп салды. Евдокия Ивановна карын кактанып, эжиктең кирип ле келерде, баштактанып, ойноп турган балдар кенетийин токтой тўштилер. Ончозы тымып, толык јаар шаала бердилер, оноң бирдең-бирдең печкениң ўстўне араај чыгала, трубаның кийининең солун орус келинди шыкалай бердилер.

Евдокия Ивановна печкениң ийини јаар көрўп ле ийгенде, кара-кара көстөр јажына бергилейт, је качан Аринала куучындажа бергенде, балдардың көстөри трубаның кийининең катап ла суркуражып келгилейт.

— Ба-таа, Ариша, мындый көп балдарла јаңыскаан не болорың?

— Выставкага ийе бергейим — деп, Арина картошконы каарып, чайды кайнадып, жокырлады.

— Бўгўн сенің өбөгөнингди бистиң улус көргөн — деп, Евдокия Ивановна кармаңынаң акчаны чыгарып, сакыбаган солунды јетирди. — Јууга машиналу атанып турган деп айдышкан. Эртең, байла, Бийсктең атанарым деген. Бу акчаны конторада улуска сеге берзин деп артыскан, мен јетирип келдим.

Евдокия Ивановна кызыл чаазынла таңып салган бир пачка акчаны столго салып койды. Акчаны көрөлө, Аринаның чырайы бир де кубулбады, јаңыс ла эмеш чочып, сурады:

— Бу не? Оның болужыла качан да јатпагам, эмди бу акча

меге болуш болотон бо? Төрт баланы јаңыскаан да азырап чыдаар болбойым. Эмди акча меге не керектү?..

— Сениң ачынатан јаңың бар, Ариша. Оок балдарыңла сен ас шыралаган эмезиң — деп, Евдокия Ивановна чайлу айагын јетире ичпей, мойножып, унчукты. — Је эмди јуу-чак... Эриң тирү ойто келер та јок... Оны ол сананбаган деп пе? Јуу токтоп, улустар ойто јангылаза, Одой сеге, эки балазына келбей, кайдаар барар ол?..

Эки үй кижи орой түн киргенче кату өйлөрдө канайда јадатанын, јүрүм керегинде, иш, балдары керегинде узак куучындажып, шүүжип отурдылар. Айылдардың оды өчүп, иштердиң табыжы токтой берди. Шуурган токтоп, тышкаары тымый берерде, Арина тышкаары чыгып, Евдокия Ивановнаның адын база катап өлөңдөп салды. Јолдоң арып-чылап калганынаң улам, Евдокия Ивановна изү чайдың кийининен үргүлей берди.

Арина төжөкти салып, чылап калган Евдокия Ивановнаны уйуктадып салала, бойы база уйуктаарга јатты. Је уйку келбеди. Јаан агаш орында уйуктап јаткан балдары изүге чыдашпай, јуурканын ача тееп салган, бойы бойлорын јастаныжып алган јаттылар. Тумчаланып калбазын деп сыранаай ла кичинек үч јашту уулчагын јаандарынаң Арина айрыйла, айылдай берген јааназының төжөгине салып койды. Кабайда балазын алала, койдонып алды. Је бу да тужунда уйкузы келбеди. Одой керегинде сананбаска албаданып, дворлордо черетелбеген клеткалар керегинде сананып јатты. «Зоотехник келер та јок... Участковый зоотехник фронтко јүре берген, өскө зоотехник келер керек... Эмди ончозы фронтко јүре берзе, бистер канайып јаткайыс не? Эр кижи јокто, эбире јер ээн кара, ээзи јок немедий... Одой мени, байла, јаңыскаан шыралап јаткан деп сананган болбой кайтсын... Катуның јерине барып јадала, Алтайым, алган үйим, азырабаган да болзо балдарым деп токтогон болбой кайтсын... Бажына кандый санаа кирди не?.. Јер түбине атанып турала, ичинде айдылбаган сөстү барды ба кайтты?..»

Арина тонын јебечең јабынып, тышкаары чыкты. Үйдың курсагы божоп калды ба деп, кажаганынаң бир кучак өлөңди јеерең үйына түжүрип берди. Јееренек сагышту көстөриле Аринаны көрөлө, араай ыгыранып ийди. Оноң кыска, тыйрык мүүстү бажын булгап ийеле, өлөңгө јууктап келди. Арина үйының учугын тудуп көрөлө, шымыранып ийди:

— Ба-таа, јееренек, удабас бозулу болотон турың ине.

Арказын сыймап турганына јакшызынып, јееренек бажын бурыйла, Аринаның колын јылу тилиле јалап ийди.

— Ји, ји, јееренек, — деп, Арина үйын бажынаң сыймап, шымыранып турды. — Канча өйлөрди кожо өткөн јееренегим, айылда толтыра балдарды экү азырап, чыдажарыс та јок?..

Үйының өлөңи јеткил де болзо, је Арина кажаганга катап чыгала, јееренекке база бир кучак өлөң түжүрип берди.

Jeereнекти ölöngdöп койоло, бойы öткўўлге jölönип, узак сананып турды. Карангуй айас тенгериде jылдыстар соокко тонгуп тургандый, көгөрижип турдылар. Ыраакта карарган туулар кижи билбес санаазын сананганча, тымык ўргўлеп тургулайт. Төмöниги айылдардың ортозында та кемниң де ийди ачымчылу улуганын Арина тынгдап турала, оноң öткўўлин бектеп салала, катап ла ўйге кирди. Кара jуурканын база ла ача тееп салган уйуктап jатты. Печкениң кийининде сегерткиш кунукчылду сыктап та турза, Аринаның уйкузы келбеди. Отты jарыдала, меелей тўўрге сананды. Печкеде jууп салган косторды ўрўп jадып, отты кўйдўреле, Арина баштап салган меелейин тўўй берди. Je узак болбоды, меелей оның колынаң тизелерине келип тўшти, бойы столдың üстüне көңкöрö jада берди.

Сакар Угарычтың ийдининг ачымчылу улуганы Аринаның санааларын там кунукчылду эдип, токтобой турган jўрегин тың сыстадып тургандый болды. Айылдардың одожында карарып турган тымык аркадаң ўкўнің уур онтоп турганы угулды. Кенетийин салкын согуп, куйун öзöкти төмöн чöйö калактап jўре берди: «и-й-и, и-й-и!..»

Jолды төмöн куйун экинчи катап калактап келеле, кемниң де туразының jабузын кодоро согуп, jерге табышту мергедеп ийди. Карагай доско тоң jерге кўзўрегенче келип тўшти, салкын там ла тыгып турды.

—Ха, ха, ха! Jуртыңа ол керек! — дегендий, карангуй агаштардың ортозынаң ўкў jарсылдада каткырып турганы jап-jарт угула берди. Туранның üстүнде кандый да тала калырап, чыкырап, салкынла кожо сыгырып турды.

* * *

Аринага кенетийин коркушту боло берди. Ышталып турган столдың üстүнде лампаны эзин көзнöктöң уурчыдый кире коноло, öчўре согуп ийди. Арина столдоң öрö секирип чыгала, стенеге jапшына берди:

— Jок, мен барадым... — деп, ол шымыранып турды. — Калганчы да катап болзо, туштажып аладым!.. О кудай, кем билер, айса ол ойто келбес!..

Салкын катап ла сыгырып келген бойынча, көзнöктиң ставнязын кодорып болбой, согужа берди. Арина орынга jаба jедип келеле, Евдокия Ивановнаны ойгозып ийди:

— Евдокия, поезд качан атанар? Евдокия, ойгонзоң, поезд качан атанар,, сен билериң бе?

— О-о... неме? Кандый поезд? — деп, Евдокия Ивановна уйкузынаң самаарып турала, ойгонып келди. — Бу уйуктабай, канайып туруң? Мынайып уйуктабазаң, сен нениң ижин эдетең?

— Евдокия, айтсаң — деп, Арина тыныш алынып болбой, оның jенгинең силкип ле турды. — Эртен атанзам, ого jедижип болорым ба, jок по?

Евдокия Ивановна эки катап тыҥ эстейле, тонын јабынып, көзнөктөҥ карап көрөлө, унчукты:

—Сен ого канайып једижетеҥ, Ариша?.. Ол бүгүн атанар болор... Једижип болбозыҥ.

— Барадым!—деп, Арина туранып ичиле јүгүре берди.—Ол бүгүн атанып болбос... Мен билерим, ол бүгүн барып болбос...

— Је, айса, таҥ атса ла, шыйдынып ал, Ворошиловтыҥ адыла адаган колхозко јетире кожо барарыс.

— Јок, мен эмди ле шыйдынадым! — Арина чала-была кийинип, эки јыл кайра садып алган јаҥы платьезин кайырчактаҥ бедиреп, унчукты. — Удабас таҥ адып ийер. Куштар эдип јат.

Јаан эмес ак кеден таарын тудунып алала, Арина агаш айылдыҥ сомогын ачып болбой, јүк ле арайдаҥ ачты. Шкаптаҥ эки шил тоҥурып салган сарју ла кургадып салган он јалбак курутты таарына сугуп, оноҥ база нени алатан деп токтой түшти. Одой чий јымырткалар ичерге сүүйтени кенетийин санаазына кире конды. Арина айылыныҥ ичиле ары-бери јүгүрип, база алатан немезин таппай турды. Эжиктеҥ таарына согулып кирип клеэткен Аринаны көрөлө, Евдокия Ивановна чочый берди.

— Сен чын ла бараргa туруҥ эмеш пе?..

— А барбай, канайып отуратам?.. Одой — өбөгөним ине. Сен акчаны кайда салган эдиҥ, Евдокия?

— Шкапта, тарелканыҥ ичинде.

— Је, капшай барып, адыҥ чанакта!

— Ой, Ариша, мен председательле куучындажадым!

— Нени куучындажатаҥ?

— Өлөҥ јанынаҥ... Бистиҥ колхоз слердиҥ колхозтоҥ өлөҥ садыжып јат.

— Председатель сеге бир де тудам өлөҥ бербес. Көргөйиҥ. Је барып куучындаш. Мен јойу баргайым. Чындап, мени эки күнге ишке чыкпас деп ого айдарыҥ. Јок, акыр, јолой бойым куучындажарым.

Евдокия Ивановна адын чеденнеҥ тудуп экелеле, чанактап, учында Аринаныҥ таарын салала, кожо баргылады. Таҥ јаҥы ла бозорып келген болгон. Салкын таҥ алдында токтоп, күн катап ла тымый берди. Сакар Угарыч фронтко атанган соҥында райком оныҥ ордына јаҥы кижи ийечи болуп, мынчага јетире ийбеген. Бир кезек удурумга колхозтыҥ керектерин башкарып правлениениҥ члени Салаты турган, је кийининде ол до фронтко барган. Учында јажы јаан улустаҥ көстөп, мал кабырган Курачыга јаҥы председатель тудулганча колхозтогы керектерди башкарзын деп јакаргандар.

Је Курачы, алдында да унчукпас кижи, бу күндерде там ла унчукпас болуп барды. Эртен тура ол төҥөш чилеп конторада отурар, түште уйлардыҥ чеденинде карарып турар, энигеери дезе койлордыҥ кажагандарын ајыктап јүрер. Көп сабазында

туразының көзнөгинең өзөктө турган чедендеги маарашкан койлордың табыжын тыңдап, мөөрөжип, өлөң жип жаткан уйларды түжине ле ажыктап отурар болды.

Түйук кара сагалду бу кижиниң ичинде не болуп турганын, бажында кандый санаалар кайнап, ого амыр бербей турганын колхоз ичинде кем де билбес болгон...

Евдокия Ивановна ла Арина оны конторада сакыырын узаксынып, көндүре айылына бардылар. Евдокия Ивановнаның сурагын угала, Курачы кебин јуурып, каруузын кезем јандырды:

— Өлөң бар да болзо, бис өскө улуска тургуспадыс. Бойыска керек. Ондый сурак менең сурабазын.

Оноң ол эрмектешпей де, столго улусты кычырбай, бойы ла отурып, ажана берди.

Евдокия Ивановна ла Арина куру јүргүлей бердилер. Түш киреде Арина шоссе јолго једип аларга меңдеп турган, је байтал боочының шуурганына јолдоң эмеш азала, деревнеге түштиң кийининде јетти.

Арина трактың ичинде машина сакып, чай да ичпей, јүрексиреп турды. Өткөн лө машина ончозы фронтко атанып јаткан улусту болгон, онын учун шоферлор токтобой, көндүре јүре бергилейт.

— Кирип, изү курсак ичип албас, јаш бала боло бердиң бе? — деп, Аринаны Евдокия Ивановна туразының көзнөгинең арбанып турганын ол көрбөй турды.

Түш јабызай ла берерде, өзөкти төмөн келген полуторка Аринаның алдына токтой берди. Шофер, јиит уул, Аринаны кабинага отургузала, онула кокырлажып клеетти. Машинаның кийининде Себиниң ле Кадыннын боомдоры артып калды, эки часка јетпей јүрүп, олор областной городко јууктап келдилер.

Арина чаңкыр јарык көстү, бөрүгин кыйын кийип, кудрязын бөрүгининг кырынаң чыгарып алган шофер уулдаң сурады:

— Городко узак турарың ба, јок по?

— Јо-ок, узак эмес. Военкоматтаң улусты ла отургузып алзам, үч частың бажында темир јолдың станциязында болорым. Байла, оноң ло ары, машинамды табыштырала, атана берер болорым... Э-эх! Атанар болзо, атанар! Меге кайда да болзо, түңей ле.

Бир канча өйдиң бажында олор экү областной городко једип келдилер. Јолдың эки јанында јабызак, кезикте карга чек бастыртып койгон туралар чөйилиже бердилер. Телеграфтың столмолоры, чедендер, театрдың стенелери плакаттарла чоокырланып турдылар. Олорго удура фронтко атанып јаткан машиналар туштажып, улустың кожоңы, чурааның ойногоны угулып турды.

— Бүгүн магазиндер ачык не? —деп, Арина шофер уулдаң военкоматтың паратазына јууктап келерде ле, сурады. — Меге нени-нени алып алар керек болгон.

— Магазиндер бүгүн бектүлү болор керек. Базардан ненинени табардан башка.

— Мен кийим аларга санангам. Базар кайда—сен билериң бе? — деп, Арина аза береринең чала жалтанып, сурады. —Мен мында кемди де билбезим.

— Туку ол жаан паратадаң ла кирзегер, базар анда болор — деп, шофер уул кабинаның көзнөги өткүре оң жаны жаар уулады. — Алатан немелерди алала, военкоматтың паратазында мени сакып алыгар. Үч частаң станцияда болорыс.

Шофер уул машиназын араайладып, Аринаны жерге түжүрип ийеле, кыйгырды:

— Таарыгар кузовто жаткай, кем де албас.

Арина агаш тротуарга чыгара жүгүреле, улуска согулып, базар жабылгалакта, капшай жедип аларга мегдеди. «Калаккокый, кижини сакыбай жүре бергей» — деген санаа оны амыратпай, тыныжы буулганча жүгүрип турды. Базардың чирип калган тротуарында ойдыкты көрбөй калала, ого кийдире базып, көңкөрө келип түшти.

— Мен эки жылга ишке жүреле, же бир де катап бу үйтке түшпегем — деп, Аринаны тургуза тартып, эски шляпазын өрө көдүреле, карый берген кижи унчукты.

Улустарды озолоп, оромды кууй алала, Арина кайра да көрбөй жүгүрип жатты. Тизези ачып та турза, токтой түжерге ӧй жок. Чайныйдың эжигинде кандый да уулдар бижелеп, чурана ойногылап, түрүп салган, кыска сопокторын кыйырадып, быжыраш чачтарын бөрүктеринің алдынаң чыгарып алган турдылар. Арина олордоң ырап, ачык лавканың эжиги жаар жүгүрди.

— Слерде ич кийим бар эмеш пе?

— Бар. — Каткак жүстү, чичке мойынду садучы лавказынаң бажын түрген чыгарып алды. — Ич кийимниң баазы үч жүс салковой болор.

Баалу да болзо, же Арина көп сананбады. Қойынынаң бир мунғның пачказын чыгара тартып келеле, үч жүсти таштап берди.

— Майка керек эмеш пе? Баазы 40 салковой — деп, садучы база катап чичке мойынын чӧйӧ тудуп ийеле, лавканың алдынаң хлопчатобумажный кызыл майка чыгарып келди. — Бар туштa алып ал. Оноң таппазың.

— Жок, меге база неме керек жок — деп, Арина ич кийимди орой согуп ийеле, ойто военкомат жаар жүгүрди.

Военкоматтың паратазының эжигинде городтың улустары жуулыжып калган, машиналардың чыгарын сакып турдылар. Бийик жосло кадап салган ограданы ажыра командирлердиң командазы, военный ишчилердиң кыйгызы угулып турды. Арина улустың учына туруп алала, шофер уулдың чыгарын сакып, эбире улусты ajыктап турды. Эбире турган улустардың ортозынаң бир де таныш кижи жок болгонынаң улам, ого шо-

фер уул эмди јуук кижидий билдирип турды. Је ол до эмдиге көрүнбей турарда, Арина тыҥ токунабай барды.

Кенетийин оныҥ санаазын ограданыҥ ичинде јызырап чыккан музыка үзүп ийди. Паратаныҥ эжигинде турган улустар эки башка бөлүне бердилер. Парата кайра ачылып, улусту машиналар чыгып ла келерде, улустар кыйгы-кышкыла машиналарды сырмай алып ийдилер. Је шофер уул торт көрүнбейт. Үч машина атанганча ла сакыды, је учында чыдажып болбой, паратадаҥ кирерге албаданды. Часовой оны божотподы. Райондордоҥ келген уулдардыҥ, эр улустардыҥ тере тондоры калырап, машинага чыгала, атана бердилер. «Мынайда јылыжып турган улустыҥ ортозынаҥ оны кайдаҥ табарым — деп, Арина ачурканып турды. — Темир јолдыҥ станциязында улус оноҥ көп...»

Уйуктабаганына, тал-табышка оныҥ бажы айланып, көрүнип турган немелер өҥин јылыйтып, айланыжып турдылар.

— Эй, слер кайда? Бу мында алтай келин кайда барды? — деп, шофер уул кабиназынаҥ бажын чыгарып алган, кыйгырып турды.

Арина шофер уулды таныйла, машина јаар јүгүргенче јетти:

— Таар кайда?

— Қапшай, капшай! — деп, машинаныҥ үстүнеҥ алтай эр улустар кыйгырыжып чыктылар. — Таарыгар бу, кожо кабинага алып алыгар. Оноҥ башка бис тепсеп саларыс...

— Бу үй улус шакпырабаза кайдар? — деп, түлкү бычкак бөрүгин кыйынынаҥ кийип алган туба кижи унчукты. — Үйде отурар керек ине!..

Шофер уул Аринаны отургузып ийеле, машиназыныҥ моторын толгозын деп, турган улусты сурады.

— Үйуктагар — деп, шофер уул, качан машина городтоҥ чыгып келерде, унчукты. — Мени узак сакыдаар ба?.. Је мен эмди мынаҥ ла ары атанып јадым... Станцияга јетире слер мени үйдежип јатканыгар бу. А слердиҥ өбөгөнөөрди бис анда тургуза ла таап аларыс... Үйуктагар.

Арина койынынаҥ акча чыгарып, шофер уулга берди, је онызы торт мойножып ийди:

— Јо-ок, меге акча керек јок!.. Меге акча не керек? Энем база акча албадаган. Мен алдырбазым. Акча бойыгарга керек болор.

— Ба-таа, көөркий, тирү келзеҥ, мен сени неле күндүлегей эдим...

— Јуу токтозо, јадында не болзын... Ол туштa айылдап та келзе, кем јок...

Арина кабинаныҥ јастыгына кайра јадып ийеле, уйкузына бастыртып, шофер уулдыҥ куучынын бирде угуп, бирде укпай клеетти. Машинаныҥ үстүнде улус кожоҥдожып, бензин-

дӳ бочконы барабан чылап токпоктоп, кузовтың үстүнде јызырада бијелегилеп клееттилер.

— Алдырба-ас, јуу токтой берзе, јадында не болзын... — деп, шофер уул бойыла бойы куучындажып браатканын Арина тыңдап браадала, учында торт уйуктап калды. Машинаның моторынаң келген јылу эзинге шофер уулдың бойының да уйкузы келип турды. Эмеш ичкен аракызынаң бажы јаңы ла серип, бойы эстеп клеетти.

Полуторканың кенетийин чарчала бергенинеҥ Арина ойгонып келди. Туулар божоп, машина чөлдөргө кире конды. Асфальт салган јолло машина табыш јок шуулап, араай јайканып браатты. Јолды эбире јайылган чөлдиҥ кары ажып турган күнге мызылдап, учы јок агарып јатты. Күн чөлдиҥ түбине чөнгө лө берерде, чөл кызарып, Аринага эмеш ундула берген санаазын ойто ло экелди. Эбире јаткан тымык јалаңдар кандый да кунукчылду, ээн немедий билдирип турды. Омок туба да эмди эмеш кунугып, машинаның үстүнеҥ чөйө кожоҥдоп клеетти:

Ак бородо соду јок,
Арыганы бу туру.
Айдышканнаҥ суруу јок,
Ыраганы бу туру.

Оныҥ эригип турган ӱнине база кандый да јиит уулдың ӱни кожула берерде, олорды ээчий база бир канча ӱндер угулды:

Кара тайда соду јок,
Кара тайда соду јок,
Арыганы бу туру,
Арыганы бу туру.
Карындаштаҥ суруу јок,
Карындаштаҥ суруу јок.
Ыраганы бу туру,
Ыраганы бу туру.

Кенетийин јолдың эки јанында јаркынду оттор көрӱнип, паровозтордың чөйө сыгырыжып турганы угулды. Тубаның кожоҥы салкынла кожо кайра учуп, карагайлардың ортозына торгулып калды:

Кыстальп калган кара јол
Качан ойто бӱдер ол?
Катуга барган карындаш
Качан ойто келер ол?..

Арина ак таарын тудунып алган, вокзалдың эжигинде турды. Јарык оттордың алдыла улустар ўзўги ле јоктоң ары-бери јўгўрўжип, согулыжып турдылар. Ол кайдаар баратанын, кемнең сурайтанын билбей, кайнап турган улустарды ајыктап турды. Кайда да вокзалдың ичинде ойногон музыканы тыңдап турала, оның ыйлаар күўни келди. «Мындый көп улустың ортозынаң оны канайда табар? Кемнең сурап угар?» — деп, ол сананып турды.

Дежурный улусты перрон јаар божотпой, кыйгырып та турза, је улустар албаданып, ичкеери јўткўп, күўлежип турдылар. Улусты токтодып болбозын ол сезеле, учында паратаны јаап, јўк ле арайдаң сомокло бектеп алды. Паратаның ортозынаң јаңыс ла көгөрө тоңуп калган тумчугы көрўнет.

Бийик ограданың ары јанында, јабыс таш перрондо колында списокту командирлер черўчилердиң адын адагылап, кыйгырыжып, јўгўрўжип турдылар.

— Баштапкы, экинчи, отделениелер! Төртинчи вагон!..

— Дежурный! Улусты божот!..

Колмылтыкту, улуска туй курчадып алган батпак сынду экинчи дежурный вокзалдаң чыга конды. Кыйгырыжып турган эмегендердиң сурагына ол каруузын берип болбой, колыла јаңып, кыйгырып турды:

— Бирдең, бирдең сурагар!.. Очередь керек!..

Је туй курчап салган улустар ийдижип, кыйгырыжып, оны истеп турдылар.

— Учинчи отделение кажы вагондо?..

— Артельдиң улустары кайда?..

— Очередьке туругар! Оноң башка нени де айтпазым!

Учы-учында очередьке тўңей ончозы тура берерде, Арина олорго кысталыжа берди.

— Сенде не сурак бар? — деп, качан Аринаның очереди једип келерде, дежурный сурады.

Арина чочып, араай серт эделе, таарын јерге тўжўрип, оноң эмегендердиң сурап турган сурагы аайынча «отделение» деп сөсти сурагына кожуп ийеле, сурады:

— Машиналу келген кара сўртўктў кижи кандый отделениеде, кандый вагондо?..

— Бежинчи отделение кажы вагондо? — деп, кандый да эмеген дежурныйга Аринаның сурагын угарга бербей, кыйгырып, ичкеери јўткўп ле турды. Аринаның сурагын тыңдап угала, дежурный јерге тўкўрип ийеле, арбанды:

— Кара сўртўктў улус көп... Кандый отделение?

— Билбезим!.. Меге отделение керек јок, меге өбөөним керек! — деп, онызы ичиндеги ачу-коронын чыгара кыйгырып ийеле, јўзин кабыра тудунып, ыйлай берди.

— Сурак та сурап билбес... Тьфу! — деп, дежурный экинчи

катап арбанала, кыйгырды. — Барып, бойыңг бедире! Сениң ыйыңг угарга турган кижи јок!..

Арина ийджип турган улустыңг ортозынаң јўк ле арайдаң чыгып алала, нени де көрбөй, парата јаар басты.

Бу ла өйдө ресторанныңг эжигинең кыстарга колтыктадып алган, бойы колында чурана тудунып алган, матросский клещту уул чыгып келди. Чураназын чөйө тартып ла ийерде, экинчи уул төжин тўзедип, колдорыла эптў јаңый согуп, таш мостовойды јызырада тееп ийди. Оноң ийик чилеп айланып, ўйдежип келген улустардыңг ортозында көрўнбей калды.

Аринаныңг балтырлары сыстап, бажы көп улустыңг табыжына айланып, таарын сўўртегенче, чөйилген улустарды јакалай араай јайканып базып ийди. Оттыңг јарыгына улустыңг кызарыжып турган јўстерин, кырутып калган јакаларын ла буутып турган тыныштарын көрөлө, Арина та неniңг де учун тыңг коркый берди. Қажы ла кижиниңг јўзинде чугул, ачу-корон болгон. Қайда да кемниңг де араай өксөгөни угулып турды.

— Незин ыйлаар! Ыйла јууны токтодып болбозыңг — деп, кем де онойдо ок чугулду унчукты.

Арина бир ўй кижиниңг кийининең келип турды, оны ээчиде колында тўўнчектў база кем де келип туруп јат, оныңг кийининең база, оныңг кийининең база. Арина мындый көп улусты јўрўминде качан да көрбөгөн...

Соок там ла тыңып јат. Салқын да сооксынып тургандый, улустардыңг ортозыла айланып, Аринаныңг койынына кирерге албаданып јат. Оныңг буттары тыңг тоңуп турала, токтоп калды. «Парата качан ачылар?.. —деп, Арина турарга кўчи јетпей каларда, чеденге јөлөнип алала, сананып јат. — Парата ачылза ла, бастыра вагондорды көрөр керек... Туштагадый болзом, ого нени айдарым? Сöс тö јок... Ончозы јарт. Табылбаза, Улаган аймактыңг улустарынаң сурап угарым... Бу турган келин, байла, база эрин көрөргö келген болбой кайтсын...

Оныңг санаазы ыраак тууларда бойыныңг балдарына јетпеди, оныңг санаазы, көзи, јўреги эмди јаңыс ла јаан темир паратаныңг ары јанында таш перрондо болгон. «Парата качан ачылар?» Кунукчылду сыгырып турган паровозтор өйди там ла узадып тургандый. Ой эмди де узак, узак... Ойдиңг учы јок...

* * *

Қенетийин улустардыңг тоңуп калгандый очереди кыймыктанып, табыштана берди. Сомоктор калырап, парата кыјырап, кайра ачыла берди. Улустар перрон јаар, капчалга кыстаткан кырдыңг тўрген суузындый, паратага согулыжып, ага бердилер.

Арина паратаныңг јаагына, улустыңг толкузына кыпчыдып, кажы ла кижиге согулып јадып, перронго чыгара јўгўрип келди. Улустар өбөгöндöриниңг эмезе уулдарыныңг өбөкölöрин адап, вагондор сайын таркай бердилер. Арина таарын сўўртегенче база кыйгырып, бежинчи вагонныңг эжиги јаар јууктады.

— Улаганның улузы бар ба? Айтсагар! Кем бар?..

— Бар, бар! — деп, кандый да алтай кижи вагонның көзнөгинең көрүнип келеле, кыйгырды. — Бар, слерге кем керек?

— Карышев Одой керек!

— О-о, јайла, ондый кижини билбезим, кööркий. Бу вагондо улус ончозы колхозтордоң! Улаганның бойынаң бир кижи бар, мен сурап угайын, ондо тураар!..

Аринаның јүреги бадышпай, бойы јүк ле арайдаң ийдижип, вагонның көзнөгине јууктап келди. Көзнөктөң таныш эмес кижи карап ийди.

— Одой Андреевичтиң ӱйи слер бе?

— Э-э, мен, капшай айдыгар, мен мында!..

— Ол менең озо атанган. Райкомның улустарыла кожо. Байла, өскө вагондо болор.

Аринаның көзине јаш айланып келди. Таарын тудунганча, улустарга ийде салдыртып, кайра јүгүрди. Вагонноң вагонго, көзнөктөң көзнөккө, эжиктер сайын јүгүрип, көңкөрө јыгылып, оноң ойто ло өрө туруп, кыйгырып турды:

— Карышев!.. Карышев!.. Карышев деп кижи бар ба? Кем билер, айтсагар!..

Је тӱймежип турган улустың ортозыла согулып, кӱчи чыкканча јүгүрип турган келинге ајаруны салар кижи јок болгон. Кажы ла кижи бойы бедиренип, кыйгырып турган. Ӧй там ла астап, поездтиң атанатан ӧйи јууктап келген сайын табыш там тыңып, не де угулбай турган. Арина паровозтоң ала вагондордың учына јеткенче ле кыйгырып турды:

— Одой! Одой! Мен мында!..

Је теңкейижип турган вагондордоң оның ӧткӱн јаңыланып турган ӱнине бир де каруу угулбады. Ас вагондор артты, је Арина чӧкӧнбӧди. Көзине толуп калган јаш көрбӧгӧ чаптык эдип турды, је Арина кажы ла вагонды шыкалап, кажы ла көзнөкти ајыктап, ӱни тунганча кыйгырып турган. Је ого удура Одойдың ӱни угулбай турган. Карга уймалып калган ак таарын сӱӱртегенче, учында Арина калганчы вагонго једип келди. Бар јок кӱчиле кыйгырып, вагонның тепкижи өрө уур јайканып чыгып келеле, база катап тың кыйгырып ийди:

— Одой!.. Сен мында ба?..

Каруу угулбады. Аринаның кӱчи чыгып, тутканы кенетийин ычкынып ийеле, перронго ойто уур келип тӱшти. Вагонды јетире көрбӧгӧнин ол јӱк ле сезинип, бажын ойто көдӱрип келеле, калганчы катап араай кыйгырып ийди:

— Одой, сен кайда?!.

Паровоз коркушту тың огурып ийди. Вагондор кыймыктажып силкинеле, темир јолло араай ичкеери болдылар.

Поезд кӱнбадыш јаар барып јаткан...

Экинчи
БӨЛҮК

1 БАЖАЛЫК

Тўште немецтер беш катап табару эткен, је оборонаның линиязын ёдўп болбогондор. Калганчы табаруда, качан немецтердиң јиримеге шыдар танктары окопторго јетпей туруп, советский пушкалардың снарядтарынаң јалбырай берерде, агаштардың ортозында јажытта турган кавалерийский эскадронның командирине тургуза ла јакылта берилген: «Тескеерилеерге турган немецтердиң пехотазын истеп, јок этсин!»

Командир орто јашка арай ла јетпеген, јиит кара чырайлу алтай уул, Одой Карышев, тургуза ла команда берген: «Атка минзин!»

Тўште ёштўниң самолетторы бу чагал агаштардың ўстўле канча ла катап учкан, је эскадрон турган агаштың ортозынаң нени де сеспегендер. Эмди дезе качан приказ једип ле келерде, улустар јердиң алдынаң чыга конгылап келгендий, ары-бери јўгўрўжип, аттарына минип, тўймеже бердилер. Бир бе, айса эки бе минуттың бажында бастыра эскадрон стройго тура берди. Канның јыдын сезип турган неме чилеп, аттар кулактарын кызынгылап, окыраныжа бердилер.

Одой эскадронның алдына чыгара мантадып, өткўн ўни чөйё угулып калды:

— Төрөлис учун ичкеери!..

— Төрөлис учун! — деп, алтай, башкир, кыргыс кыйгылар агаштардың ортозына торгулып калды. Аттар јадыктарды, карлу тонгозөктөрди ажыра калыгылап, ак јалаң јаар шунгуй бердилер. Аттар калың карлу јерге бадалгылап, так јерге јеткен кийининде, катап ла мантагылап баратканлар. Агаштардың ортозынаң чыгара мантадып ла чыгарда, Одойдың баштап ла көзине көрўнген неме — ол учы-кыйузы јок, көгөлтирим карлу чөлдөр болгон, оның кийининде ўлдўзин ўзўги ле јоктоң јаңып браатканы кавалеристтер болгон...

Удабай ла олордың оң јанында окоптор караргылап, окопторго одоштой немецкий танктар ышталып турганы көрўне бер-

ди. Алдында карарыжып брааткан точкалар элбегдежет. Ол тескеерилеп бараткан өштүүнин пехотазы.

Эскадрон келип жатканын көрүп ийген немецтер олорды пулеметторло аткылай бердилер. Одойдын сол жанында мантадып клееткен жажы жаанай берген, эмеш коркок сынду башкир араай калактап ийеле, үлдүзин ычкынып, жерге келип түшкелекте ле, буркурап клееткен кар оны туй алып ийди. Ады арткан аттарла кожо бир де токтобой, жал-куйругын жайылтып, немецтердин чике ле үстүне шунуп турды.

Бу ок өйдө тууразынан өскө кавалеристтер ак чөлдин үстүле: «Ур-а-а-а!!!» — деп кыйгырып браатканы угулды.

Немецтер ыраактагы окопторына жедип болбозын билеле, ончозы карга жада түштилер. Одой сол жанында кандый да улустар менгдей-шингдей пулемет тургузып жатканын көрүп ийген бойынча, оноор албаданды. Оны эчий кыйгырышканча бир канча улус мантатты, же немецтер олорды колбажынан автоматтарыла аткылай берди. Автоматтардын окторы ойноп турган, көскө көрүнбес кучыйактар чылап, соок кейде сыгырыжып турды.

Одойдын кийининде кыйгылар астай берди. «Байла, улус өлгөн» — деп, ол жүк ле сананып калды. Јоон сынду, мойынын неле де калын оронып алган, көпөгөш тумчуктү немец автомадын ол жаар бурыгалакта, Одой үлдүзиле оныҥ чике ле бажына чаап ийди. Пулеметчик немец тизезине туруп келеле, колын өрө көдүрди, же мантадып келген кыргыс уул бар-жок күчиле немецти кезе чаап ийди.

Ээзи жок ло шыркалу аттар ачу-корон киштежип, жаҥыс жерде айланыжып турдылар. Ак жалаҥныҥ үстүн көрөргө коркушту болгон: эбиреде өлгөн улустыҥ сөөктөри ак кардыҥ үстүнде карарыжып жаттылар. Эскадрон арткан немецтерди сүрүжип, кайда да жалаҥныҥ учында кыйгырып брааттылар...

Је кенетийин кайдаҥ да тууразынаҥ чыгып келген оноҥ көп немецтер олордыҥ ойто келетен жолын туй бектеп ийгендер.

Эмди арга жокто, эскадрон карлу чөллө, амыраарга турган турналардыҥ үүриндий, айланыжып турган. Аттардыҥ күчи чыгып, жаантайын бүдүрилип турдылар. Шыркалу улустар онтоп брааттылар.

Олор бу карлу чөллө үчинчи час немецтердиҥ тылында барып жаткандар. Олордыҥ кийинине артып турган канду изин чөлдиҥ шуурганы кичеемелдү шуурып, жоголтып турды.

Одойдыҥ планыла болзо, олор ончозы түштүк жаар өштүлерге сестиртпей өдөлө, немецтердиҥ линиязын сакыбаган жерден үзе согуп, бойыныҥ улустарына кожула берери болгон. Немецтер олордыҥ изин истеп келеткендери ого база жарт болгон. Шуурганду сыгын айдыҥ күндеринен улам олорго өштү түрген жедижип болбой турган.

Одой менгдеп турган, же шыркалу улустар олорго тыҥ чаптык эдип, ого үзеери арыган аттар карга бадалгылап, тыҥ ыраак баргылап болбой тургандар.

Эскадрон түнниң каранғуйында өчөмик чөйбөктөлип, шуурып турган шуурганга удура араай айканып барып жатты. Одойдың ады орловский укту, јоон сынду, чыдамкай кер ат арткан аттарга јол ачып, чыдалы чыгып браатканын ээзи сезип ийеле, токтой түшти.

Озо барган кайучы уулдар удабай ла деревне болор деп јетиргилер. Је Одой кайуга база улус ийип, деревнеде канча кирези өштү турганын чокум билип алзын деп јакарды.

Уч кайучы башкир эскадронноң табыш јок айрылган бойынча, деревне јаар ууланып, каранғуйда јоголып калды.

Бир частың бажында кайучылар: «Деревнеде бир де немец јок, ончозы фронттың линиязы јаар түште јүре бергендер»— деп јетирди. Эскадрон деревне јаар чөйилгенче кире конды.

Деревненинг улустары аттарды өлөңдөп, соокко тоңгон јуучылдарды изү курсакла азырап, сүүнгендеринең ыйлажып турдылар. Шыркалу јуучылдарды айылдарына кийдирип, кавалеристтерге курсак тажып, мынайда айдыжып турдылар:

—Орус эмес те болзо, бистиң, советский улустар!

Деревнеде бир де туранып оды күйбей турган. От јарытпазын деп Одой ажындыра јакарып салган. Каруулчыктарды тургузып божойло, Одой деревнеде канча кирези өштүлер турган деп, кажы ла кижиден сурап угуп, мынайда кандый частьтар өткөнин билип аларга турган, је немецтер күчтерин сүрекей јажытту өткүрип турганынаң улам, јурт ичинде јаткан улустар билбей тургандар. Бу деревне фронттың линиязынаң он километр јерде турган. Оның учун Одой түниле чип ле чике күнчыгыш јаар барар деп бек шүүнип алган. Линияны немецтер сакыбаган јерденг үзер керек болгон, је немецкий командованиеге кавалерийский эскадронның чөлдө айланыжып јүргени иле болгон. Онызын Одой ичинде сезип турган, оның учун ого немецтерди озолоор керек болгон... Је шыркалу улусты канайып таштаар?..

Одой түшкен турада кожо шыркалу алтай уул оның нөкөри болгон. Ол орында онтоп, улаарып јаткан.

Бир канча өйдиң бажында ол оңдонып келеле, јабыс, тырлажып турган ўниле суу сурады, оноң ўйде кижи барын сезип ийеле: «Мында кем?» — деп сурады. Одой ого јууктап келеле, коштой отургушка отурып алды. Нөкөри Одойды танып, күчи јок күлүмзиренип ийеле, учында айтты:

—Мен эмди, байла, кайран Алтайымды качан да көрбөс болорым...

Ол унчукпай барарда, Одой шыркалу нөкөрин токунадарга болуп, араайын унчукты:

— Јок, сен төрөлингди ойто көрөриң. Јуу-чак токтоп калар, ол туштa јадынды он катап артык јадарыс. Алтай албатының кожоңында да мындый сөстөр бар ине: «Чапкан өлөң корболу, чактаң артканы јыргалду».

—Бис курчуудаң чыгып болорыс па?

—Чыгар керек...

—Слер курчууны ӧдӧр учурлу. Бисти, шыркалу улусты, таштап ийигер. Биске улустар болужар.

Одой јабыс эҥчейип келеле, нӧкӧриниҥ изӳ, кату јаактыранаҥ окшоп алды: — Мен ойто келерим, сакып ал.

Одой тескеери баштанып, јабыс эжикке бажыла сӳзӳп, ӳйдеҥ чыга берди. Тышкаары карангуй, тымык болгон. Куйун токтогонынаҥ бери јаан ӧй ӧтпӧгӧн, эмди айас, соок тенгериде анда-мында кичинек јылдыстар көгӧрижип турдылар. Кӳренгиктиҥ јанында унчукпай турган узун сынду ординарец чыгып келген командирин көрӳп ийеле, араай јӧдӳлдеп, Одойдыҥ кийинеҥ базып ийди. Одой коштой јаткан ӧбӧгӧннеҥ айылы јаар ууланды. Мында тӳшкен уулдар эмдиге ле амырабай, карыган ӧбӧгӧнлӧ куучындажып отурдылар. Кирип клееткен командирин көрӳп ийеле, экилези тура јӳгӳрдилер. Столдыҥ ӳстӳнде горшокто сыра турганын Одой көрӳп ийерде, кавалеристтер буруузын алыныҥ тургулагандый, јаҥыс ӳнле айдышты:

— Јаҥы ла каруулдаҥ келгенис... Учурал болуп, мында бир кичинек сыра бар эмтир.

— Шыркалу улустар мында артар, бир часта онҵозы белеҥ болзын — деп, Одой нӧкӧрлӧрине ойто отурарга јӧп берердеҥ озо айтты. — Шыркалу улусты кем бойына арттырар — эмди ле сурап алар керек. Посттордо кандый табыш бар?

— Эм тургуза токунаалу... — деп, кавалеристтер айтты.

Одой олор барган соҥында бир бокал сыраны ичип ле ийерде, бажы тӳрген айланып, сыны јеҥиле берген деп билдирди. Карыган ӧбӧгӧн экинчизин уруп јадарда, ол ӧбӧгӧнди токтодып ийди: — Болор, быйан болзын.

Кенетийин кайда да ыраакта кандый да табыш угуларда, ӧбӧгӧн колындагы сыралу тала кружказын ычкынып, араай кыйгырып ийди: — Немецтер!..

Чындап та, ыраактаҥ та кандый да машиналардыҥ билдирер-билдирбес кӳӳлегени ӧчӧмик угулып турды. Одой шинелин де кийбей, турадаҥ чыгара јӳгӳрди. Тышкаары каруулчык кавалеристтер тӳмежип, «тревога» согуп турдылар. Јиит уул Одойдыҥ сыраҥай ла кулагына кыйгырып турды:

— Немецтер качып јат! Фронттыҥ линиязы јууктап клееткен ошкош!

— Оборонага! — деп, Одой кавалеристтерге кыска јакылта берди. — Кажы ла кижи бойыныҥ јеринде болзын!

Деревнениҥ бастыра ла јанынаҥ мылтыктардыҥ атканы, автоматтардыҥ ла пулеметтордыҥ таркыраганы ла колгранаталардыҥ јарылганы угула берди.

Канду тартыжу тыҥ да, узак та болгон. Немецтер Советский Черӳге сӳрдӳрип, тӳниле он километр јерге кайра келгенин кайучылар да, Одой до билбеген. Кайра келген немецкий частьтар нени де сеспей, тӳнде деревнеге кирип келгендер, је каруулчыктар тургуза ла табыш эдип, мылтыктарынаҥ аткылай

берерде, немецтер алаң кайкай бергендер. Качан каруулчык кыргысты туткулап алала, офицерине жетиргилеп келерде, немецкий офицерлер оноң артык кайкажа бергендер. Олордың алдында сибирьский дивизия болгон, кийин жанында кандый да «монголдор» боло бергенинен немецтер баштап тарый тыңкоркый бергендер. Кыргыс кавалерист немец тилди билбес болгон учун немецтер оны кўўндери жеткенче ле токпоктоп, нени де билип болбогондор.

Жўк ле эки частың бажында немецкий кайучылар деревнеде сўрекей көп советский кавалеристтер туруп жат деп жетирерде, немецтердиң полковниги: «Деревнени эмди ле алзын!» — деп жакылта берген...

Таң адып клееткен. Одой арткан-калган жирме беш кирези улустарыла кожо стенелери ойылып калган азыйгы церквениң көзнөгине эки пулемет тургузып алган отурды. Одойдың жанында төрт алтай уул, алты кыргыс ла бир пулеметчик башкир уул акла келгилеп жаткан немец солдаттардың бўрўнгкий кеберлерин унчукпай ажыктап жаттылар. Кем де атпай турганынаң эбире коркушту тымык болгон.

Немецтер бир де табыш жок, автоматтарын кайра туткулап алала, чике ле церкве жаар чокум алтап келеттилер. Је эбиреде кандый да саң-башка коркушту тымык болгон.

Кенетийин коркушту жызырт церквениң сырагай ла шаң соготон жеринде торгулган бойынча, алдындагы улустың ўстўне канча пуд кирпичтер ле кату балкашты мергедеп ийди. Бу ла ок ёйдё немецтер кыйгырышканча онҷозы ичкеери тап эттилер.

— Ат! — деп, Одой улуска колыла жаңып ийди. Эки пулемет ада берди. Гранаттар жарылып, автоматтар таркырап турганынаң, ышка ла тоозынга не де көрўнбей барды. Церквениң алдында жаңыс ла немецтердиң кыйгылары угулып турды:

— Колго киригер, татарлар!

— Ме, сеге, ийт! — деп, кыргыс уул гранатты көзнөктöң чыгара мергедеп ийеле, бойы жерге отура тўшти. Оның жўзинең, бажынаң кан чыгара адып ийди. Одойдың жанында отурган алтай уул нени де айтпай, кенетийин оның будының алдына чалкойто келип тўшти. Ол жап-кара көстöрин тозырайтып алала, бойының командирин кайкаганду ажыктап жаткан кижидий көрўнди. Одой оның курында гранатты суура тарткан бойынча, ыш öткўре жўгўргилеп келеткен немецтердиң ўсти жаар мергедеп ийди.

Стенеге тийген октордоң кату балкаш, тош жааган чылап, улустардың ўстўне ўзўги ле жоктоң жаап турды. Пулеметчиктиң жанына экинчи катап öштўниң гранады жарылды. Пулемет адып турала, кенетийин токтой берди.

Тартыжу кыска ёйгö катап ла токтой берди. Жирме беш кижиденг тогус кижи арткан деп башкир сержант Одойго жетирди. Одойдың унчукпай турганын көрöлö, сержант араай ўнденип сурады:

— Ок божоп барат, нени эдерис?..

Одой сержантты јанғы ла көргөн чилеп, аjыктап көрөлө, оноң чугулду кыйгырып ийди: — Согужарыс!

Одой jакылтазын берип божотколокто, көзнөктиң алдынаң ол ок таныш ӱн катап ла угулды:

— Немецтер!

— Белетен!

Бу согушта эскадроннoң кем де тирӱ артпазы ончозына jарт болгон. Немецтер азыйдагызы чылап ок суйук стройло келгилеп jаттылар. Ой эртен турага jууктап клееткен. Jабыс кышкы тангдактың карам чогына немецтердиң каскалары өчӧмик суркураjып келеттилер. Церквениң jемирилип калган көзнөгинең Одой олорды унчукпай аjыктап турды. Кавалеристтер белетенип алала, эмди ончозы унчукпай, келгилеп jаткан кӱреңкийимдӱ улустарды сакып jаттылар. Шыркалу улустардаң бир де табыш угулбай турды.

Одой бут бажына туруп чыгала, тымый берген улустарына кенетийин jарт, чокум, токунаалу ӱниле айтты:

— Ок божозо, менинг jакылтамды угугар! Колдомдожорыс!

Каруузын кем де бербеди. Ончозы улуска jарт болгон. Кенетийин Одойдың санаазына кичинек бала ӧйлӧри, карыган арбанчаң адазы, кожо ӱренип, кожо иштеген нӧкӧрлӧри кире конды. Бу ончозы оның санаазында коркушту меңдештӱ ле тӱрген ӧдӱп турган. Кенетийин оның көзине колында jаш балалу Арина көрӱнип келди. Оның көзинде толтыра jаш болгон.

— Колго кир! — деп, бу ла ок ӧйдӧ стенелердиң алдында немецкий офицердиң ӱни угулды.

Удура мылтыктардың атканы торгулып калды. Одой куру пистолединтуура мергедеп ийеле, калганчы гранадын таштап ийди. Оноң кавалерийский ӱлдӱзин суура тартала, ӧрӧ туруп келди. Оны эзиде бир де эрмек айтпай, арткандары туруп чыктылар.

Олӱп калган нӧкӧрлӧрин ажыра алтагылап, ончозы ӧштӱге удура бардылар.

Бу ла ӧйдӧ кенетийин jер тӱрген айлана бергенин, оноң Одойдың кӱчтӱ буттарын та не де тың ӧртӧп ийгенин ол сезип ийеле, араай jайкана берди. Одой jыгылбаска албаданып, jерге отура тӱшти, jе учы-кыйузы jок коркушту көпөгӧш тенгери оның көзин кылбыктырып ийди. Оның көзине калганчы ла көрӱнген неме: бийик-бийик чангкыр тенгериниң тӱбиле сок jанысканын учуп браткан коркушту апагаш кӱӱле болгон...

2 БАЖАЛЫК

«Jанғы jол» колхозтың jуртына фронттоң келген солундар узак jедип турган. Тууларда jолды шуургандар бектеп салганда, почта кырды ажып болбой турар болды. Кезикте бир не-

делеге чыгара райком «Јаңы јолдың» колхозынаң јетирӱ алып болбой туратан.

Бу тужунда колхозтың керектери коомойтып барган болгон. Алтыннаң баалу тусты канча муң уй-малга берерден болгой, улуска да једишпей турган. Магазинге серенке де каа-јаада келип, јаан табыш чыгарып ийеле, јоголып калар болды.

Қыш узай берген, белетеп алган ӧлӧң једишпей барды. Уйлар кӧдӱртип, ӧлгӱлеп турдылар. Бастыра колхозчылар карды кӱреп, бир тудамнаң ӧлӧң јулуп, чеденге тажып тургандар. Шуурган кӱнӱң ле сайын коркуштанып, колхозтың малын ончозын кырып саларга кезедип тургандый болгон. Ого ӱзеери уй-малдың ортозында оору табылып, анчадала койлорды кыра берген.

Арина колхозтың јаш бозуларын азырап, тӱндӱ-тӱштӱ чедендер сайын айланыжып, айылына да келбей турган. Балдары канайда азыранып, канайда јаткандарын ол кезикте билбес те болгон. Азырап турган бозулары кем јок, кадык тургандар. Сӱт једишпей турганда, ол сӱтле јӱк ле јаңы чыккан јаш бозуларды азырап, арткандарын сӱттӱ сууга кайнадып салган көпӧгӧш чайдый ӧлӧңниң суузыла азырап турды. Бойының эп-сӱмезинең ол јаантайын ла јалтанып јӱрер боло берди. Је јаш бозулардың тыны, ӧзӱми ого неден де кереес болгон.

Ол көп јылдарга бозулар азыраган, көп кӱчтерди көргӧн, је калганчы ӧйлӧр оноң көп сӱме, оноң артык ийде сурап турган, Арина дезе јана баспай, тартыжып ла турган. Јаш бозу јаш баладаң коркушту деп ого билдиртип туратан. Оның учун ол бозуларын орой азырап божойло, јӱк ле айылынаң барып курсак ичип алала, ойто келип, бозуларла кожо конотон.

Эјези Чайлаш эмеген јӧдӱлдеп оорып турала, ӧлӱп калганынаң бери ӧки ай ӧткӧн. Је уй-малдың ӧлӱмин көрӱп ӱренижип калган Арина эјезине ачынып бир де ыйлабаган, ол керегинде сананар да ӧй јок болгон. Эјезиниң ӧлӱминең улам иш там ла көптӧй берген: ӱйде одын да, ӧлӧң дӧ јок болгон.

Јеерен уйдың сӱди там ла астай бергенинең улам балдарына курсак једишпей барды.

Коштой пастухтардың заимказын бу јыл бириктирип, ондогы балдардың школдорын Јайлуга көчӱрип экелгилеген де болзо, је школго келишкедий јаан тура јок болгон. Јаңы школды тударга ӧй дӧ, улус та јок. Оның учун јуун тужунда аймонодоң келген кижи Аринадаң сураган:

— Арина, слердиң коштой кыпта јаткан колхозчы туразын школго божодын јат, слер база беригер. Ол туштa эки кыл јаан школ болор. Слердиң балдарыгар тӱгей ле ӱренер... Слерге колхоз коштой турган ээн тураны јазап берер.

Арина баштап тарыйын мойножып, туразын бербеске сананган:

— Јаан тура јаңыс менде бар эмес, ӧскӧ улустаң не сурабай јадыгар. Балдарым кӧп, мен болбозым...

— Öскö улустың туралары школго келишпей јат...

— Азыйгы школды айса меге беригер.

— Школ болгон тура слердиң коштой јаткан айылдажыгарда.

«Чын ла, öй кату, балдар көп, ончозына ўредў керек» — деп, Арина сананып отурала, учында јöпсинип ийген. Саламчы ла Боргой öбöгöн ээн турага көзнөк кондырып, чирип калган полын чачып, јаңы пол салып бергендер, је туранын ўстўн јабатан јос јок болгон. Арина туразынын ўстўне кўл тöгўп, шыбап та турза, је кайылган кардың суузы потолокты öткўре тамчылап турар болды. Андый да болзо, балдарына школ јуук, коштой болгон. Кара ла Коля соокто төрт-беш ле катап казалап, школдың öткўўлин ажыра секирип ийгенде, школдың эжигинде болотондор. Школдо јаан тала печке бар, јылу. Переменлер сайын олор печкеге јылынып алала, катап ла ўренгилеп турган.

Энези иштең јанып келеле, отты салып, картошконың терезин јука-јука сойып, кертеле, сўттў сууга кайнадып, балдарын азырап салар. Кезикте колхозтоң кулур алганда, ол калаш та эдип ийетен. Оноң печкеде одын öчўрбеске косты кўлле базырып салала, балдарын уйуктадып, јаан он эки јашту кызыла кожо ишке ойто јўре беретен. Кызын бош клеткеде өлöңгö уйуктадып салала, бойы бозуларын база катап ајыктап, оноң камолектың кийинине кокпойо јадып, эмеш уйуктап ийер. Оноң öйто ло туруп, бозу клеткеге кысталып калган болбозын деп двордың ичин ајыктап көрöлö, айылы јаар базып ийер. Балдардың эртен тура јийтен курсагын кайнадып, бойы эмеш ажанып ийеле, печкениң оозында тактага база эмеш уйуктап алар.

Оноң чочыган бойынча, öрö туруп келер (клеткеге јаш бозу кысталып калганын эмезе јаңы ла чыккан јаш бозу оорый бергенин ол јаантайын тўженип туратан). Уйын саап, ас курсакты көптöдип салала, ойто дворлор јаар басканча, таң јарып келетен. Олöң тартып божогон чанакту атты сурап алала, тўниле кезикте одынга барып келер.

Эки јылга чыгара оның јўрўми ондый болгон. Кезикте Арина санаага бастырып, јаткан ла јерине өлгöн кижидий уйуктап калар болды. Оноң ойто ло секирип чыгала, аайы јок уйуктап калганынаң чочып, јыгылганча ла иштенип јўгўрер, эмезе ижин јўк ле арайдаң божодоло, айылына јанып болбой, дворды ң ичинде ле уйуктап калар.

Уйлардың, малдың, бозулардың, анчадала койлордың өлўми тыңып турган. Ишти эмеш ле токтодып ийзе — јаңыс ла малдың өлöри артып јат. Јаскыда кыра сўретен аттар да сўрекей коомой азыралда турган.

Курачы «Јаңы јолдың» кичинек кааны болуп алган, удура эрмек айдарга ўй улустаң болгой, артып калган карыган öбöгöндöр дö коркып турган. Јуун тужунда Аринаны сöс ук-

пай, удура керишкени учун коркушту айткылаган. Келиндер онула керижерден болгой, оныҥ јаҥыс бўдўжиниҥ де коркып, эрмек айдып болбойтондор. Кезикте кандый бир колхозчы келип конторага кулур сурап келеле, Курачыныҥ бўдўжиниҥ чочыган бойынча, јарма сурап туратан.

Колхоз ичинде ӧр улус јок, јажы једип келген јиит ууллардды тургуза ла фронтко аткарып тургандар.

Каа-јаада районноҥ келген уполномоченныйлар колхоздыҥ керектерин шиҥден көрӧлӧ, колдорын јайып, болуш јок ўндериле айдып туратандар:

— Канайдар? Јаҥыс слердиҥ колхоз мындый айалгада эмес. Тартыжаар ла.

Је Курачы кўнўҥ ле сайын кӧзнӧгинеҥ ӧзӧктӧ ӧлгӧн малды сойгылап турган улустарды ајыктап, тўжине ле онойдо турар болды. Ол нени сананып, нени шўўгенин кемизи де билбей турган.

3 БАЖАЛЫК

Јас јууктап та клееткен болзо, је тышкаары салкын ижемјизи јок сыгырып, туралардыҥ трубаларында коолодо кожоҥдоп турды. Кўрентиктерде ле јолдордо кар јука тошло кадарланып тоҥоло, кўниниҥ чогына кезикте табылу кайылып турды. Карга бастыртып салган туулар, агаштар кыштаҥ айрылып болбос немедий, ижемјизи јок ўргўлегенче ле бойлоры.

Каа-јаада јастыҥ ӧрте элчизи, ўренчи колхоздыҥ чеденде-рине секирип јўргенин улустар көрӧлӧ, јастыҥ јууктап келгенин сезип, јеҥил тынып тургулайт. Је колхоздыҥ тўреп калганын көрӧлӧ, чӧкӧй берген немедий, ўренчи ойто ло јоголып калар болды. Ойто ло кар јаап, кўнбадыштаҥ катап ла соок салкын согуп турган...

* * *

Јуурканына оронып, Каргаа јаагын тайанып алган, мӧӧрӧжип турган уйлардыҥ табыжын тыҥдап, кӧзнӧктиҥ алдында та нени де сананып отурды. Толыкта турган јаан печке бир беш кўҥге от салбаганынаҥ тураныҥ ичин там соодып турган-дый. Печкениҥ оозында бир кичинек от салып, курсак кайнадатан јерде боропып калган киске уйуктап јатты. Стенеге кагып салган јаҥыс бутту орынныҥ алдында камоктор нени де ўлежип, јырган турдылар.

«Тайгылды кандый таҥма ээчиде берди болбогой — деп, Каргаа јуурканын кымынып, сананып отурган. — Курачыга айдар керек... Ол таап экелер болор бо? Тўниле улуп, улуска уйку бербей турарда, кӧӧркийди сокпойтон неме... Кайран ийдим — деп, шымыранып отурды. — Боочыда јаҥыскаан улуп отурганын көрӧлӧ, улус не экелбеди не? Улус коомой, улус кату...»

Сакар Угарыч фронтко jўре ле берген кийининде тайгыл айылыныҥ эжигинде ўч кўнге чыгара бир де унчукпай jаткан. Эжикке уй-мал, öскö улус та келер болзо, торт ўрбес болгон. Je төртинчи кўнинде тайгыл öрö туруп, ачымчылу улуп, jолды төмöн, ээзиниҥ барган jолыла jўре берген... Тайгыл кайдаар барганын, кайда jўргенин кем де билбей, Каргаа бойы да керексибей, оны ундуп браатқан болгон.

Je тайгыл төрт коноло, айылына ойто jанып келген. Торт арыктап калган, уйуктап туратан толыгына эмеш амыранып алала, курсак та jибей, катап ла улуй берген. Бир jылдыҥ бажында тайгыл эмеш токунап, Каргаала экў ары-бери jоруктап jўрген. Былтыр jаашту кўскў кўнде тайгыл Каргаала кожо районныҥ балкашту базарында отурган. Балкаш чейилип, машиналардыҥ алдынаҥ балкашту суу эки башка чачылып турган, улустар дезе Каргааныҥ отурган лавказына jууктагылап, ўзўк ле joктоҥ сурагылап тургандар:

— Тонныҥ баазы канча?..

— Бу эр кижиниҥ костюмы канчага турар?..

— Эки муҥ эки jўс... — деп, тайгылдыҥ ээзи кўўн-кўч jок каруузын берип, тайгылга jип турган пирогынаҥ сындырып чачып берип турган. Тайгыл колдорына бажын салып алала, ўзўги jок баскындап турган улусты куру прилавоктыҥ алдынаҥ керексибей, ажыктап jаткан. Қандый да jаан тумчукту, ийини ажыра салынган сумкалу кижи тонды кийип көрöлö, оноҥ карманынаҥ кызыл-кызыл, узун-узун чаазындарды чыгарып, Каргаага таштап береле, Сакар Угарычтыҥ тонын кийип алала, jўре берген.

Тон ло костюмныҥ кийининде тайгылдыҥ ээзи база неҥи де садып, jаҥыс ла орой энгирде божогон.

— Эмди jуу токтогончо алдырбазыс — деп, Каргаа jолой jанып клееделе, тайгылга айдып турган. — Акча ла болзо — алдырбазыс. Арткан кийимдерди эм тура сатпай, көрöрис...

Jанып келгенде, тайгылды Каргаа чек ундуп салатаҥ, кезиктe jаҥыскаан конорго коркып, энгир кирип келгенде ле, оны jўк ле азырап салатан.

Je качан бир катап jылу, эрте jайгы энгирде тайгыл айылыныҥ эжигинде отурарда, тураныҥ ичинеҥ öскö кижиниҥ ўни угулган. Эр кижиниҥ ўнин угуп ийеле, тайгыл токунабай чыккан. Ол тужунда улустар кыра ижинеҥ jаҥы-jаҥы ла божоп турган болгон. Jайдыҥ келгенине сўўнгилеп, бöднöлöр тўниле эткилеп, бир де кичинек амырабай, jыргагылап тургандар. Jай öткöлöктö, jакшы ла көптоҥ отоп аларга тургандый, айылдардаҥ ыраак эмес акта уйлар табышту отогылап, кышкы уур кўндерди эске алынгылап тургандый, уур ўшкўргилеп jўргендер. От jок то болзо, конторaныҥ клубыныҥ эжигинде jиттер jуулыжып алган, кожоҥдожып турган.

Тайгыл öскö кижини сезип, эжиктиҥ ачыларын сакып отурган. Ачык көзнöктöҥ эски патефонныҥ ойноп турганын ол тыҥ-

дап, көзнөктиң алдында ары баштанып алган таныш эмес кижини кийининең ајыктап турган. Қаарган өттиң, сарјуга каарган калаштың јыды тың јытанып турды. Айылдардың оды өчүп, түн ортозы болгончо, таныш эмес кижи үйдең торт чыкпас болды. Јүк ле таң јарып, јаңы-јаңы ла кызарып келерде, туранын тыт эжиги чыкырап, бийик бозоого туйук кара сагалду, бийик эмес кижи чыгып келген.

Тайгыл түгин атырайтып, ыркыранганча, сакыбаган јанынаң оның үстүне чурап келген, је Курачы чурап келген јоон, кайчы кулакту, көк ийтти озолоп, мойынынаң келип тудала, өрө көдүрип чыкты. Ийт каңылагалакта, күчтү колдорыла ийтти кату јер орто экелип согордо, тайгыл кыймыктанбай да, тынбай да барган.

Курачы талып калган ийттиң јанында томорзокко отурып, каңзазын азып алала, меңдебей чыга берген. Тайгыл онойдо үч күн оорып јаткан. Эңирде кунугып, улуп чыгарда, Қаргаа толотколо туда берген. Эртен тура тайгыл табылбай калган. Оноң ло бери түнде улустардың уйкузын кем де ойгоспос болло берген. Тайгыл кайдаар барганын улустардың бирүзи де билбей турган. Боочыда улуп отурган тайгылды калганчы катап көргөн кижи јаңыс ла уйлардың пастугы Саламчы өбөгөн болгон...

Қаргаа отурган јеринең өрө турала, орынга катап јадып ийди. Уйуктаарга уйкузы келбесте, потолоктың оодык черетерининг ойдыктарын јурукка түңейлеп, узак ајыктап јатты. Қарарып турган ойдыктарды ол төөгө, эмезе јастыкту орынга түңейлеп. Курачы керегинде сананып, Курачының үйине ичинде каткырып јатты: «Курачының үйи јышкыштаң да ары эмтир — деп, стене јаар баштанала, сананды. — Қойонноң до коркунчак. Ондый кижи неме болбос. Ой кату, кысталар јерге кысталар керек, колго келишкен немени каап алар керек. Көрбөй калзаң, өскөзи каап алар. Оноң башка Курачыдый кара неме кемге керектү ол? Курачыла кожо кату өйлөрди ле өткүрип алзам, түкүрейин мен ого. Эмди јаңыс ла оның күүнин соотпос керек. Кем билер?.. Курачы немецтер бистең бөкө деп айдып јат. Јеткилеп келзе, не болор?..»

Қаргаа јастыгын көдүрип јазайла, немецтер «Јаңы јолго» једип келзе, кемдерди озо өлтүрерин сананып јатты. Сталинградта немецтер олјого киргени керегинде солун јетирүге Курачы бүтпей турган...

Тышкаары ийттер чуркуражып, улустың табыжы угулды. Қаргаа орыннаң түже секирип, тонын јебечең јабынып, көзнөккө јапшына берди. Эжиктең Татьяна Товаровна ла таныш эмес солун орус кыс кирип келдилер. Олор эзендежеле, туранын ичин ајыктап, төрдөги такта јаар бастылар.

— Је, слерде фронтко сый эдерге не бар? — деп, сарыы чачту, омок, чаңкыр көстөрлү, өчөш эриндү кыс сурады.

— Шура, сен тургуза ла сурабазаң — деп, Татьяна Товаров-

на күлүмзиренип, Шураны токтотты. — Эң озо политика јанынаң көрөр керек, бистиң черү керегинде јартап айдар керек, оноң сураар учурлу, а сен тургуза ла некеп јадың, төрт милиция ошкош. Јартап берер керек...

— Бистиң черү фашисттерди түңей ле оодо согор — деп, Шура бир де алаңзыбай, тургуза ла унчукты. — Јылу кийим бар болзо, кийим, аш бар болзо, аш береер. Нени беретенеер— онызы күүнеерде... Је, нени бередеер?..

Каргаа солун кыстың оморкоп, бир де кемзинбей турганына тургуза ла кыйгастанып чыкты:

— Аш јок, кайдаң келет? Бойым да куру... Кийим база јок... Керек болзо, тинтигер.

Шура јаар базала, тураның ичин ајыктап, эмеш турды. Татьяна Товаровна Шура бойы билзин деп унчукпай отурган. Шура кейди јытап турала, оноң айтты:

— Кийим болзо, кийим береер, аш бар болзо, аш береер. Оноң орой болор... Улустар слерди Курачыла кожо кулур тажып, сарјуга кайнадып јип туру дежет, уйалаар. Арина төрт балалу да болзо, эки пөтүкти сыйлап берген... Өбөгөнөөр јанып келзе, нени айдараар?.. Ол туштa уйадыгарды кайда сугарыгар?.. Тышкаары сенекте пөтүк пе, айса куш па — карањуйда јазап ајарбадым, берер болзоор, береер, бербес болзоор оноң орой болор... Оноң берзеер де, албазым...

Шура бараргa турган кижи болуп, эжикке јууктап келди. Каргаа Шураның кезедүзинең чочыган бойынча, эдер немезин таппай, учында унчукты:

— Карањуйда кара јаңыс пөтүкти канайып көрүп ийгең, опту неме? Кудай сени түкүрзин, барып тудуп алала, бойың мынаң каңшай чык. Бар, бар!..

Татьяна Товаровнаның јүзи кенетийин кызарып, ол түкүрип ийеле, Каргаадаң нени де албай, јүре берерге туруп чыкты. Је Шура нени-нени албаганча, барбаска санангандый, туттурбай турган јоон кызыл пөтүкти карањуй сенектиң ичиле сүрүжип, канча көнөктөрди калырадып, учында тудуп алды.

— Бистиң черүге, јуу-јепсел белетеп турган заводтордогы ишмекчилерге кажы ла кижи болужар учурлу — деп, ол кезем айтты.

Орой эңирде олор эки чанакка јууп алган фуфайкаларды, тере тондорды, түк чулуктарды, өнөтийин адучыларга түүген јылу түк меелейлерди, эт-сарјуны Шура тарта берди.

Көп саба улустар кийим бойының улузына эмезе таныш улуска једижер болор бо дежип, бичиктең чийеле, тонының кыбына, эмезе меелейдиң эргегине сугуп салдылар.

Чанактардың јанында улус чуркуражып турганын Курачы Каргааның туразының көзнөгинең узак ајыктап, унчукпай, таңкылап турды. Каргаа белен курсакты столго салып, потпойлого түжеле, келтей кулагы оодылып калган тажуур чыгарып

келди. Уйлардың чеденинең јаңы ла келген Курачы ажанарга кайра бурылып, каңзазын столдың кырына катала, унчукты:

— Јайлуның јыдымарлары эмди пӧтӱктиң эдин јийле, Берлинге једетен туру... Тере тон куйак та болбос, текениң эди курсак та болбос...

* * *

— Ба-таа! Тышкаары база ла шуурган! — Татьяна Товаровна кӧзнӧктиң шторазын тӱжӱрип ийеле, буттарын тӱк шальга ороп јылулайла, ӱшкӱрип ийди. Керосини божоп браатқан лампаның ӧчӧмик оды јапылдап, ӧчӧ беретениле мокодып, ышталып турды. Балдардың көрӱлбеген тетрадьтарын ол көрӧргӧ колына алала, ойто столго салып койды. Уйкузы келип те турза, је соок тӧжӧгине јадар кӱӱни келбей турган, јаңы кӧзнӧк кондырып, јазадып алган туразы соок кладовойдоң јылу эмес деп билдирип турды. Боргой ӧбӧгӧнгӧ јазадып алган агаш орыны соокко база тоңуп тургандый, толыкка јапшынып калган.

— Эртен ле Курачыны одын экелзин деп айдарым! — деп, Татьяна Товаровна будына оронып алган шальды чача тебеле, ӧрӧ турды. — Канчаазын мынайда јадатам? Курсак та изидер одын јок!

Татьяна Товаровна шыйдынып алала, одын јаратан јерденг барып такпай терип аларга чыкты. Карга туй бастырып салган јерденг карангуйда бир де такпай табылбайт, колына бир де неме илинбейт. Колдоры тоңо берерде, сыстажып турган сабарларын ӱрӱп, карды будының бажыла казып көрди.

«Чеденниң агажы болзо, кандый макалу болбос эди, је экинчи јылга божобос кандый чеден бар?» Татьяна Товаровна туразын эбире туткан чеденди малтала челдей-челдей келерде, јаңыс ла туразы болчойып артып калган...

Лампа ӧчӱп калган эмтир. Татьяна Товаровна серенгке бедирип, столго, тактага согулып јадып, эки айга чеберлеген серенгкезин таппады. Ачурканып, лампазына тӱкӱреле, чечинбей де, орынга јада берди.

Је кандый да ачу болзо, ол бӱгӱн јаан ырысту кижи болгон. Бӱгӱн оның рабфакта кожо ӱренген ӱӱрези Шура келген. Олор экӱ јаңыс класста кожо ӱренгендер. Качан јуу ачыла берерде, олор ончозы Алтай туулары сайын: кемизи качы болуп, кемизи ӧскӧ ишке таркай бергендер. Ол туштa олор торт јаш балдар болгон. А эмди?.. Эки ле јылдың туркунына кижи кандый јаан алтам эдип јат! Кече ле кожо ӱренип, студенттердиң столовыйынаң кожо ажанып јӱрген балдар бӱгӱн дезе ӱредӱчилер, комсомолдың качылары...

Шураны ол јакшы билетен болгон. Нени-нени сананып алза, ол оның учы-бажына чыкпаганча, качан да токунабас болгон. Ол туштa јӱрерге кандый јеңил, кандый јакшы, кандый јараш болгон, эмди сананарга да ачу!

Је ол туштa кижи нени де учына јетире сананбаган, јўрўм ол ло бойы болор деп сананган. Эмди јўрўм учун шыралаар, тартыжар керек. Эмди јўрўмди јуулап алар керек. Јўрўм кемге де тегин берилбеген эмтир...

Кўўн-кўч јок эдип турган пётўктердиң ўниле кожо Татьяна Товаровна өрө туруп, катап ла серењке бедиреп, от саларга сананды. Табылбай турган серењкези учында шкаптаң табылды, је беш ле агаш серењке арткан эмтир. Тышкаары катап чыгып, таңның эрте јарыгыла терип алган такпайын печкениң оозына јуунадып, отты салала, көнөктөң төрт болчок картошко алды. Татьяна Товаровнаның моко бычагы тоңуп калган картошконың терезин сойып болбой, тайкылып турарда, ол картошкозын сойбой ло, кööштө тоңуп калган сууның үстўне салып, отко тургузып койды.

Кööштө тош кайылып, картошко өригенче, терип алган такпайлары божой берди. Татьяна Товаровна эмеш сананып турала, малтазын алып, тышкаары чыкты. Туразының толыгынаң бир эмеш одын јарып алала, картошкозын катап ла кайнада берди. Көнөктө картошко кўнўң ле астап турган, је зарплатаның акчазы эмдиге јок. Өткөн айдың акчазының тал ортозына лотореяга бичидип салган, арткан акчазы ого ас ижемји берип турган.

Татьяна Товаровна печкениң оозына сананып отурганча, таң адып, јер јарып келеткенин торт сеспей де калды. Соок полдо турала, ужып калган картошконың бышпазын билеле, Татьяна Товаровна кööжин оттоң чыгара тартып келди. Туразының ичине кööштиң буузы тургуза ла толо берди. Тус јок бышпаган картошконы ажанып алала, балдардың тетрадьтарын, фронтто айалга керегинде докладын кучактанып алала, школ јаар басты.

— Татьяна Товаровна, бу биске письмо келген, кычырып берзеер — деп, качан ол Јыртайдың айылының јаныла ödўп браадарда, кийининен ўн угулды. Јыртайдың эмегени јарык кўлўмзиренип, койынынаң ўч толыкту конверттў химический карандашла бичип салган письмо чыгарып келди. Эмеген ырызын бадырып болбой, кўлўмзиренип ле турды.

— Кече Боролдой почтадаң түнде јеткен, торт кычырып берер кижи јок болды.

— Кажы, беригер... Öбögönöördиң письмозы эмтир.

— Је, мен ондый болор деп бодогон эдим ле. Је капшай кычырзаар, кижи угарга. Түниле колымнаң салбай конгом. Бичик билбесте, канайдайын, калак!.. Јуу тың дежет, кем билер, калак, мылтык-јыдада көс бар эмес, калак!..

— Эм тургуза кем јок јўрўм деп айдат. Госпитальда эки ай јаткан эмтир... Јаңыс јердиң улузынаң бир де кижи јок деп айдат...

— А бистиң черў качан јеңер дейт, балам?

— Ол јанынаң бичибейтир, је энгирде клубка келигер, ол туштa мен јартап куучындап берерим.

— А письмо божой берди бе, балам? — деп, Јыртайдың ўйи јайгыда кургадып алган чалканчактың бўриле алыштырган танкызын калтазынаң чебер чыгарып, каңзазын азала, сурады.

— Божой берди, былар.

— Шырказы незинде эмтир?

— Оны бичибейтир, былар.

— А-а, чаалда, јууда јўрген кижиле не болбос... А бу Чаргыда Толгойчының эри томорзок ошкош, колы-буды јок јанып келген дежет... Толгойчы кööркий эмди оны балдарыла кожо азырап отуры дешкен... О-о, калак, угарга да коркушту, көрөргö дö коркушту!..

— Алдырбас, былар, öбögönööр тирўде, не калактап тураар?

— А кудай, кижи канайып калактабай отурат? — деп, Јыртайдың ўйи Татьяна Товаровнаның кийининде артып калды.

Аттардың чеденинде турган Курачыны көрўп ийеле, Татьяна Товаровна каны кайнап, öткўўлди öдö конды.

— Нениң учун школдо одын јок, былар? — деп унчугып ла ийерде, уй саап отурган уй саачылардың бирўзи Татьяна Товаровнаны токтодып ийди:

— Эйт, кедери эт! Табыш чыгарбаар...

— Не, кайткан? Не болгон?

— Ол öрökön кече Марал јеенинең похоронный чаазын алган...

Чындап та, Курачының чырайы јемирилип калган, ары баштанып алала, уйдың кажагандарын арлап јаткан улустарды ајыктап турды. Татьяна Товаровна алаатый берген бойынча, чаазындарын кучактанып алала, унчукпай, чеденнең ойто чыгып, школ јаар көндўкти.

* * *

Марал мынайып тўрген ölöр деп Курачы торт сананбаган. Качан соокко корбойып калган Бородлой Курачыга Маралдың ölгöни керегинде бичикти энгирде јетирип келерде, ол эмеш чочып, кайкай берген. Курачы эмеш бичикчи болгон. Төрт толыкту јаан эмес чаазында орустап бичип салган сöстöрди ол табылу кычырып ийди: «Слердиң уулыгар фашисттерле герой чылап согужып ölгön...»

Лампа јапылдап, керосин божой бергенин керелеп, ыжын чöйилтип турды. Курачыга кенетийин кунукчылду боло берген. «Карын, ол јерге барып ölдиң, Јайлуның ичине тўнгей ле бадышпас эдис... Јеним јеткерленип јўреле, јең јастанып ыгылганы бу туру... Мени колго тударга сананган эдиң ле...»

Курачы туразының ичиле табыш јок иштенип базып турган ўйине аракы алдырып алала, айтты:

— Эжикти бектеп, көзнөктиң көжөгөзин түжүр. Јеним Маралды өлгөн эмтир. Мен үйде јок деп келген улуска айт.

Төрт чөөчөй аракының кийининде Курачы кайра бурылып, араай мыркылдап унчукты:

— Бу аракың кандый коомой?

Үйиниң чырайы куугарып, тили кажылып, унчукты:

— Ол ара тарткан бозоның аракызы јок по?..

— Мынайып шылыраар болзоң, мен өскө кижи алар болзом, не болор? Эри јок кадыттар толтыра эмей. А-а? Бу сен унчукпас бойың бүгүн кандый тен омоок? А-а?.. Каргаага бүгүн барып, нени айдып јүрдиң?..

Маралдың өлгөни керегинде чаазын эмес болзо, Курачы үйин онойдо кыйнап, таң адар эди. Је бу айалга Курачыны өйинде токтодып салды. Јарым тажуур аракының кийининде оның эди изип, бажы јаңы ла айланып келген. Ол кыйын јадып ийеле, колхоздың мөдине толып алган ачу таңкызының ыжын чөйилтип, бойының санаааларын сананып јатты.

Нениң де учун ол Маралдың јаш тужун эске алынды. 1922 јылда Курачының бандазы түнде Кадынды кечип чыгала, јаратта турган кичинек деревнени тоноп, улустардың малын сойып, јыргап тургандар. Эртен тура өзөкти өрө келген кызыл отряд олорго сакыбаган јанынаң табару эткен. Бандиттер Кадын јаар атту чурап ийгендер. Курачының адын кызылдар јаратка јетирбей, јыга адып ийгендер. Деревненинг улустары колында казыкту, чалгылу, көбизи айруушту олордың кийининен ары сүрүже берерде, кызылдар олорго ок тийбезин деп атпай, токтой бергендер. Эки кижини Курачы Кадынның сыранай ла јарадына јыга чаап салала, јарык кемеге секирип ийген...

Курачының улустары ол јанында јаратка јууктап клееткендер, је көбизи түрген айланыжып турган суунын чакпынына көрүнбей калган. Курачы јарык кемеге чалкойто јадып ийеле, кайыктарыла түрген эжип, Кадынның түрген толкузына чыдап болбой турган. Јараттаң келип турган кызылдардың октору кемеден ажа конгылап, эмезе кемедең такпай чачылтып турган. Түрген толкуның табыжына ол мылтыктардың табыжын укпай да клееткен.

Кенетийин кандый да кызылдың чечен огы оның сол ийинин өртөп ийген. Курачының улустары јаратка чыгып алала, кийининен кечип клееткен салдың үстүнде кызылдарды удура аткылап, Курачының сууга чөнүп браакан јарык кемезин јаратка чыгара тартып алгандар.

Ол ок түнде Курачыны улустары кандый да јапашка гаштагылап ийеле, бойлоры тайга јаар кача бергендер. Марал эмес болзо, Курачы ол јаш өлөнгө јапкан кичинек јапашта элең чакка артып калар эди, эмезе кызылдардың колына кирер эди. Марал Кадынның бу келтегейинде јаткан он алты јашту, јаан сөөкту, күнге бош карара күйүп калган уул, Курачыны ол јапашта тапкан.

Качан јайдың ортозы ӧдүп браадарда, Курачы Маралды кожо алып, тайга јаар јүре берген. Ол керегинде Маралдың ада-энези де, төрӧӧндӧри де билбеген, Энези уулын јүк ле күскеери, баштапкы кардаң озо көргӧн. Ол туштa Марал таайыла экү јангылап келип јүрген...

Јаашту күскү түнде олор экү уладап калган атту ойто тайга јаар јорткылап турарда, Марал ойто јанарга таайын јайнап, кичинек баладый ыйлап брааткан.

— Эмди түңей ле јанып болбозың, јолың туйук, јееним, — деп, Курачы јаашка кӧӧп калган тере тонына Маралды бӱркеп клееткен. — Эмди кайда да түңей ӧлүм... Кызылдардың будына бажырганча, кырда ӧлӧли, јееним...

Бу көп јылдар кайра болгон. Эмди ӧйлӧр дӧ ӧскӧ, улустар да кубулып калган.

Је немецтерле јуу башталарда, Курачы туулар јаар каран көрүп турган бӧрүдий отурган. Немецтер бойына кожо озогы ӧйлӧрди ойто экелер, ол алдырткан малын, јӧӧжӧзин ойто алар деп Курачы бӱдүп, күнүң ле сайын эртенги күнди сакып турган, је учы јок улуп турган шуурганду күндерге ол кунугып, јаңыс ла аракыдап, ӧйди ӧткүрип турган...

Ижемјилери оноң күнүң ле сайын ырап, кажы ла келген јаңы күн, солундар, улустар оны ачындырып турган...

4 БАЖАЛЫК

Бойы бойлорына түңей узун күндер улалат... Күнге мызылдап јаткан кышкы јол база бу күндер ошкош узун, јолдың јанында турган карагайлар база нени де сананып, кар бӧрүктерин јемире кийип алган тургулайт. Койу агаштарлу бийик эмес туулардың эдегин орой барган јолло буурыл бее уламалу чанагын чинези јок тартып, күйбүңдедип турды.

Энези садарга апараткан, илеп салган койдың терелерине Кара оронып алала, солун тууларды, солун јерлерди унчукпай ајыктап браатты. Аралда эмезе јолды кечире мантаган койонның истери, көксинде кандый да санаалу туулар, эмезе јалаңда суйук чачын салактадып алган чичке, коо кайыңдар — ончозы ого солун. Ол турган кырлардың ары јанында, кайда да ыраакыраак јаржак улустар бар. Олордо картошко, согоно көп дежет...

—Эне, јаржактар јаман улус деген, ол чын ба? — деп, Кара энезинең сурааарда, Арина каруузын бербей јат. Энези та кайткан болбогой, айылынаң атанган ла бойы кожоңдоп јат. Алдында ол көп кожоңдобойтон, бӱгӱн та кайткан? Бу јаткан әлбек јалаңдарды, түштӱк јаар чӧйилген, көгӧрип турган тууларды көрӧлӧ, оның кожоңдоор күүни келди эмеш пе?

Тӱжине курсак ичпеген кижиниң кожоңдоор до күүни келер

бе? Энези эртен тура арткан калганчы картошконы көөшкө кайнадала, бойы бир де кичинек ажанбаган. Балдарын азырайла, артканын печкеге ойто сугуп, айткан:

— Бис Карала кожо келгенче, картошкоорды чеберлеп жип отурыгар. Бис картошко экелерис, морковь экелерис, согоно экелерис.

Картошко санаазына кирерде ле, Каранын ажанар күүни келди. Је куру чөлдөң кандый да курсак келбезин билип, ол унчукпай браатты.

Касталып калган кара јол
Канайып ойто бүдер ол?
Катуга барган карындаш
Канайып ойто келер ол?

— деген энезининг кожонгдоп турган сөстөри элбек јаланга јайылып, тууларга торгулып турды. Оныҥ кажы ла сөзи, канатту куш чылап, кайдар да ыраак-ыраак уча берет. Энезининг кожоҥын јоон-јоон карыган тыттар баштарын энчейип ийген тыҥдап, сананып турдылар, кайада омок мөштөр кунугып турдылар, опсыркак кайыҥдар дезе кожонгдогон келинди көрөргө тургандый, сарафандарын көдүрип алала, јолго јуук једип келгилейт.

Олор экүге удура чанакту атту улустар туштажып турдылар. Арина олорго јолды берип, өткөн лө кижиден сурап турды:

— Картошко табылат па, айса табарга күч пе?

— Кемизинде јок, кемизинде бар да болзо, ондо уйат бар эмес: улустыҥ немелерин тегин ле аларга турар. Тьфу!

Арина адын ойто ло јолго кийдирип алала, оноҥ ары кожонгдоп браадат. Каа-јаада кожонгдобой, токтой түжеле, чанактыҥ бажын ајыктап, узак сананып браадар болды.

— Эне, јаржактар кирген улуска чай урар ба? — деген Каранын сурагы оныҥ санаалarын үзүп ийди. Арина чарчалып, уулы јаар кайра көрди.

— Не дединг, балам? Сеге соок эмеш пе? Терениҥ учыла будыҥ ороп ал.

Кара бойыныҥ сурагын катап сураарда, Арина сананып браадала, оноҥ айтты:

— Кем јок, балам, чыдаш ла... Удабас ла једип келерис...

Чөл јаар јууктап клееткен сайын туулар бир эмештеҥ там ла јабызап, агаштар там ла суйуп турды. Буурыл бее күчи јеткенче ле күйбүҥдедип, каа-јаада амыраарга токтой түжүп турат. Калганчы боочы божоп, чанактыҥ јолы чип ле чике саҥ төмөн јада түшти. «Ба-таа, чанакка картошко салып алзабыс, буурыл бее боочы өрө ойто канайып чыккай не?» — деп, Арина ичинде сананып калды.

Кийининеҥ ары ийдип турган куру чанакты токтодып болбой, буурыл бее кезикте ийт чилеп отура түжүп, эмезе бир беш

кулаш јерге јыңылап браатты. Эски чанактың јазалдары коомой, шлей ат отура ла тўшкенде, ўзўле беретениле мокодып, тыдыражып турат.

Кыска кўн ыраактагы соксойып турган кырга отура ла бererде, капчал өзөк каранғуйланып, олордың алдында јатты. Мында јабыс кырлардың ортозында капчал өзөк бар деп кижи торт бодобос. Јол учында ары-бери мыйрыгдай бererде, эрескези јок чанак јаскалып, јолдың эки кырына согулып браадат. Арина уулчагыла кожо өзөк јаар јабызаган ла сайын, өзөктиң ичи там ла каранғуйланып, ыраактагы немелер јарт көрўнбей, өчөмик карарыжып турдылар. Тожы јанғы ла кайылып турган өзөктиң јаан өмес агын суузына једеле, энези уулыла кайра кördилер. Олор тўжўп келген кырдың бажында јарык, је өзөктиң ичинде каранғуй. Өзөк бойы кандый да јарык казан ошкош болуптыр. Кайдар ла барзаң, кыр ажар керек. Өзөктиң суузы та кайдаар агып јатканын олор база торт оңдобой турдылар. Олор эмеш амыранып алала, өзөкти төмөн бардылар.

Удабай ла айылдардың ыжы јытанып, ийттердиң ўргени јарт угула берди. Айылдардың јуугын сезип ийеле, буурыл бее сынын јеңилтип, эмеш јылдыра јелип ийди. Бир канча өйдиң бажында буурыл бее оттор кызарыжып турган туралардың ортозыла ийттерге арададып, јаан сенектў, эски, је јаан туранын эжигине токтой тўшти. Арина боожоны Карага туттурып берele, бойы чанактаң секире тўжўп јадала, айтты:

— Чўрче отур. Мен барып садыжып көрөйин. Удабай ла ойто келерим... Коркыба, балам... Сени кем де сокпос...

Бек јостоң јазаган ограданың калың паратазын Арина ааай ачала, јоголып калды. Кара эңирдиң соогына корчойып, энезин сакып отурды. Оромло кандый да уулдар таңкылап, та неге де арбаныжып öттилер. Кара орус тилди јакшы билбес учун, каа-јаа ла сöстöрди оңдоп турды.

Өзөкти өрö ийт ээчидип алган уулчактар клеетти. Чанактың ўстўнде отурган Караны јўзи чоокыр уулчак көрöлö, тилин чыгарып, öткönип айтты:

—Бе, бе, бе, тенек...

Тўжине аштап калган Кара белен ачынып, өрö туруп келеле, коркыбай турган кижи болуп, удура унчукты.

— Сен бойың тенек...

— Фи-и! — деп, јўзи чоокыр уулчак нököрлöрине баштанып айтты. — Бисле согужарга турган бўдўжин көрзööр дö! А ну-ка, Борзя, оны тут! Зю!

Сибирский укту кулагы кайчыдый, көк бöрўдий тўктў Борзя ыркыранып, чанакка јууктап келди. Кара коркыган бойынча, качып јўгўрерге са анды, је качып кайдаар да барып болбозын билеле, нени эдерин билбей калды. Борзя күпүлдеде ўре берди, Кара бир эмеште буурыл беенинг кийини јаар тескеерлеп баштады.

...

Уулчактар ка ыкырыжып, ийтти там ла тукурып турдылар.

Ийт кижиниҥ јалтанбай, бир эмештеҥ тескеерлеп турганын көрөлө, тударга болбой турган, је уулчактардыҥ там тукурганын угала, Қараны там ла кыстап келди. Ийтти согор неме таппай, Қара чанактыҥ бажы јаар көрди. Аттыҥ туйгагынаҥ тош кодоротон, кыстап салган малтаны көргөн бойынча, калып келеле, суура сокты.

— Јууктаба, малтала јыга чабарым! — деп, Қара кыйгырып, малтазыла талайын келди.

Је удабай парата ачылып, энези чыгып келди. Уулчактар оны көрүп ийеле, јер башка быдырай бердилер. Қара малтазын чанактыҥ бажына ойто кыстап, боожоны колына алала, отура берди. Арина чанакка араай јууктап келеле, чөкөнип калган ўниле айтты:

— Адыҥды буры, балам... Тере керек јок, торко керек дежет...

Буурыл бее көп айылдардыҥ эжигине токтоп, оноҥ до ары барып турза, картошко белен табылбай турды.

Арина учында адын деревнениҥ сыранай ла учында турган калыҥ јабулу тура јаар бурыды. Арып, аштап калган Қараны энези чанактаҥ түжүреле, айтты:

— Қожо кирелик...

Қара калыҥ бек тепкиш өрө энезиле кожо араай чыгып келди. Јоон туткалу эжик кайра ачыларда ла, Қараныҥ јўзине согоноло каарган картошконыҥ ла изў калаштыҥ јыды јаба согуп ийди. Толыкта эжикке коштой турган јаан печкеденҥ изў јайылып, Қараныҥ кўчин мылырадып ийди. Төрдөги стенелерде иконалардаҥ өскө неме көрўнбейт. Олор кандый көп! Қажызы ла алдынаҥ јымыртканы јибей, тегин јерге кудайдыҥ алдына не салгылайт не? Кудай түҥей ле јиир эмес...»

Јаан бек столдыҥ јанында тактада узун ак сагалду карык өбөгөн отурды. Онын кыймыктанбас көстөри, бели, колдоры оны иконадагы кудайлардыҥ сўрине түҥей эдип турат. Ол энелў уулды узак ајыктап отурала, кижиниҥ ўнине түҥей эмес, кандый да «ол јердиҥ» ўниле сурады:

— Қажы колхозтыҥ улузы слер?..

Қара отурган өбөгөнди көрөлө, озогы чөрчөктөги баатырларга сўмезиле болужып турган өбөгөндөрди эске алынды, је јаҥыс ла оныҥ оозынаҥ угулган «колхоз» деген сөс чөрчөккө келишпейт. Энези та нени де чала-была орустап, узак айдып јат, је Қарага оныҥ сөстөри јарт эмес болды...

Потолоктыҥ алдында палаттаҥ байагы уулчактар оны ајыктап, тилдерин чыгарып, өткөҥгилеп јат, је Қара эмди энези коштой учун олордоҥ јалтанбайт. Энези тыҥ ени де айдып, чичке мойынду өбөгөниҥ алдына терелерин ин ып јат...

Учында карыган өбөгөн тесте ошкош г гдеп турган течпек эмегенге чичке ўниле унчукты:

— Аксюша, барып погребтеҥ алты кг артошко уруп бер.

— Курынаҥ көп јӱлкӱрлер чечип, ӱйине берди. — Согонодоҥ бир айак согоно бер...

Ӱйи Аринала кожо чыгып турала, карыган өбөгөнгө араай бурылып келеле, унчукты:

— Порфирушка, бу балага курсак урзаҥ... Бис келгенче, ажаныҥ алзын...

Порфирушка Карага кандый да эски кичинек айакка эттӱ мӱн уруп берди. Калбак јок болордо, Кара көп сананбады, эрдин өртөдө-өртөдө айактыҥ кырынаҥ ӱрӱп туруп ажана берди. Порфирушканыҥ балдары палаттыҥ ӱстӱнеҥ тӱрген ажаныҥ јаткан Караны ајыктагылап, оныҥ ӱстӱне брюкпениҥ терезин таштагылап турдылар.

Изӱ курсактыҥ кийининде уулчактыҥ уйуктаар кӱӱни келип, отурган јерине ӱргӱлей берди.

— Тур, энеҥ тышкаары сакып јат — деген кижиниҥ ӱни угулды. Оныҥ алдында айылдыҥ ээзи ӱй кижи турды. Кара ӱлӱш меелейин кийип, бӧрӱгин алала, чыга конды.

— Је, балам, јаналык — деп, энезиниҥ ӱни карањуйда угулды. — Буурыл бее, байла, бисти апарар болбой. Көрмӧс теребисти тегин ле јерге алып алды ошкош. Је алдырбас. Чанакка отурып ал.

Ойто јанып јатканына Кара сӱӱнип, јӱк ле арайдаҥ базып турган буурыл беени камчылап, эр кижи чилеп сыгырып ийди. Чанакла коштой јойу клееткен арып калган энези айтты:

— Је, тӱрген јорт... Тӱн ортозында јанып келериҥ та јок... Ат база курсак јибеген...

Олор экӱ куучындажып клееткенче, деревне божоп, јол боочы өрӧ чӧйилди. Јылу јакшы кар јаап, буурыл беениҥ арказына кайылып, тонго, бӧрӱкке јапшынып турды. Аттыҥ кӱчи чыгып турганыҥ улам, ол јаантайын токтоп, учында ичкеери баспай, кедерлеп тура берди. Аринаныҥ кӱчи база чыгып, буттары ээлип, чанактыҥ кийининеҥ јӱк ле базып клеетти. Ол бойы бойына куучындажып, та нени де кимиренип клееткен, је оныҥ сӧстӧри Карага торт угулбайт.

Боочыныҥ бийиги коркушту. Ат арып, кедерлеп, токтогон ло сайын, боочы кыскарбай, там ла узап турган немедий билдирет. Ат арып токтой бергенде, Арина чанактыҥ учына араай отурып, бажын тайанып алала, кажы ла кӱнди кемјип, кажы ла айды канайда өткӱретенин сананып, көксинде јӱзӱн-јӱӱр пландар тӧзӧп отурат. Оныҥ эмеш јумуп алган көзининҥ алдыла айлар айланыжып, јылдар јылыжат, је јуу качан токтоп, амыр јадын качан келетени ого јарт эмес. Оныҥ алдында јаҥыс ла бу боочы эмес, оныҥ алдында эмди де көп боочылар бар... Оны ончозын ажар керек, јаскалчык, кӱч јолдорды тӱҥей ле ӧдӧр керек...

Арина катап ла чанактыҥ кырына отура тӱжет, бажын тайанып, катап ла сананат, је јууныҥ токтооры эмди де узак, оныҥ кӱчи дезе ас арткан...

Буурыл бее бажын салып ийеле, карга кайра тайкылып тур-

ган чанакты токтодо тартып, бөкөйип алала, арказына јапшынып турган кардаң там ла агарып браатты.

Кара чанактың бажына јөлөнип алган, аттың амырап аларын узак сакып, карангуйды аjыктап отурала, үргүлей берди. Бир канча өйдиң бажында ойто ло тура jүгүрип, түрген тынып турган атты jединип турат, jе аттың күчи jетпей, бажыла кекип, коркойгончо тартып та турза, чанакты беш-алты ла алтам апарала, катап ла токтой түжет.

— Э-э, чаалда, аттар курсактаң кыйналып калган! Мындый аттарла кандый иш эдериң? — деп, Арина үшкүрди. — Бүгүн jедип албазабыс, бозулардың өлөңи божоп калар. Jаш бозуларды кызым та канайда азырап jады болбогой?.. О-о, калак, jе албаданзаң, буурыл бее, алтазаң.. Чу! Jаңыс сеге уур эмес, кижиге база уур ине...

Буурыл бее Аринаның jайнап шымыранып турган сөстөрин тыңдап, буттары тыркырап, уур тынып, jайналганду көстөриле Арина jаар көрөлө, кajу jол өрө катап ла күjүренип, катап ла токтоп турды. Ат тыныжын бадырып болбой, терлү үлүш бажыла Аринаның төжине чинези jок jөлөнип, тыныжын токунадып болбой, араай тырлажып турат.

— Атты сокпо, балам, ол бойы бир эмештең боочыга чыга берер... Курсактаң кыйналып калган немени сокпо...

Арина төжине jапшынып турган аттың санаалу бажын кучактап, сыймап, узак сананып турат.

— Алдырбас... боочыга ла чыгып алзабыс, ол туштa бис неден де алдырбас эдибис...

Буурыл бее калганчы күчин jуунадып, бажын кекип, бөкөйип ийеле, ичкеери болды. Удабай тенгери ачылып, узун булуттардың ары jанынаң jай көрүп ийди.

Боочыга jүк ле арайдаң чыгып келдилер. Боочыга чыгып келгенин сезеле, буурыл бее кулактарын сүүнчилү көдүрип ийди, Арина дезе jеңил тынып ийди. Кара чанакта кезик куру таарларды jабынып алган уйуктай берген jатты. «Эмди чанакка отурып та алза, кем jок» — деп сананып, Арина буурыл беениң аргалыгын эмеш өрө көдүрип ийеле, Карага коштой отурып ийди. Чанактың түрген jыла бергенине сүүнгендий, буурыл бее боочыны төмөн күйбүнгдеде jелип ийди.

Булуттардың ортозынаң чыгып келген айдың чебер jаркынына кышкы jол jалтырап, ээн jалаңдардың ортозын эмеш jарандырып тургандый. Карга туй бастырала, терең уйуктап калган обоолор каа-jаада олорго туштап турдылар. Jолдың jанында бир де агаш jок, jаңыс ла айга өчөмик jалтырап jатқан учы jок кар. Буурыл бее күчи jеткенче ле күйбүнгдедип, каа-jаада бышкырып, дугазында күзүнизин ачымчылу шыңырадып клеетти. Jе боочыда буурыл бее торт арый берди.

Арина адыла коштой jүгүрип, уур чанакты тартып болбой турган адына болужып та турза, jе буурыл беениң артык тар-

тар кӱчи јок болгон. Јашкан кар ӱзӱги ле јок јаап турды. Јаскалчык јолго таказы јок ат тайкылып, јолдың кыры јаар тартынып турган чанакты чыгара тартып болбой турды. Кенетийин чанак кыјырап, јаскалчыктаң аңтарылып, буурыл беени кӱртке јыгып ийди. Арина бойының ӱнине тӱңей эмес ӱниле кыйгырып ийеле, јолдың алтыгы јаны јаар аңтарыла берген чанактың ӱсти јаар калып ийди. Чанактың бир уламазы ӱзӱлип калган, ат дезе јалбагынаң јатты. Је ат алдырбас. је Кара кайда? Арина јаан алаңзыбай, секирип келген бойынча, көңкӧрилип калган уур чанакты келип ӧрӧ кӧдӱрди. Кӱчи јетпесте, чанактың алдында карды коркушту тӱрген каза берди. Карды эжип, туура эделе, картошколу таардың алдынаң Караның буттарын көрӱп ийген бойынча, оны чыгара тартып келди. Бу керекти Арина тоолу ла минуттарга эдип ийген. Ааай тынып, көзин јумуп алган Караны энези көрӱп ийеле, бажынаң кучактай алып, сӱӱнчилӱ кыйгырып ийди:

— Тирӱ!..

Картошколу таар Караны чанакка былча базарга бербей, ӧрӧ кӧдӱрип, бир канча ӧйгӧ турган эмтир, оның будын чанактың отводы былчып койгон. Арина адын чечип тургузала, Караны кучактанып јолго чыгарып салды. Кара энезинің тӧжинең салбай, атпактанып, нени де кимиренип, буттарының ачузына чыдашпай, ачу-корон калактап турды. Оның кыйгызы коштой турган карањуй капчал ӧзӧкти тӧмӧн кайаларга тунгак јайылып, карањуйды кезе чаап, шыңырап турганын Арина тыңдап, уулын колынаң салбай, јолго отура берди. Арина нени эдетенин билбей, унчукпай карарыжып турган бийик кайаларды ајыктап отурды. Ай булуттарга отурып алала, бир эмештең кӱнбадыш јаар ааай јӱрӱп турды. Кӱчи торт чыгып калган буурыл бее келтей уламазы јок чанактың јанында карарып, билдирбезинең ӱргӱлеп турды.

— Бу, Арина, сен бе? — деп кенетийин унчукпай, уулын кучактанып алала, отурган Аринаның кийин јанында, карањуйдаң ӱн угулды. Арина адын угала, чочып, кайа кӧрди. Оның кийининде јаан шалин карчый тартынып алган, колчанакту ӱй кижи эңчейип алган турды.

— Бу кайткан? Сенле не болгон? Чанагың аңтарылган ба? Ӧрӧ тур.

— Эйе, чанагым аңтарылган — деп, чӧкӧп калган ӱниле нени айдып турганын бойы да јакшы оңдобой, Арина каруузын берди.

— А слер кем, не кижи?

— Евдокия Ивановна деп кижи.

— Бата-а, бу сен бе, Евдокия?

Арина јаңы ла оңдонып, ааай чочып унчугала, уулчагын кучактанганча ӧрӧ ӧңдӧй турып келди.

Евдокия Ивановна кӧп эрмек айтпады, тургуза ла карга аңтарылып калган картошко ужыбазын деп, картошколу таар-

ды чанакка эр кижи чилеп чыгара таштап ийеле, карын кактанып, чанактың ӱзӱлип калган уламазын бедирей берди. Кардың алдына кирип калган улама торт табылбаста, чанактың бажында малтаны суура согуп, јуугындагы турган чабаа кайыгдардаң кезеле, јаңы улама јазап ийди.

Атты чанакка јегеле, јолго чыгара јединип болбоды. Буурыл беенің кӱчи торт јетпей турган. Евдокия Ивановна чек неме болбозын билеле, картошколу таарды Аринала кожо ойто јерге тӱжӱрип, куру чанакту буурыл беени јолго чыгара јединип чыгала, онов картошколу таарды јойу апарып, чанакка салып койдылар. Иш божогон кийининде, Евдокия Ивановна јаңы ла унчукты:

— Кем јок, картошкоң соокко алдырбас. Тың соок эмес. А бу уулчагың кайткан? Не болгон?

— А мениле кожо картошколоп келеле, чанактың алдына кирген кижи ине... Санаам арай ла чыкпады.

— Байла, јаржактар балаңа килеп, картошко берер деп сананала, уулыңды кожо экелген кӱлӱк туруң ине... Коомой кийимдӱ балаң чарчап калза, не болор эди?.. Балаңды бу таардың ӱстӱне чыгар... — деп, Евдокия Ивановна Аринага арбанып, адылып турала, учында онойдо јакарды. Арина энезинің сӧзин укпай, јастыра керек эдип ийген он эки јашту бурулу кызычак ошкош, Караны кыйын салган таардың ӱстӱне укур чыгарып ийеле, оның буттарын ӧлӧңлӧ ороп салды.

Бийик сынду, тӱс тумчукту, айас тенгеридий чаңкыр кӧстӱ Евдокия Ивановна бу тужунда чын ла Аринаның энезине бодолду болгон. Оның учун боочының ӱстӱне чыкканча ла ого бир де кичинек сӧс айтпай, бажын салактадып ийген клеетти. Евдокия Ивановнаның сӱӱртеп алган картошкозы јок куру колчанагын кӧрӧлӧ. Арина кайкап, оның ачынып клееткенинең улам удура эрмек сурааргa болбой клеетти.

Боочыга јӱк ле арайдаң чыгып келдилер. Боочыга чыгып келгенин сезеле, буурыл бее кулактарын сӱӱнчилӱ кӧдӱрип ийди, Арина Евдокия Ивановнала экӱ јеңгил тынып ийдилер. Кара эмеш онтоп клееделе, онов уйуктай берген, чанакта кезик куру таарларды јабынып алган јатты.

— Је, эмди чанакка отурып та алза, кем јок! — деп, Евдокия Ивановна колчанагын чанактың кийинине буулап, унчукты.

Буурыл беенің аргалыгын эмеш бийиктеделе, Аринала экӱ картошколу таардың ӱстӱне коштой отурып ийдилер. Чанактың тӱрген јыла бергенин сезип, буурыл бее јолды тӧмӧн кӱйбӱндеде јелип ийди, эки ӱй кижи дезе учы-учында азыйда чылап катап ла куучындажып, шӱӱжип, јӧптӧжип клееттилер. Кӱзӱги ааай шыңырап турды, олор дезе солундарды угужып, экилези санангылап, бойы бойлорының јӱрӱмин суражып клееделе, јолдың кӧп сабазы ӧдӧ бергендерин де сеспей калдылар.

Эки кижиге сананарга да јеңгил, учы јок узун, јаскалчык коомой јол до кыска. Јаңыс кеден таарды олор экӱ јабынгылап

алала. өткөн jўрўмдерин, ырысту күндерин, ödö берген jакшынак, jе ыраак jылдарын, jууга jўре берген көп jаш улустарды— ончозын эске алынгылып клееттилер...

Евдокия Ивановна учында та нени де сананып, унчукпай барды. Арина база бойыныҥ санааларын сананып, кышкы jолды ajыктап, унчукпай клеетти.

Jалаҥдар там ла элбеп, jол там ла узап брааткынын сезеле, Арина Евдокия Ивановнага араай бурылып, сурады:

— Евдокия, бу сениҥ чанагыҥ не куру? Картошколоп jўрген болзоҥ, картошкоҥ кайда?.. Табылбады ба?

Евдокия Ивановна бажын араай jайкап, Арина jаар көрбöй дö унчукты:

— Тўкўрейин мен олордыҥ картошкозына... Тўкўрейин... Олордыҥ картошкозы jогынаҥ да ölбöзим... — деп тўкўреле, оноҥ омок бажын чала кыйын тудуп, чаҥкыр көстöриле кайдаар да ичкеери jалаҥдарды ajыктап, санаазын сананганча, чöйö, jе jымжак ўниле кожоҥдой берди:

«Вьется, вьется в даль моя дороженька,
Стелется за дымкой горизонт,
Как по этой дальней по дороженьке
Вслед за милым еду я на фронт...»

Кожоҥды угала, буурыл бее кулактарыла ойноп то клеетти, Евдокия Ивановна дезе шалиниҥ учынаҥ тудунып алала, оноҥ ары сананып, ўнин эмеш jабызадып, араай чöйди:

«...Он все чаще, чаще снится мне,
В бой идет с друзьями боевыми.
Полетела бы, вспорхнула птицею,
Опустилась бы я рядом с ним.
Вьется, вьется в даль моя дороженька,
За окном становится рассвет.
Я опять стою одна у тополя
И обидно сердцу крыльев нет...»

Оныҥ кожоҥы тымык jалаҥдардыҥ üстўле араай jаҥыланып ла каларда. Евдокия Ивановна кенетийин каткырып, Арина jаар баштанды:

— Ажанып аларга болуп, мен калганчы кофтамды jаржакка суурып бергем... Jаржак дезе агару кижи болуп, меге та ийттиҥ, та кискениҥ айагына курсак уруп берген... Кандый да болзо, мен беш бала азырап jадым, эрим фронтто, бойым энегероиня... Ондый немениҥ колын качан да jалабазым... Ачынала, айагын мергедеп ийгем...

Евдокия Ивановна омок, öткўн каткырала, оноҥ ары унчукты:

— Канайдар?.. Картошко сатпады... Тўкўрейин мен олордың картошкозына!.. Советский јаң балдарымды тўңей ле таштабас.

Евдокия Ивановна балдары куру отурганын билип те клеетсе, је ол ондый кижи эмес болгон. Мыкынын тайанып ийеле, буурыл беени јелдиртип, омок бажын катап ла эмеш кайра тудуп, өткўн ўниле оноң ары кожоңдой берди.

Айры јолго једеле, буурыл бее токтой берди. Евдокия Ивановна дезе колчанагын чечип, унчукпай барды.

— Јанып келзең, балдарың сениң ўстўне келер — деп, Арина Евдокия Ивановнаны ајыктап отурала, учында ааай унчукты. Евдокия Ивановна колчанагын јединип алала, кайра бурылбай, айтты:

— Канайдар, Арина, олорды?..

— Бир болчок морковь то олорго байрам... А сен дезе куру... Јаржактың алдына оморкоор деп турала, куру артып калган. Кажы, таарыңды бери тут...

— Јок, јок, Ариша, сениң бойыңның балдарың куру... Керек јок.

— Оморкобо, мен јаржак эмезим.

Евдокия Ивановнаның балдары энезин канайда сакып отургандарын Арина көрбөй дө турган болзо, је јўрегиле сезип турган. Арина соокко тоңуп калган сабарларыла таардың оозын чечип болбой, бууны тижиле ўзе тартала, јана баспай, катап ла унчукты:

— Кажы, таарың тут!

Евдокия Ивановна торт болбосто, Арина албанла ого картошкозының јарымын содон таарына уруп берди...

Евдокия Ивановнала айрылыжып алала, Арина айры јолго адын бурып алды. Јолдың эки јаныла кырутып калган кайыңдар уйуктап тургулайт.

Кенетийин буурыл бее чочып бышкырала, токтой тўшти. Јолдың сыраңай ла кырында јўктўктў эр кижи таңкылап турды. Арина коркыганынаң тўрген унчугын ийди:

— Кем бу?..

— «Јаңы јол» колхозко бу јолло баратан ба? — деп, удура орус кижиниң ўни угулды.

— Э-э. А слер не кижи?

— Мен областьтаң — деп, солун кижи унчугала, папиросын карга таштап, јолго чыгып келди. — Слер «Јаңы јолдоң» бо?

— Э-э — деп, Арина эмеш токунай берди.

— Је, айса, кожо баралыктар. — Солун кижи јўзинде очказын айга јалтырадып, соокко кырутып калган јаказын өрө тургузып ийеле, унчукты. — Ыраак эмес болбой?

— Јок, эмди ыраак јок.

Јўзине согуп ийген соок салкыннаң улам Кара ойгоно берди. Чанактың кыјырап турганы өткўре кандый да орус кижиниң эрмеги угулды. Чанакка коштой орто сынду, јаан јелбер бөрўктў кижи базып, буурыл беени јединип алган энезиле кожо

та не де керегинде куучындажып брааткан. Кара оның чырайын көрөргө албаданып, је торт көрүп албады. Солун кижиниң јағыс ла арказы көрүнип, бойы бир де катап кайра көрбөди. Ол бойыныҥ кичинек сынына көрө коркушту јаан алтап тургандый ого билдирди. Буурыл бее чанағын тартып албай кедерлей бергенде, солун кижи чанактыҥ бажынаҥ тудала, атка болужып ийет. је качан чанак катап ла көндүге бергенде, ол катап ла куучындажып браатты.

Буурыл бее чырмайып јадып, калганчы боочыга чыгып келди. Арина адын амырадып аларга тура берди. Солун кижи аттыҥ арказына таптап, айтты:

— Бу мындый аттарла колхоз кыра сүрерге белетенип турган ба?

Солун кижиниҥ јүзин Кара јаҥы ла көрүп ийди.

— Колхоздыҥ аттары ончозы мындый.

— Коомой, коомой — деп, солун кижи айдала, арказындагы јүгин чанакка салып койды.

— Эмди боочы төмөн отурып та алзагар кем јок, чанак јеҥил — деп, энези айдала, таарга отурып алды. — Отураар, отураар.

Солун кижи эмеш мойножып турала, таардыҥ учына эби јок отурып алды.

— Эне, бу не кижи? — Кара энезинеҥ араай, чала јалтанып сурааарда, энези унчукты:

— Ол полномочный деп јаан кижи, балам. Павлов деп атту...

Оноҥ солун кижиге баштанып, колыла уулчагына уулайла, омок, је коомой орустап айтты:

— База солдат болор. Мынаҥ кичинек солдаттар айылымда ўчў.

— Да-а... кўч ле слерге... — деп, солун кижи эмеш сананып отурала, оноҥ кенетийин Карага бурылып, база омок ўнденип, сурады: — Соокко тоҥдыҥ ба, солдат?

Солун кижиниҥ коркумчылу эмезин Кара сезип ийеле, көкүп чыкты:

— Соок эме-ес!

— О-о, сен омок күлўк туруҥ ине, карындаш! — деп, Павлов уулчакла ойноп, каткырала, карманынаҥ каҥзазын бедирей берди. Тоҥуп калган колдоры кармандарыныҥ оозына кирбей, тайкылып, јўк ле арайдаҥ тапты.

Јолдыҥ јанында ачып салган јарым обооны көрөлө, Павлов Аринадаҥ сурады:

— Бу кыра сўретен аттардыҥ өлөҥи бе?

— Э-э.

— Нениҥ учун ачкылап јат? Јас эмди де узак. Кем анда?

Арина каруузын берип болбосто, Павлов чанактаҥ уур тўжеле, кўртле тўртўп, обоо јаар басты.

— Чўрче сакып алыгар.

Көк өлөңди үч чанакка төрт толуктап салып јаткан эки эр кижини Павлов көрөлө, колыла јаңып, кыйгырып ийди:

— Слер не улус?

— А сеге кандый улус керек? — деп, кой терези тонду јаан сынду уул темир айруужын өлөңгө кадап, сурады.

—Уурчылар, бисте ондый улус јок! — деп, Арина маңзаара берди.

— Бу колхоздың өлөңи, а ууры учун каруузына турарың, тур! Боожоны сал! — Павлов обоого јууктап келди.

— А сен андый кем? — деп, барбак сагалду, јалбак, бек јарынду карыган өбөгөн өлөңди бастырып божойло, Павловко удура талтайып алган, карга кададып салган немедий турды.— Чанакты бис чечпезис, качан «Јаңы јолдың» председателинең јакылта бичик экелзең, ол туштa чечерис. А эмди јолдоң туура тур! — деп, карыган өбөгөн айдала, јорторго аттың боожозын силке тартып ийди.

— Тур! — деп, Павлов кыйгырып ийеле, секирип келген бойынча, аттың оозын кайра тартты. Ат киштеген бойынча, эки уламаның ортозына согулып, буттарыла чанактың бажын јызырада тееп ийди. — Тур, мен уполномоченный! Оноң башка судка киреринг!

— Анда база не боло берди? — деп, јаан сынду уул јаман арбанала, олор јаар басты. — Уполномоченный да болзоң, бис өлөңди председательдиң бойынаң садып алганыс, јарт па? А эмди туура тур!

— Бу председательдиң өлөңи эмес, колхоздың!

— Бис садып алганыс, база бис билбезис... Сеге туура тур деп канча катап айдатан? Уктың ба, туура тур! Оноң башка!..

— Өлөңди мениң сөөгим ажыра апарарың, јарт па? Чанагың чеч! Бойың бисле кожо барарың! Јартажарыс.

— Јок ондый болбос. Чанакты мениң сөөгимди ажала, чечериң, уктың ба?

Павлов аттың тискинин бар-јок күчиле бура сокты.

— Ууры учун слер де, председатель де каруузына турар. Колыгарды салыгар!

— Јок, салбазым!

— Советский јаң андый колдорды сындырып јат.

— А мен база сындырып билерим. Анчада ла сендий интеллигент немелерди көп көргөм.

— Умзанып көрзөң.

— А ну, таада, бу немеге не керек? Үзүт көбөлөк болуп биске бу не јапшынат? Боожоны сал! Мен сеге чаазын эмезим?

Уул кыйгырып, база катап јаман сөстөрлө арбанып ийеле, талайып келди. Је ол оның алдында турган каткак, орто сынду, очкалу кижиниң јаагына јудуругыла сокколокто, өлөңдү чанактың кийининең чыга конуп келген Арина оның колдоры-

на кыйырганча сырала берди. Ол јастыра-мыстыра орустап, јаан уулдыҥ колдорын салбай, кыйгырып чыкты:

— Өлөҥди мен чапкам, өлөҥ мениҥ! Өлөҥ колхозтыҥ!

Уул Аринаны туура таштап ийеле, Павловты келип ала койды. Је Арина карга келип түжеле, пружинага тептирген кискедий, ойто ло калып келген бойынча, оныҥ колдорына кадала берди. Ого чыдажып болбой, Павловты бакпырлап јаткан колдорды тыҥ тиштеп ийди.

— Сал, колыҥды сал дейдим, ийт! — деп, Арина эмди алтайлап арбанып турды, је карыган өбөгөн аттарды айдап, јолго чыгарала, уулына болужарга келди. Карда тескинижип турган улуска ол түрген јүгүрип келеле, уулыныҥ колына кадалып калган келинди јудурукла туда береле, туура мергедеп ийди...

Түжине курсак ичпеген, арып-чылап калган Аринаныҥ бажы айланыжып, төжиниҥ сызына чыдашпай, карга көҥкөрө јыгыла берди.

Уур кошту чанактар кыјыражып, караҥуйда көрүнбей бардылар, аттардыҥ каа-јаада бышкырып турганы угулып турала, оноҥ учында ончозы тымый берди. Павлов кыймыктанып болбой, кардыҥ үстүнде бир канча кирези јатты. Учында оныҥ төжине кемниҥ де колдоры тийди. Ол көзин ачып ийди. Оныҥ алдында бастыра бойы кар Арина турды. Павлов уйала бергендий, кенетийин өрө турарга сананала, је туруп болбоды.

— Эх, интеллигент! — деп, ол бойына арбанала, турарга катап ла албадана берди, је желин оныҥ колтыгынаҥ тудала, өрө көдүрип ийди. Уполномоченный кийиминде карын кактанала, согушкан јеринеҥ очкаларын бедирей берди. Је тактанып калган кардаҥ очказын сыймаштап таппай салала, учында колдорыла јаҥып ийди:

— Байла, оодо базылып калган болор. Көс јок артып калдым ошкош. Слердиҥ деревнеде очка алар јер бар ба?

— О-о, јайла, ондый неме кайдаҥ келет!

Павлов таардыҥ үстүне катап ла чыгып алала, деревнеге јеткенче ле унчукпады. Ол колхозко јетпей јадып, мындый учуралга кире бергенине кайкап клеетти...

* * *

Јабузы јок, јабык, эки көзнөктү, үчинчи көзнөгин јарчаалар-ла туй кадап салган тураныҥ өжигине јүк ле арайдаҥ једеле, буурыл бее токтой берди.

— Кудай сени алказын, буурыл бее! Тирү јеткенинге кудайга баш! — деп, Арина унчугала, боожоны јерге чачып, аттыҥ чанагын чечип, Карага айтты: — Турага кирип, от јарыт. Солун кижи караҥуйда маҥдайын ойып албазын, кудаймай.

Кара чанактаҥ јеҥил немелерди алала, эжикти тартып көрди. Эжикти ачып болбой салала, сенектеҥ ойто чыгып келди.

— Эне, эжик ачылбайт. Тоҥуп калган ошкош.

— Эжик ачтырарга мен сеге трактор экелейин бе? — деп,

аштаганынаң ачынып калган энезининг ўни карағуйдаң угулды.

Энелў уулдың не керегинде чуркуражып турганын Павлов оңдобой салала, чанактаң картошколу таарды сўўртей берди.

— Эжикке чыдап болбой турган болзоң, сен кандый солдат? Э-э, эжиғиң тоңуп калган туру ине! А ўйде кижи бар ба? — деп, Павлов эжикти тартып көрөлө, сурады. Је Кара оның сөзин база оңдоп болбой, эмеш турала, карағуйдаң казынып, малта чыгарып экелди. Павлов малтала эжиктиң алдында тошты эмеш оодоло, эжиктиң тутказынаң тартып ийди: — Је, кир, солдат.

Арина аттың чанагын чечип турганча. Павлов картошколу таарды кийдирип, агаш орыннын алдына тургузып салды. Туранын ичинде соок, карағуй да болзо, Павлов чечинип ийеле, тонын салар јер таппай, бир канча алаатып турды. Кара печкениң оозы јаар барала, заслонконы калырадып, печкедеги кўлдең казына берди. Очпөгөн јўк ле эки болчок кос табала, тосты коско јаба тудуп, коркушту тың ўре берди. Павлов карағуйдаң уулчактың јағыс ла кызарып, карағуйга ойто јоголып турган јўзин ле бултуйып турган оозын көрўп турды. Камызып турган тозы ышталып, ого ўрерге чаптык эдип турганынаң улам, ол от кўйдўрип болбой, узак турушты. От кўйбесте, ол бойының тилиле печкениң ўсти јаар та нени де чугулду кыйгырып ийди. Узак болбой, печкедең киске ошкош кандый да неме јеп-јеңгил шылыраганча тўжўп келеле, кўйбей турган косторды чўрче ле кабыра тудуп, тўрген-тўрген ўре берди. Тос бир эмеш тызырап турала, кенетийин туранын ичин јарыдып ийди. Павлов тургуза ла «солдаттың» каткырып турган чырайын көрўп ийди. Киске деп сананган немези киске эмес, чичке мойынду, чамчазы јок, кеден штанду уулчак эмтир. Печкениң ўстўнде, трубаның кийининең база эки пар кара көстөр Павловты каран ајыктагылап, јажынгылай берип турдылар. Картошко келгенине сўўнижип турганын Павлов ичинде каран сезип турды. «Солдаттың» кичинек карындажы от кўйе берерде, таар јаар бararга сананды, је орынга јетпей, танкылап отурган Павловты көрўп ийген бойынча, элик чилеп печкениң ўсти јаар чыга берди. Онколоры трубаның кийининe шаалып, тымый бердилер.

Павлов балдарга коркушту көрўнбеске, кўлўмзиренип те отурза, је олор мында өскө кижи болгонын сезип турдылар.

Удабай Арина эжикте та нени де калырадып турала, ўйге одын кучактанганча кирип келди. Печкениң ўстўнде табыш, калыраш, кыймыктаныш тынғый берди.

— Слер тирў бе, балдарым? — деп, Арина одынын јерге салала, печкениң ўстўн карап көрди. — Соокко тоңбодоор бо? Энезининг сурагына ўч кирелў ўн угулды, је Павлов балдар нени айдып тургандарын оңдободы. «Мындый уур өйдө бу кирези балдарды бу ўй кижи канайып чыдап азырап јат?» — деген сурак Павловтың бажына кире конды.

Је удабай печкеде от тызырап, тураның ичин јылыдып ийди. Отто картошколу көбөш сүүнчилү кожонгдой берди. Картошконың быжып клееткенин балдар сескилеп ийген кийининде, печкениң үстүнде ойын баштала берди. Павлов база катап канзазын азала, Аринала колхозто јадын-јүрүм керегинде куучындажып, бир эмештең јылып клееткенине јакшызынып отурды. Көзнөктиң тожы кайыла берерде, Павлов көзнөктөң карга бастырып салган ээн деревнени көрүп, унчукпай барды. Соокко тоңуп калган ай туулардың бажында агаштарга кадалып калган турды. Эбире туулар, агаштар, кар... кар... Јылый берген бели тың сыстап јат... Көрмөстиң өбөгөни, байла, айруушла соккон болор... Оноң Павлов үргүлейт... Бу не?.. Барбак чиби... Түлкүниң балдары... Түлкүниң балдары кижи чилеп унчугатан беди?.. Је бу мындый ээн алтайда түлкү де куучындаза, кайкамјы јок... Кайдаң да ыраактаң орус тилле кем де такылып унчугып јат:

— Туругар. Изү картошко јигер.

Павлов көзин ачып ийди. Оның алдында Арина.

— Отурып, изү курсак јигер.

Столдо јаан айакта чокчойто салып койгон изү картошко буутып турды. Печкеденг чалыган оттың јарыгына төрт пар бир түңгей кара көстөр сүүнчилү де, ырысту да суркураҗып отурдылар. Карындаштарына мындый ырысты экелген кижи болуп, Кара чынаркап турган болбой кайтсын, Павловтың бойына коштой мыкынын тайанып алган отурды. Карындажы ла сегис јашту оноң кичинек база бир карындажы көстөрин картошкодоң салбай, сакып отурдылар. Сыранғай ла кичинеги кара көстү, сары чачту үч јашту кызычак эмтир. Ол кичинек болгон учун, акаларынаң озо ажанып, јаактарын картошколо болчойто тыктап алган, суркураган кара көстөриле Павловко сүүнчилү күлүмзиренип отурды.

— Ба, мында торт бүткүл ясля туру ине! — деп, Павлов омок унчукты. — Је, ажаналыктар ба, солдаттар? А сен база солдат па? — деп јаактарын болчойтып алала, ого күлүмзиренип отурган эң ле кичинек кызычактаң сурады. — Адың кем?

Кызычак солун кижиниң тилин оңдобогон до болзо, је улустар эң ле озо оның адын сурайтан учун, ол энезиниң болужы јогынаң унчукты:

— Гу-га...

— Је, акыр, сен картошконг озо јип алала, адың айт. Картошко качпас — деп, Арина айтты.

— Ку-утя! — Кызычак оозында картошкозын шыралап јадып ажырып ийеле, сары бажын кекип ийди.

— А-а, Гутя! Бот кандый молодец. Акыр, мен сеге бир неме берерим — деп, Павлов айдала, неме салатан сумказынаң азыкка алган бир болчок сахарын тал ортозынаң оодо согуп, кызычакка туда берди.

Гутя солун кижиден чала јалтанып, сахарды албай, кедерлей берди.

— Кижиниң берген немезин ал, балам, коркыба. Ал, оноң öскö ол кижи Койлонкого берип ийер.

Гутя сахарын узак ајыктап отурала, јибей, платьезиниң эдегине ороп алды. Павлов азыкка алган сельпоның калажын балдарга ўлеп берди.

Балдар озо баштап албай турала, оноң канайда ажанып, байрамдап турганын Павлов көрўп, олорло кожо сўўнип отурды.

—Балдардың адазы јууда болбой кайтсын — деп, изў чайга изип келген Павлов јакшызынып, сурады. — Акча алып јадаар ба?

— Акчаны кайдаң аладыс? — Арина столды јуунадып, айтты. — Балдардың адазы бисти беш јыл кайра таштап ийген. Оноң бери бис бежў көпти ле көргönис...

— А государство көп балдарлу учун болужат па?

— Болужып јат... Алкыш болзын государствого... Ол до кирези болужып јатканы јакшы... Јууның öйи... Öй кату... Адазының болужын эки јаан бала алар керек, је арткан экўзи сурас болгой...

—Мен сурас эмес! — деп, уулчактардың сыранай ла кичинеги бултуйып чыкты. Ол согужарга турган кичинек пötўктий столдың толыгында јўк ле бажы карарып турды.

— Алдырбас, балам. Јердиң јакшызы сас, эрдиң јакшызы сурас...

«Эрдиң јакшызы» эки аказына тееркеп, печкеге чыкпай, орынга чыга берди.

— Да-а, Арина, кўч ле сеге... — Павлов сананып, унчукты.

— Эмди сен канча јашту?

— Одус јашка браадым...

— Öйинең озо карыйтан эмтириң... Је канайдар? Эмди ончо ўй улустарга кўч... Алдырбас, тартыш ла. Јуу божозо, албаты сеге јаан спасибо айдар...

— У-у, алдында мен мындый болгон бедим?.. Колхозтың малын тойо азырайла, балдарымды азырайла, ойын-јыргалга јўре беретем. Эки эр кижиниң ижин эдетем...

Павлов Аринаның јастыра-мыстыра орустап турганын јўк ле арайдаң онгдоп, бойының јаткан јерин айдып, куучынды эмеш кöндўктирип алала, колхоз керегинде нени-нени билип аларга отурды.

Арина Павловтоң кемзинип, јўрўми керегинде ачык-јарык куучындажарга тидинип албай отурды. Оның учун ол јўрўминиң јўк ле јакшы јанын эмеш кöдўриңилў де эдип айтканы ол. Је чын јўрўми керегинде ол качан да айтпас, кемге де айтпас. Је бу ла ок öйдö јамылу тўшпес оның соок јуртына кирип келеле, оның аштап калган балдарыла кожо јаңыс столдоң ажанган бу каткак орус кижиге Арина эмеш бўдўп, бу кижиле ичинде эмеш оморкоп то отурды. Јок, бу кандый да öскö кижи. Бу кижи

öскö улуска тўнгей эмес. Кижининг ичинде көп санаалар бар, је ол санаалар ого не керектў?..

Арина бир кезек унчукпай отурды. Павлов база катап көзнөктөн көрөлө, сурады:

— Бу деревнеде сен канча јыл јадып јадың, Арина? Мында кунукчыл эмес пе?

—Кунукчыл болуп не кунукчыл болзын? Мениң чыккан јерим мында, öскön јерим мында... Байла, өлөтөн јерим база мында ок болор.

Јастыра сурагынаң Павлов бойы кенетийин кемзине берди.

5 БАЖАЛЫК

— Эмди кунукчыл болбой кайтсын — деп, Арина айылчызының кўўнин соотпоско айтты. — Эр улус јууда, эмеш ле јажы јеткен јииттер база фронтто, јалаң ла келиндер арткан...

— Алдында кандый болгон эди? — Павлов јастыра сурагын эмди эптеп, ол ок айас билерге турган сурагын чыгара айдып ийди.

— У-у, алдында јууданг озо, колхоз то бай болгон, улус та јакшы јаткан. Эмди ўй улустың кўчи јетпей јат. Јайгыда өлöң өдер улус јок. Кышкыда мал торолоп јат. Бу эки јылга көп мал өлгөн... Эмди кандый да оору табылган... Јаскыда кыра сўрер керек, база улус једишпей јат, план баштаң ажыра... Кўч! Кезик ўй улустар өбөгöндöринең похорона алган. Эмди торт чöкönип калган отурып јадылар. Кезик улус торт иш этпей, јаңыс садыжып та, уурдажып та јатканы бар...

— А председатель нени көрўп турган?

— Председательди кем билер? Былтыр бу ла киреде уй-мал азырал јок база тың шыралаган. Кезик малды öскö колхозко айдап апарып азырагандар. Је ончозы ойто келбеген, бир канчазы јылыйып калган. Јаан табыш болгон. Ол малла не болгон—јарты јок...

— А мыны кем айдаган?

— Курачы бойы, оноң база эки кижи.

— Олордың аттары кем? Ончозын айт, Арина.

Председательдиң де кылыгын, уурчылардың да адын Арина јетире айтпай, мойноп ийди. Павлов канайып та албаданып турза, оңду сöс угуп болбоды. Павлов чат ла чыдажып болбой, өрö туруп, соок унчукты:

— Нени билерин, ончозын айт, Арина. Мени областтаң слердиң колхозко ийген. Сен ончозын билериң. А айтпай јажырган учўн сен база каруузына турарың, оны билериң бе?

— Канайдар? Тургусса, тургускай. Улус адааныду. Мен айдып ийзем — улус мени öштöр. Бойыгар көрўп отураар: мениң балдарым оок. Мениң адааным кем алар?

— Сенің адаанығды мен аларым, ак-чек улустар алар. Сеге заҥон, јаҥ болужар — деп, оноҥ нени де угуп болбозын билип те турза, је Павлов албаданып турды. — Бӱгӱн ӧлӧҥ учун сен тыҥ согушкаҥ, је чын согужар јерде согужып болбой јадыҥ. А ӧлӧҥ керегинде эртен ле аайына чыгарыс.

Павлов токунап болбой, кол платла терин арланып, тапчы тураныҥ ичиле ары-бери баскындай берди. Јарык печкеде от каа-јаада тырсылдап, ӧчӱп браатканда сайын тураныҥ ичи бир эмештеҥ там ла карангуйланып браатты. Айдыҥ ӧчӧмик јаркыны ойто тоҥуп браатканда көзнӧктӧҥ ӧдӱп болбой турды.

Павлов көзнӧктиҥ алдында турган тактага сумказын јастанып алала, иштейтен планын тӧзӧп, јуу керегинде, Ленинградта артып калган ӱйи, балдары керегинде сананып јатты...

Госпитальдыҥ кийининде Павловко Ленинградка ӱйин, балдарын једип көрӧр аргазы јок болгон. Ленинград немецкий черӱге курчадып салган, тӱни-тӱжиле адыжып турган. Уч айдыҥ бажында Павловты партия Алтай јаар тыловой ишке ийе берген... Онойып, ол билезине туштайтан санаадаҥ торт чӧкӧнӧло, февраль айдыҥ учында Барнаулга јӱк ле арайдаҥ јеткен. Москвадаҥ Новосибирскке јетире кӱнчыгыш јаар барып јаткан пассажирский поездле једип алала, Барнаулга једер аргазы јок отура берген. Вокзалда ол кере тӱжине эригип, станцияныҥ начальнигиле адылыжып, эки кӱнди ӧткӱрген. Учинчи кӱнде Барнаул јаар браатканда товарный поездле Павлов атана берген. Оноҥ ол крайдаҥ областька, областьтаҥ «Јаҥы јолдыҥ» колхозына једип келген. Эмди ол колхозтыҥ айалгаларын комиссия ажыра көрӱп, областька јетирӱ берерге сананып турган. Озо неделеҥ баштайтанын ол јакшы база билбей турган... Таҥ атса ла, ого председательге туштаарга керек болгон. Ониҥ учун ол Аринадаҥ сурады:

— Председательдиҥ ады кем?

— Курачы Курсунов — деп, Арина печкениҥ оозында чачы јайылып калган унчукпай, санааркап отурала, каруузын јандырды.

От там ла ӧчӱп, карангуйланып браатканда јаркыла Аринаныҥ арып калган чырайын ӧчӧмик кызартып, косторыла бир эмештеҥ тырсылдадып јатты. Павлов уйуктаарга шыйдынып, көзин јумала, эстеп ийди.

Ол Аринадаҥ колхоз керегинде база нени-нени сурааргада албаданып јадала, учында торт чыдажып болбой, ӱргӱлей берди. Айрууш тийген бели ле јудурук тийген јаагы тыҥ сыстажып, оноҥ бажы оорып баштады. Кенетийин кемниҥ де кату, је јылу колдоры ониҥ тыҥ айланып турган бажын араай ӧрӧ кӧдӱреле, јымжак јастыктыҥ ӱстӱне чебер салып койды. Павлов көзин ачып, уур анданып ийеле, эмдиге јетире печкениҥ оозында айдыҥ јаркынына ӧчӧмик карарып отурган. Аринаны көрӧлӧ, кайкай берди:

— Слер не уйуктабай туругар? Тӧжӧк јок по?..

— Меге ишке барар керек, төжөккө јатсам, мен уйуктап каларым — деп, ого удура карангуйдаң ўн угулды.

— Бозуларда эмди кем?

— Јаан кызым. Та канайып олорды азырады болбогой, коркып отурым...

— Коркыбагар... Анчада ла эмдиги ойдө неден де коркыбас керек.

— Слер јўре бередеер, а мен балдарымла кожо артып каларым... Коркыбай, кижи канайып јўретен?..

Павлов база бир эмеш эрмектенип јадала, учында уйуктап калды. Балтырлары сыстап, тың арыганына Арина сезинип те турза, је таң удабай ла адып ийер деп, ол албаданып отурды. Кызы јаш бозуларды јастыра азырап салган болбозын деп, ол коркып турган. «Таң бозорып ла келзе, барадым» — деп, Арина шўўнеле, печкедеги косторды јуунадып, отты катап ла камызып ийди. Оноң уйуктап јаткан баштак ортон уулының эски тере штанын јўк ле арайдаң суурып алала, печкениң оозында тактага отурып, јамай берди.

«Көрмөстиң уулына торт тере штан эмес, темир штан көктөөрдөң башка — деп, ачынып сананды. — Башкўн ле јамап берген штаны бўгўн база јарылып калган. Айула согужып турган кўлўк болбой бу». Очомик оттың јарыгына ийнезин учукка торт ло саптап болбой салала, уулының штанын туура салып койды.

Колдоры арыганынаң тырлажып, көзи айланыжып турган. Оноң јаан уулына эски тўктең тўўп турган чамчазын алала, сабарларын јўк ле арайдаң бўктеп, араай тўўй берди. «Чамчаны јең јок эдер — деп, ол шўўнип отурды. — Јеңге баратан тўкти кичинек уулчагыма јылу чулук тўўп берерим. Улустардың ортозына јўретен јаан кызыма јакшы тон көктөп берер керек, койдың терелеринең бир јаан тон эдип ийзе, ортон уулга тон база келишпейтен јат... Је алдырбас, уулчактар ўйде, көскө көрўнбес. Кыс бала коомой кийимдў јўрзе, эби јок...»

Көзнөктиң тожы изўге бир эмештең кайылып келерде, көзнөктөң ажып турган толу ай карап ийди. Аринаның бажы уурланып, туранып ичинде немелер көзине кичинек-кичинек болуп көрўнип јат. Арина бажын силкип, уйуктабаска катап ла сананып јат: «Курачы көп керектерде бурулу, бир јылдың туркунына бир де јуун өткўрбеген, ончозын булган салган. Олорго удура эмди канайып унчугарың? Арина ого удура эрмек айдардаң болгой, оның јайғыс бўдўжинең де коркып јат. Ненинени сурааргa келишкенде, бойы барбай, уулчагын ийип јат. Кайын энези, әјелери, Курачы колтыкчыларына кожо бир канча уйды кийимге садып ийгендер, эмди өскө улуска тееркегилеп баскылап јўрў, је эрмек айдар кижи јок. Курачы азый председательдиң ўйиле тўндў-тўштў сыр јыргалда. Та кемниң акчазына јыргап турганын кем де билбес. Колхоздың кыра сўретен аттары эмди сөөктөри шакылдажып, куру чеденде тургу-

лап јат. Ол аттар өлүп баштаза, не болор? Оныҥ ончозын Павловко канайып айдарыҥ? Айдып ийзеҥ, өч болор. Павлов нени билер? Јалаҥ ла коркынчак келиндер, кыстар... Ончозы талганча иштегилеп јат, кезик улустар олордыҥ јиткезинде отургылап алган. Аймактаҥ келген бир кезек јаандар чылап, колхозты ат үстүнеҥ ајыктаза, бир де неме кубулбас. Ончозы ол ло бойы болор...»

Аринаныҥ санааларын кенетийин Павловтыҥ онтогоны ўзўп ийди. Там ла тереҥжиде сананган сайын көзи айрыланып, уур бажы күҥүреп турды. Көзнөк там ла кичинектеп, көзнөктөҥ көрўп турган ай там ла јаандап, Аринаныҥ чике ле јўзине ајыктап турды. Кем де коштой уур онтоп, Аринадаҥ болуш сурап тургандый, је Аринаныҥ колы-будынаҥ кандый да көскө көрўнбес неме тудунып алган, оны торт божотпой јат. Учыучында Арина оноҥ айрылып, уур бажын јўк ле арайдаҥ өрө көдўрип, туруп келди.

Печкеде от өчўп калган, јўк ле кызарып јат. Павлов тўш јеринде улаарып, нени де кимиренип, учында тыҥ онтой берди. Арина тўўлбеген чамчазын туура јўк ле арайдаҥ салала, оны ајыктай берди.

Павловтыҥ јуурканы јерге тўжўп, гимнастерка чамчазыныҥ төжи ачылып калган, ол бойы уур тынып јатты.

Айдыҥ өчөмик јаркынына оны ајыктап турала, Арина Павловтыҥ төжин кечире барган јаан кара шырканыҥ ордын көрўп ийди. Оныҥ тумчугында сыгырып турган кей тумчугынаҥ чыкпай, шырказынаҥ чыгып тургандый ого билдирди.

Көзнөк ойто ло кичинектеп, ай там ла јаандап јат. Аринаныҥ будынаҥ кандый да уур неме катап ла тудунып алган, оноҥ канайда айрыларын Арина чек билбей јат... Арина оноҥ качып, кенетийин јаан јолго чыгала, јўк ле арайдаҥ јўгўрип туру. Је кўчи астап, учында базып та болбой барды. Јолдыҥ јанында кўзўҥилў уйлар, койлор келип јат... Кенетийин уйлар улустар боло бердилер. Кўзўҥиниҥ табыжы деп укканы улустыҥ курындагы котелоктор каҥырап турган эмтир. Ончозы темир бөрўктў, мылтыктарын тудунганча кенетийин јолдыҥ јанына јыгылгылап, уйуктай бердилер. «Мындый көп улуска курсак канайып једижет не? — деп, Арина сананып јат. — Байла, Одой олордыҥ ортозында болор...» Арина балкашка бадалып, јыгылгылап калган улустардыҥ ортозынаҥ Одойды бедиреп јат. Ончозы тўҥей кийимдў, тўҥей бөрўктў, Одойды олордыҥ ортозынаҥ табарга коркушту кўч, Арина кажы ла кижиниҥ јўзин бура тартып, ајыктап јат. Онолорыныҥ јўзи кара балкаш, кезиктериниҥ тумчуктары јок, кезиктериниҥ көзи јок. Ол улустарды кырынаҥ ала учына јетире ајыктап келет, је Одой табылбай јат. Улустар там ла астап, там ла астап, учыучында улустыҥ эҥ ле учында сок јаҥыс кижи артты. Көҥкөрө јадала, уйуктап калган кижини Арина аҥтара тартып ал-

ды. Ачылып калган гимнастерка чамчазын кыйа тартала, төжин кечире барган јаан кара шырказын Арина көрүп ийди.

Кенетийин Арина коркыганынаң кыйгырып ийеле, јүзин уур алакандарыла бектеп, јайкана берди. Оның алдында тирў кижи эмес, Одойго тўнгей өлўп калган куп-куу эр кижи јатты...

* * *

Павлов эртең турадаң ала орой энгирге јетире колхозтың конторазында эки кўн отурган. Булгалып калган чаазындарды, ревизионный комиссияның ижин шингдеп, чын изине кирип албай турды. Курсакты конторанық сторожихазы карыган эмеген азып турган.

— Јаан кижи сўт керек дейт — деп, ол сўт толгойтон јерге көнөгин тудунганча једе конды.

— Јаан кижи сўтти көнөклö ичет пе? — дежип, улустар каткырыжып турдылар.

— Эки кўнге чыгара конторада конгон, сўт керек деп айдат.

— Курачы чаазын берди бе?

Эки литр сўт бичип берген.

Карыган эмеген сўдин тудунып алала, ойто ло контора јаар јўгўрип турды.

Үчинчи кўнди Павлов колхозтың уй-малын, койлорын ајыктап, уй саачыларла, пастухтарла куучындажып өткўрген. Улустаң чынды кумактаң алтын јууган чылап, терип алала, төртинчи кўнде Курачыла кожо јöптöшпöй дö, текши јуун ачып ийди. Је улустар тўрген јуулышпай, бир-экиденг чöйилижип турдылар. Кезиктери иштең арыган улус болуп, келбей де турдылар. Тоңуп калган деревнеде баштапкы јуун ачылып, көп улустар јуулганы уулчактарга байрамга бодолду болгон. Олор деревнениң ичиле јўгўрижип, кажы ла кижини јуунга кычырып турдылар.

Учында бир он час киреде ончозы јуулып келерде, јуун ачыла берди. Каңзалардың ачу ыжына конторанық ичи каранғуйлана берди, шилизи јок лампа талайдың ортозында ыраак кызарып турган маяктый элбеңдеп турды. Улустар полдо, отургуштарда, чой печкени айра мингилеп алган, кезиктери дезе көзнöктиң бозогозына чыгып алгандар.

— Бу отурган кижи биске областьтаң полномочный болуп келген — деп, Курачы öрö турала, отурган улусты јелбер кабагының алдынаң ајыктап турала, унчукты. — Өлгöн уй-малды öрöкöн тиргизерге келген ошкош.

Толыкта отурган улустардың ортозынаң каткы угулды. Эжиктиң јанында улустар кўўлеже бердилер. Кем де чўчкўрип ийди. Тала печкени кемизи де тың теп ийди.

—Бу отурган кижи алтайлап билбес, эмди орустап куучын айдар, ондороор бо? — деп, Курачы куулы каңзазын столго салып, сурады.

— Оңдобос кайткан?

— Айткай. Јарт эмес болзо, кем-кем көчүрип бергей.

— Нөкөрлөр, колхоздың керектери коомой — деп, Павлов өрө турала, тымый берген улустардың өчөмүк јүстерин ајыктап, куучынын баштады. — Мен эки күнге конторанын документтерин шиңдеп көрөлө, чынды таап болбодым. Ончозы булгалып калган. Документтерди та билбес кижиниң колы өткен, та билер кижиниң колы өткен — меге эм тургуза јарты јок, је бу акттар, отчеттор ончо документтерден јарт — деп, Павлов колына толтыра акттарды ла отчетторды столдың үстүне силкип, унчукты. — Эмди јууның өйи, колхоз мынаң ары мынайда барар болзо, ол фронтко до болужып болбос, бойын да азырап болбос. Колхозто уй-малдаң көп чыгым болгон, кезиги чек јылыйып калган, ишти кем де баштабай јат. Мының ончозында кем бурулу? Сөс јогынаң, колхоздың башкараачызы Курсунов. Оның учун мен колхозчылардың бу текши јууныңаң оны ижинең эмди ле јайлатсын деп сурап јадым...—деп, Павлов кенетийин сакыбаган јанынаң унчукты.

Улустар кайкаганынаң тоңо бердилер. Курачының көзи јелбер кабагының алдында көрүнбей барды. Ичинде санааларын көргүспеске куулы каңзазын столдоң алала, табылу азып отурды. Улустың ортозында кылырап турган тондордың табыжы јылыйып, күйүп турган каңзалар өчө бердилер. Улустардың тыныжы үзүле бергендий, тым боло берди.

— Қыра сүретен аттардың өлөңин саткан учун председатель каруузына өскө јерде турар, бис эмди керсү, хозяйственный јаңы председатель тудуп алар учурлу. Кемди тудатан, бойыгар билеригер — деп, Павлов терин арланып, кажы ла сөзин улуска јартап берерге албаданып турды. Је улустар нени айдып турганын ол оңдобой турган. Ол ого сыраңай ла күч неме болгон.

— Эр улус јок, нениң колхозы болотон? — деп, толыктаң үн угулды.

— Колхозты кем баштайтан?..

— Олөң учун колхоз баш јок артатан ба?..

—Келишкедий мында кем бар?..

Је бу тоолу ла улустардың үни болгон. Көп сабазы унчугышпай отургандар. Унчугышпай отурган ол улустар ончозы Курачының колында болгон, је Павлов бүгүн Курачының колдорынаң тудуп алган, күчи јетпей де турза, је ол болушка улусты кычырып турган. Улустар дезе унчугышпай отургандар. Кезиктери аланзып, көп сабазы коркып тургандар: «Удура эрмек айдып јүзем, кем де болушка келбезе, не болор? Ол туштa Курачы артып калар, мени базар... Павлов мында артар эмес, кем билер оны?.. Қалырап ийеле, кайылып калар, Курачы дезе артып калар... Амырынча унчукпаза торт...»

Отурган улустар бойы бойына иженбей, бойы бойынаң коркып тургандар. Оны Павлов тил билбес те болзо, је оңдоп турган, оның учун ол Курачының тайагын тайкылтала, улуска бо-

йының күчин көргүзер керек болгон. Оноң башка ол јеңүни колына тудуп болбозын јакшы билип отурган. Је Курачыны күреште кажы јанынаң канайда тудатанын Павлов билбей турган. Јаңыс Курачы ого коркушту эмес болгон, кайда да отурган улустың ортозында оның ижемјилү улустары бар, олорды Павлов билбей турган. Оның учун кажы ла кижиниң кыйгызын ол коштой отурган уулга көчүртип, кадалгак сөстөргө удура каруузын белетеп отурды. Улустар дезе јылбыркай тошто ат бажынаң чабыжып турган Курачы ла Павловты ајыктап, унчугушпай отургандар. Ол экүниң кемизи тошко тайкылып јыгылар, оны улустар сакып отургандар. Јеңүчиниң јаны јаар ол туштa ончо улус тартыла берер. Павлов Курачының колында үлдүзин канча катап чачылта согуп та турза, је Курачының најылары ого кийин јанынаң јаңы үлдүни туда бергилеп турган.

Је Павлов бойының јеңүзин колына кыйалта јок тудатанына тың иженип турган, Курачыда дезе ол ижемји јок болгон. Оның учун ол отурган улустың чырайынаң көзин албай турган. Өштүни согордоң озо оның башчызын согор керек деген ээжи Павловтың коркушту јепсели болгон. Башчызы јыгылза, колтыкчылары быдырай берер, эмезе, карын, Павловко болушка келер. Оның учун ол Курачының колтыкчыларына јаан ајару салып турган.

Отурган улустар Павловтың чынын сезип те турза, кажызы ла алдынаң болгон, је учы-учында Павловтың јанына там ла јууктагылап келген сайын, коркыбазы там ла тынып клеткен. Каа-јаада улустардың ортозында Павловтың куучынын јараткан кыйгылар да угулып келди. Улустар ойго ло күүлежип, тондоры калырап, кыймыражып чыктылар. Павлов улустың сөстөрин оңдобой до турган болзо, је улустың не күүлеп чыкканын јүрегиле сезип ийеле, эмеш күлүмзиренип те ийди. Ого удура күлүмзиренип ийген оок балдардың, келиндердиң јүстерин Павлов көрүп ийди. Ончолорының јүстери тотко јарылып калган, көстөри јылу, ончозы ол јаар көрүп отургандар. Јеңү Павловко күлүмзиренип турган. Оның күчи кожула бергендий, бажы јеңилип, саназы јарый бергендий, көзнөктиң алдында стол јаар бурылып келди:

— Бу отурган улустардың, келиндердиң, балдардың алдына слер бурулу! — деп, Курачының чике ле јүзине көрүп, ол айтты. — Эртен судка атанарыгар.

— Нениң учун?..

— Кандый јаң аайынча?! — деп, кенетийин ол ок толыктаң кыйгылар чөйилди, улустар кыймырап, отургуштар јызырап чыкты. Курачы эрмек айдарга сакып отурды.

— Нениң учун — бойыгар билеригер — деп, Павлов каранғуй толык јаар баштанып келеле, очказы өткүре шыкалап, унчукты. — Јарт эмес болзо, отурган улустаң сурагар. Мен айткам, байла, слерге јарт. Катап айдарга өй јок.

— Јарт эмес!..

— Төгүн! Доказательство кайда?! — деп, ол ок үч-төрт үн угулды.

— Доказательство бар — деп, Павлов эмди токунаалу унчукты.

— Кайда, кем? — деп, Курачы јаңы ла кыймыктанып, өрө туруп чыкты.

— Бу отурган улус. — Павлов отурган улустарга колыла јаңып көргүзип, оноң сурады:

— Кем куучын айдат?

Улустар күүлежип, олордың ортозынаң эрмек айдар кижи бир канча кирези өйгө табылбай турды.

— Мен! — деп, толыктаң Самтар, Курачының колтыкчызы, отургыштарды јайладып аксаңдап, стол јаар јууктап клеетти.

— Мен слерге куучын айдарга бербезим! — деп, Павлов ого удура унчукты.

— Председатель мында кем?! Сен бе, айса мен бе? — деп, кенетийин көгөрип калган Курачы Павловко јаба јууктап келеле, оның сыраңай ла јүзине кыйгырып ийди. Павлов Курачының болужы јок кыйгызын коштой отурган тилмеш уулга көчүртип алала, оноң удура ого токунаалу унчукты:

— Председатель бу... — ол улус јаар уулады. — Мында председатель сен де эмес, мен де эмес. Кем куучын айдат?

— Мен, мен куучын айдарым! — деп отургуштаң Самтар туруп чыгарга сананала, туруп болбоды. Кийнинде отурган уулдардың кемизи де оны курынаң отургушка јаба буулап салган эмтир. Кенетийин каткы јызырай берди. Ончозы јаңыс кижидий каткырып ийерде, конораның стенелери силкине бергендий билдирди. Самтардың кыйгызы шыңырап турала, улустың табыжына јылыйып калды.

— Өрө чыкпаган бойоорды шили көстү неме өрө тартатан туру! — деп, Самтар чакпыланып, јуугында отургушты чачылта тееп турды. — Божоткор! Мени чечкер!

— Кем куучын айдатан? — деп, Павлов улуска катап бурылып келди. Оноң очказы јалтырап, күлүмзиренди. — Удабас участковый милиция келер...

— Меге сөс беригер! — деп, учында улустың ортозынаң үн угулды.

— Бери чыгала, айдыгар! — деп, Павлов лампаның одын јарыдып ийди.

— Ичкеери, ичкеери базаар, өгөөн!..

— Калак-кокый, кижиниң будына баспагар, өгөөн!..

Улустың ортозынаң бастыра бойы көө болуп калган кузнец Боргой өбөгөн көрүнип клеет.

— Бу күрүм јаңы јикпемди көөзиле јыжып баат! — деп, Каргаанның үни кайдаң да угулды. — Тьфу! Көрмөс ошкош таңманы көрзөөр!

—А сен тойго келгең бе?

— Јикпең јайылып, јыргалга келген бе? — деп, карыган эмегендердиң табыжы угулды. — Јыпылдабай отур! Көөгө үймалбас кандый көөркий болгон?..

— Је, мен эрмек те айдып болбос, ээжи де билбес кижи эдим — деп, Боргой өбөгөн улуска баштанып айтпай, Павловко баштанып алган, куучындады. Павлов лампаның когын томырак бычагының бажыла кырып, Боргой өбөгөнгө айтты:

— А слер улуска айдыгар, өбөгөн. Бу мында эптү јер бар эмтир, бого туруп алала, айдыгар ла. Биске јарт болор, өбөгөн.

— Је, улустар, — деп, Боргой өбөгөн столдың учынаң тайанып алала, сагалын јайкады. «Кезем сөс айтпа, кечү кечпезиң» — деп озогы улус айдатан, бис кезем сөс айтпай јүрүп, кечү јок калтырыс. Былтыргы јылдың үрен ажынаң аш болгонын слердиң кемигер билер? Кемигер көргөн? Аш чачкан улус нени көргөн, албаты-јон нени билген? Үрен аштың тал ортозы кайда барган? Кем билер?

— А келдигер кладовщик ине! — деп, ӱн угулды.

— Келдим кладовщик те болзо, кежиримнең аш ашпаган. Үрен аштың јарымын ӱйге тажыган улустар мында отуры — деп, Боргой өбөгөн катап ла Павловко бурылып алды.

— Кемдер ол?

— Кем олорго берген?..

— Самтардың ӱйи сабатла тажыган, Каргаа калаш эдип чөкөйлө, аракы азып, јазыла јыргаган, Курачының ӱйининг курсагы јаңыс ол болгон, улустар. Курачы ӱлеген, улустар, је мен бу јарыктың алдына ол аштаң азык та өтпедим, амзап та көрбөдим...

Улус күүлежип, столдың јанында ээчий-теечий чыккылап, эриндерин ачып, көндүге бердилер. Кезиктери терлеп, тере тондорын суура соголо, столдың үстүне таштагылап та турдылар. Павлов кичинек чаазынның учына Курачының колхозко канча кирези коромјы өткенин чотоп отурды. Сегизен мунгды улустың айтканы ажыра чотоп алды. Куучын айтпаган улус база да бар. Бир канча ӱйды садып ийген улустардың адын бичип ок алды.

Колхозчылардың јууны јуунга тӱнгей эмес, судка тӱнгей болгон. Павлов документтерди јазайла, район јаар эртен ле салып ийерге белетеп салды. Керектерин бүдүрип салала, улустарды токунадып, јаңы суракка көчти:

— Колхозтың председатели болгон Курсунов Курачы каруузына аймачный милицияда турар. Эмди биске јаңы суракты аайына чыгар керек. Јаңы председатель келгенче, база ла удурумга колхозты башкарар кижи тудар керек. Кемде кандидатура бар?

— Каптуура дегени немези бу? — дежип, эжиктиң јанында отурган карыган эмегендер кыймыражып чыкты.

— Председательди јаан кижи бойы тутпай, бис тудатан бедис, кудаймай? — дежип, карыган өбөгөндөр кангаларыла уружып, кайкап турдылар.

Учы-учында башкараачыга бозулар азыраган, иштеңкей дежип, Аринапы тудуп салдылар. Правлениенің членлерине Јылчыны ла база 1-кы бригададаң эки келинди тудуп ийдилер. Ревизионный комиссияның јаңы членлерин туттылар. Башкараачы болуп Арина јастың учына јетире иштеер болгон, нениң учун дезе аймактаң «Јаңы јолго» јаңы председатель ийер болгондор, је келишкедий председатель табылбай тургапынаң улам, ӧй удап турган.

Јуун божой берди. Улустар тарап-таркаарга ӧрӧ тургалакта, Курачы сӧс айдарга ӧрӧ туруп чыкты. Оның чырайы бир де кичинек кубулбаган, соок ло бойы турды:

—Је, улустар, — деп, ол араай, је кату ӱниле унчукты.—Ӧлбӧй јӱрзебис, байла, көрӱжер болбойыс. Тӱңгей ле неме болбозоор... «Јаңы јолдоң» јаңыс ӧтӧк артып калар, јаткан бойоор јалынып ӧлӧрӧӧр. Көрӧрӧӧр... Је, милицияң кайда? — деп, эмди ол Павловко баштанып келди.

— Эмеш сакыырга келижер — деп, ол каңзазын лампадаң камызып унчукты.

6 БАЖАЛЫК

Эртен тура шинельдери кырутып калган эки милиционер чанакту шууладып келдилер. Курачының керектерин јазаарга көп улусты шылап баштадылар. Участковый милицияның јааны Ханжин деп орус ла кунтрак чачту, кыска сынду Јалбаев деп алтай милиционер эмди колхозтың јаңы председателинең экинчи ат сурап турдылар.

Энгиргеери олор экӱ Курачыны чанакка отургузып ийдилер. Аттар ач јыбарга чыдашпай, бијележип тургандар. Олорды көрӧргӧ јурт улустар, оок балдар чанакты айланыжып турдылар. Курачы эмеш эзирик, је бӱрӱңкий чырайлу, јакыга оронып алган Каргаала коштой отурды. Самтардың чырайы ыйлаарга турган уулчактый ачымчылу, јаказына јажынып алган отурды. Јалбаев аттардың туйгагында тоңуп калган тошты малтаның тӧбӧзиле токпоктоп божойло, боожоны колына тудунып алды. Ханжин улустарды тескеери баштандырып отургузып алала, бойы олордоң эмеш ичкеери отурып, јаказын кӧдӱрип алды.

— Је, ӧлбӧй јӱрзебис, байла, көрӱжер болбойыс — деп, Курачы турган улус јаар көрбӧй, оды јаңы ла кӱйе берген конторапың көзнӧги јаар ајыктап, унчукты. — Јакшы болзын!..

Аттар бойы бойлорына согулыжып, кышкы јолды тӧмӧн ойлодо бердилер. Конторапың кызарып турган көзнӧгининг ары јанында очкалу каткак кижининг кӧлӧткӧзи көрӱнип турды.

* * *

Комсомольский јуунның кийининде Павлов ару кей тынып тышкаары чыкты. Сторожиха эмеген оның тӧжӧгин кактап, кон-

тораның ичин јалмап, оның курсагын асканча. Павлов кузнец Боргойдың айылына барала, салдалардың ремонты керегинде куучындажып келди. Јалаңда таштала, карга бастыртып салган салдаларды тапсын деп, комсорг кыска јакылта берип, кыра тартатан аттарды ајыктап, күнди өткүрип салды.

Экинчи күн онойдо ок ӧдүп калды. Је «Јаңы јолдо» беш күн конгоны ого беш јылга бодолду билдиртип турган. Эбире јаңыс кар ла јайрадылып калган колхоз јаткан. Сүүнгедий бир де неме көскө көрүнбей турган. Уй-малга азырал јок. Улустар јасты сүрекей тыңг сакып тургандар. Павлов воскресник эдип, аркада кардың алдынаң ӧлӧң кастыртып, обоолордың тӧзин јуунадып, јаскы ӧйлӧрди бир частаң, бир күннеҥ јууктадып ла турды.

Газеттер, письмолор Јайлуга јарым айдың бажында једип турганынаң улам, ол көп солундардаң артып та турган. Оның Ленинград јаар ӱйине бичиген письмолорына ойто бир де каруу келбей турды. Билези учун ол тың коркып, балдарына кунугып, калганчы ӧйлӧрдӧ билези санаазынаң чыкпай барды. Конторанын ичинде ого тапчы, кунукчыл болгон.

Ого ӱзеери эбире јаткан улустар орус тилди коомой билер, Павловтың куучындажатан да кижизи јок болгон. Школдың библиотеказында книгелерди ол ончозын кычырып салган, эмди энгирлер сайын тактаның ӱстӱне јадып алала, јаңыскаан куучынданып јадар, эмезе Ленинградты эске алынып јадар.

Иштеп јӱргенде, уур санаалары ундула беретен. Энгирде оны столдың ӱстӱнде кайнадып салган бир кружка сӱт, арбаның јарым лӧпӧшкӧлӧри ле толыкта тактада эски тӧжӧги сакып туратан. Ол меҥдебей ажаныҥ алала, тала печкезин изиде салып, оноҥ алтай тилдиҥ эски сӧзлигиле куучындажып јадала, уйуктап калатан. Сторожиха эмегенле кезикте сӧзлик ажыра куучындажып та турар болды. Је улустың кӧзинче куучындашпай туратан.

Ол ӱч книгени ӧнӧтийин табылу кычырып, ончозын тӱрген кычырып ийеринеҥ коркып, меҥдебей турган. Эртен тура кузнецке келип, Боргой ӧбӧгӧнлӧ тӱжине салдалар ремонтоп, кӱниҥ ашканын сеспей де калып турды. Колында маскалу Павловко «Јаңы јолдың» улустары кайкажып турган.

— Слер, јаан кижи, салдала беришпеер — деп, кезикте јастыра тилденип, Боргой ӧбӧгӧн айдып туратан. Павлов ӧбӧгӧн нени айдып турганын јӱк ле арайдаҥ оҥдоп алала, удура каткырып, айдып турар болды:

— Мениҥ адам питерский ишмекчи болгон... Кем јок... Салдаларды јазап алзабыс, ол туштa сеге сый берзин деп айдарым, Боргой Оргойыч. Је сок ло!..

Энгирлер сайын бир неделениҥ бажында ол фронттогы айалгалар керегинде кыска јетирӱлер эдип, кезикте доклад та ӧдип турар болды. Улустың сурактары көп, көп немени јартап турганча, ӧй ӧдүп калатан.

Јаскы күндер јаңы-јаңы ла башталып, улуска јаан ижемји-

ни табылу экелип турдылар. Кыра сүретен аттардың да күчи әмеш кире берген, Аринаны, Павловты, колхозчыларды сүүндирип турдылар. Қобыларды төмөн баштапкы суучактар сыр кожоңло түжүп ле келерде, улустар јеңил тынып ийдилер. Улустар кыра ижине белетеңгилеп, армакчы кадып, комуттар јазап, үрен аш тартып баштай бердилер.

Тоңуп брааткан Јайлуда јүрүм катап ла бурылып, јаскы суучактарла кожо кожоңдоп, јаскы күнле кожо эрке, јылу күлүмзиренип турды. Колхозтың чеңдеринде, јаңы-јаңыла кайылып клееткен аш чачатан јалаңдарда таандар чуркуражып, бойлорыла кожо кандый да ырыс экелгендий билдирет. Павлов әмеш токунап, улустардың тындана бергенине сүүнип, јаскы ишти канайда өткүретенин јаңы јамылу болгон эки үй кижиле кожо пландап турдылар...

* * *

Эки неделеңиң бажында «Јаңы јолго» торт арыктап калган Қаргаа ла Самтар ойто јанып келдилер. Нениң учун олорды божодып ийгенин кемизи де билбей турган. Курачыны отургузып салган деп айдыжып турдылар. Канча јылга отургузып салганын база кемизи де билбес, улустардың сурагына айдышпай турдылар. Самтар келген бойынча, иш сурап турган. Ого келишкедий иш толтыра болгон. Ол колхозтың чеңдеринең өтөк јууп, айылдардың күлин, куштардың өтөгин јалаңдарга эки чанакту тартып, төгүп турган. Қаргаа дезе азыйгы ла чылап иш этпей, айылына бектенип алды. Је јаңыскаан јадып, неме болбозын билеле, энезине көчүп аларга шүүнди. Је оның шүүлтези база туйук болгон. Энези уулының учун акча алып турган, Јыламаш эриниң учун база акча алып, әмеш иштеп те турган. Қаргаага өнезинең неме једишпезин билип ийеле, эмди јаңыскаан туйуксынып отура берген. Амбарлардаң алган ажын ончозын колхоз айрып алган, садатан кийимдер база јок, айдадып јүреле, бар кийимдерин садып ийген, эмди бир де кичинек ижемји јок болды.

Қолхозко ол улустың көзинче иштеерге уйалып турган. Түбекке үзеери түбек кожулып, ого апрель айдың баштапкы күндеринде өлгөн деп эринең чаазын келди. Оның түбегине улус бурулу деп ол бодоп, ончолорын көрөр күүни јок болгон. Анчада ла Павловты ол кажы ла күн айткылап, ыйлаганча деревнениң ичиле јүгүрип турды.

Қоштой деревнеде каргычы эмегенге Павловты каргадып та барып келген деп, улус айдыжып турдылар. Је Павлов ол ок бойы кадык, деревнеле иш башкарып јүгүрип турды. Иш ондолып келгенине Павлов сүүнип, оны сеспей де турган.

Бир күн ол чеңдердиң јанында улустарла кожо үрен аш керегинде куучындажып турарда, Қаргаа өзөкти өрө ачу-корон кыйгырып клееткен.

— Је, Катя (Павлов оны орустап онойдо адап турган), сеге

кандый иш беретен? Иштееринг бе? — деп, качан онызы јуук-тап келерде, Павлов сурады.

Каргаа ого јууктап келеле, оныг јўзине јастыра тўкўрди:

— Эримди слер ёлтўргенигер! — деп, ол Павлов јаар чурап турды. — Ийт, сен не келген бого?..

— Слердиг эригер јууда ёлгён эмес, тўрмеде — деп, Павлов база удура ачынып чыккан. — Слер солдаттыг ўйине тўнгей эмес. Табыштанар болзогор, кайра баратан јол ачык...

— Тўрмеле! Ме, тўрмеле! — деп, Каргаа божотпой турган улустыг ортозында чакпыланып турды. — Шили көзиғди ойо согорым, ийт! Мениг чыккан, ёскён јерим мында, менең озо сен барарыг!..

— Чеденге мыны буулап салаар, улустар! — деп, улус оны тудуп торт чөкёйлё, чеденниг казыгына аргалыкла јаба таңгып салдылар. — Серигенче тургай. Кўўни јеткенче кыйгырып алзын.

— Кайран эрим, кайран эрим! — деп, Каргаа казыкка јаба бууладып алган, калактап турды. — Шили көстў шилти, шилемир, ийт!

Улустарла кожо Павлов ўрен аш ылган турган јер јаар јўре берген кийининде, Каргаа туштаган ла кижини айткылап, каргап, тўкўрип турды. Је улустар оныла куучындашпай, көндўре ёткўлеп, бойыныг керектерине меңдеп тургандар...

* * *

Тёрт кўннииг бажында албатыныг суды Курачыны судтайла, оны штрафной батальоно фронтко ийгендер.

Приговорды кычырып божогылай бергилеерде, Јалбаев ла база бир јиит орус милиционер туруп келген Курачыныг эки јанынаг тура тўштилер. Курачы бийик столдыг кийининде отурган улустарга калганчы катап кылчайып көрёлё, эжик јаар табылу, бир де туура көрбёй, алтады. Эжик олордыг кийининең онойдо ок табылу јабылып калды. Карыган прокурор Тимофей Митрофанович терлеп калган бажын база катап арлап ийеле, кёзнёк јаар баштанып алган, унчукпай таңкылап турды.

Тёрт катап шылуу болгон, је Курачы орус та, алтай да сурактарга каруузын бербеген. Керечилер кёп болгон, оныг учун Курачы бойыныг сёстёрине иженбей, торт унчукпас деп, бек шўўнип алган.

Районныг тўрмезинде иштеп турган завхоз складтаг Курачыныг кийимдерин экелеле, будына таштап берди. Эртен таг атса ла, Курачы он беш кирези уголовный шокчылдарла кожо фронтко атанар деп, милицияныг старшиназы болуп турган јайбак эрин сагалду, кызыл тумчукту ёбёгён Курачыныг отурган камеразына сопокторыла тирсилдеткенче кирип келеле, јарлады.

Курачы балулаткан айу чылап, камераныг сыраңай ла каранғуй толыгында тўрўлип калган јатты.

Старшинаның кирип келгенин Курачы бир де кичинек керексибеди. Курачы ол керегинде сержанттаң озо билер болгон. Ол јанынаң ого эки күн кайра, качан Курачы тышкаары прогулкада јүрерде, ого уголовниктер айдып бергендер.

Милиционер Курачыны бир эмеш аjыктап турала, оноң бир де артык сöс айтпай, эжиктең чыгып, jүре берди.

Курачы старшинаның jүре де бергенин укпады. Ол эмеш сыстап, оорып турган колын jастанып алала, jүзүн-jүүр санааларга бастырып, оноң 1922 jылдарда Төжлöйдиң бандазынаң айрылып, Аркыттың капчалдары төмöн келеткенин эске алынып jатты...

Ол туштa кааң jыл болгон... Курачыла кожо оның эң артык нöкöри ле эки атка коштоп алган jакшы терелер болгон. Күнге jара какшап калган кату jерге аттардың тибирти торгулбазын деп, олор аттардың туйгактарын сарлыктың түгиле ороп алгандар. Jе түш киреде аттар арып, бойлоры Аркыт ла Кадын суының бириккен белтиринде одуланып ийгендер.

Кызыл отрядтардың улустары олорды истеп, jаба jууктап келгенин олор сеспей де калгандар. Ол туштa Курачы тирў артарым деп сананбаган болгон...

— Колго кир! — деп кыйгы угуларда ла. Курачы нöкöриле кожо аттарына мине соккондор, jе нöкöрлöри кыйгырып ийген бойынча, ээрденг аңтарыла берген. Курачы адын бура соголо, тегерик акта турган коjу аралга киjдире мантада берген. Нöкöрининг чалдар ады база тынын корыырга турган чылап, Курачыны ээчиде аралга киjдире мантада берген. Jе Курачы оны аралдаң ойто камчылап, сўрўп ийерде, чалдар ат бышкырганча кайра мантаган.

Кызылдар тегерик аралды там ла капсап, чыкту jерде öзўп турган узун кулузындардың ортозыла ат jок, jойу курчап келеткендер.

Удура мантап чыккан чалдар атты олор курчуудаң божодып ийгенин Курачы аралдың ортозынаң көрўп отурган. Чалдар ат дезе курчуудаң чыга коноло, кызылдардың отоп jүрген аттарына кожулып, токунай бергенин кызылдар көрўп. Курачының jажынып алган jырааларына бир эмештең там ла jууктап тургандар.

Адыжып нени де эдип болбозын Курачы сезип ийеле, арга jокто тескеерлеп, оноң кенетийин тура түшкен. Онойдо ол узак та турбаган. Мылтыгын суурган бойынча, Курачы бойының кер айгырына jууктап келген. Мылтыкты ээрдиң алдына токумның üстüне jаба салала, бойы кер айгырының алдына кире конгон. Эки колыла колоңноң кабынып алала, аттың ичине jапшына берген кийининде, кер айгыр jескинип, аралдаң кызылдарга удура мантаганча чыга конгон. Кату комургайлар Курачының арказына кадалгылап, коjу ölöңдöр оның jаагына, jиткезине камчылап тургандар.

— Тпру-у!.. — деп, кенетийин оның сырағай ла алдынаң кызылдардың ӱни угулды.

Је кер айгыр јана соголо, курчай туруп алган улусты ӧдӱп болбой, јаан актың ичиле айланыжа берген. Улустар кер айгырды тудуп аларга оны там ла капсап келеткендер, учында та кандый да кижи аттың тискининең каап аларга ичкеери тап эдерде, кер айгыр кенетийин киштеп ийеле, туура болгон. Кер айгырдың тискининең јастыра туткан кызыл черӱчи ӧлӧнгӧ тоголоно берген кийининде, ат јайымга учуп чыкты. Курачының колдоры чылап, буттары јер јаар там ла јабызап, оны укпай барган.

Кенетийин кер айгырды тудуп болбой салган јиит кызыл черӱчи уул нӧкӧрлӧрине кыйгырып чыккан:

— Аттың ичинде кижи!

Је Курачы олордоң ыраак, кер айгырына минип алала, салкын-куйундый учуртып турган...

Онойдо сананып, Курачы уйуктап та болбой, тӧжӧп алган кургак саламда анданып јатты. Камераның полынаң јытанып турган хлордың јыдына ол чыдажып болбой турды. (Тӱште районның кичинек, озогыда кojойымның амбары болгон, агаш тӱрмезинде дезинфекция эткендер.) Коштой уголовниктер отурган јаан кыпта озогыда кojойым анчылардаң мекелеп алган аңның терелерин илип, аш уруп туратан. Курачының јаткан кыбында хозяйствого керектӱ јӱзӱн-јӱӱр немелер: аракы аскадый јаан-јаан казандар, андазынга јарагадый бычактар, мылтыктар тудатан. Кojойымның туразын эмди МВД-ның районный бӧлӱги эделе, калың, бек јосло јапкан амбарын тӱрме эдип алган.

Курачы коштой кыпта кӧзӧр ойногылап јаткан уголовниктердиң эрмегин ле олордың ок ортозында кемниң де озогы кожогын тынгдап јатты. Ол кожогдо јиит уул кандый да јаражай кысты сӱӱген, је кысты јыргадарга акча-јӧӧжӧ јок болордо, уул сӱӱген кӧӧркийине болуп ууры эткен, оноң оны ыраак јерде турган, јаан городко айдай бергендер, качан уул тӱрмедең кӧп јылдардың бажында јанып келерде, сӱӱгени ӧскӧ кижиле јӱрген деп айдылып турган. Јиит уул ӧчин алала, ойто тӱрмеге бойы барган деп кожогның учы онойдо божоп турган...

Курачы кожогды тынгдап, онойдо узак ӧйдиң туркунына кыймыктанбай јатты. Санааларына јӱзӱн ле јӱӱр немелер эбелип турды. Курачы бойының ӧштӱлеринең база ӧчин аларга амадап јӱргенин, је эмди ол нени де эдип болбозын, јуу-чак болгон ыраак јерде кандый бир немецтиң огынаң теп ле тегин ӧлӱп каларын сананып јатты...

Кайда да тышкаары оромдо кинодоң бо айса ойын-јыргалдаң ба јангылап турган јиттердиң чур-чуманак табыжы тӱрмеде отурган улуска јап-јарт угулып турды.

Курачы таң атканча ла уйуктап болбоды. Уголовниктер кандый да уурчы-атаман керегинде тӱн ортозы киргенче куу-

чындашкылап, оноң бойы бойлорынаң сöс блаашкылап, учында уйуктап калдылар.

Пöтүктер эдип турганын угала, Курачы таң адып клееткенин оноң таныды. «Удабас ла келгилеер, оноң атанар» — деп, Курачы ичинде сананды. Ол öрö турала, токунап болбой, камераныҥ ичиле бир эмеш баскындап алды. Анчада ла таҥкы тартар кÿÿни тыҥ келип турды. Тÿниле уйуктабаганынаҥ бажы араай айланыжып, шыкшыттары тыҥ сыстап турды.

Эки час кирези öй öткöн, је оны апарарга эмдиге кем де келбей турганына ол эмеш кайкап јатты.

Јÿк ле тÿшке јуук öйдö јайбак сагалду старшина коридорло сопокторын тирсилдеткенче оныҥ эжигине једип, сомокты ачып ийеле: «Баралык!» — деди.

Курачы старшинаны ээчий чыгып келди. Көзине баштап ла көрÿнген неме — ол старшинала кожо келген база бир милиционер алтай уул болды. Курачы милиционерлердиҥ алдынаҥ алтап, јабыс тепкиштÿ тура јаар ууланды.

Кеҥ кыпта уголовниктер, отурды. МВД-ниҥ начальниги бойы јаандай берген, буурыл чачту кижи оныҥ алдында отурган уголовниктерге штрафниктер керегинде, олор Ада-Төрöл учун јууда бойыныҥ бурузын јакшы јуулажып, «уголовник» деген уйатту адын канайда јоголтып турганы керегинде куучындап турды, оноҥ кажызына ла документ чаазындар ÿлеп берди.

Куучын узак болбоды. Эжиктеҥ кирип келген дежурный милиционер: «Атанарга ончозы белен» — деп јетирди. Он минуттыҥ бажында ончозын туйук машинага отургузып ийдилер. Машина кÿркÿреп, Чуйдыҥ трагы төмöн ууланды...

* * *

Машина бир де јерге токтобой, чöлдö турган темир јолдыҥ станциязына тÿн киргелекте, једип аларга меҥдеп браатты. Станцияга јетире эмди де эки јÿс километрдеҥ артык болгон. Милиционерлер поезд атангалакта, станцияга једип, улустарды табыштырып береле, бойлоры амыр-энчÿ ойто јанарга меҥдеп тургандар, је јаскы суу ойо јип салган јол олорды саададып турды. Ого ÿзеери Монголия јаар ойто јангылап турган караванлар ÿзÿги ле јоктоҥ олорго туштай бердилер. Кошту төöлöр јолдыҥ чике ле ортозыла табылу алтагылап, машинага јол бергилебей турган, оныҥ учун шоферго караванныҥ ödöрин сакып аларга келижип турды.

Кара-кÿреҥ чырайлу монголдор јолдо сакып турган машинаны бир де керексибей, кылас эдип көргÿлеп салала, тумчугыныҥ алдында кыҥылада кожоҥдогылап, меҥдебей, табылу öткÿлеп турдылар.

Курачы туйук машинаныҥ көзнöгинеҥ «Јаҥы јол» јаар чöйилген орык јолды, тууларды унчукпай ајыктап отурды. «Јаҥы јол» јаар баратан боочыда кандый да таҥ атту кижи маҥ-

тадып клееткенин ол јап-јарт көрүп ийди. «Байла, Арина аймак јаар колхозтың керектерине барып јаткан болор — деп, Курачы ичинде сананып отурды. — Эмди ончолорының канаттары кыркырап турган болор. Ийттерден, слерден, качан бирде өчимди аларым та јок...»

Төөлөр јайбаңдажып ӧдӧ берерде, машина ойто ло күркүреп, тракты төмӧн алды. Кадынның күринде машинаны база токтодып ийдилер. Мылтыкту военный улустар пропуск некеп, улустың документтерин шиндегилей бердилер. Милиционер Јалбаев күр корулап турган улустардың јанына кыска честь берип ийеле: «Машинада отурган улус фронт јаар штрафниктер болуп бараткан улус эди» — деп јетирди. Сержант документтерди көрӧлӧ, бойының улустарына машинаны божотсын деп, колыла күүн-күч јок јаңып ийди.

Машина күрди кечип, Кадынды јаратай база бир эмеш барала, токтой берди. Шофер радиаторды ача тартала, машиназын шиңжилей берди.

— Бүгүн, байла, биске станцияда конорго келижер — деп, милицияның байбак сагалду старшиназы айтты.

— Суу керек — деп, машинаның ичинең уголовниктердиң түймегени угуларда, старшина Јалбаевке айтты:

— Бирүзин божот, барып суу экелзин, моторды соодорго база суу керек. Бойың кийининең ајыктап тур.

— Сууга кем барат? — деп, Јалбаев машинаның эжигин ачала, отурган улустардаң сурады.

— Бойыгар экелигер! — деп, уголовниктер түймеже берерде, Јалбаев неме керексибес үниле айтты:

— Барбаска турган болзогор, сууны мен слерге тажыбазым.

Бу ла ӧйдӧ түймеген улустардың ортозынаң јымжак алтай үн угулды:

— Мен сууга барып келейин...

Јалбаев Курачыны ајыктап көрӧлӧ, оноң эмеш алаңзып, база алтайлап айтты:

— Је, түш. Кӧнӧк шофердо болор.

Курачы кӧнӧкти алган бойынча, каскак јаратты төмӧн басты. Јалбаев старшинадаң сурап алган махорказын толгогончо, Курачыны ээчий табылу алтап клеетти. Курачы базыдын кичинек те түргендетпей, јаратты төмӧн чебер түжүп турганын Јалбаев үстүнең төмӧн ајыктап, старшинала аңдышкан айас мынайда кыйгырып турды:

— Уйдың чыгыла ачыткан махоркаңды камызарга сереңкем божоды. От бар болзо, бери мергеде!

Бойы Курачы јаар ајыктап салып турды. Јаскы суулардаң кӧдүрилген Кадын кайа-таштарга арта согулып, оның алдында тың күркүреп, бойының сарызымак-боро толкузын түндүк јаар коркушту түрген айдап турды.

Је кенетийин ого Курачының базыды серемјилү деп билдирди. Ол суу сускадый јерге токтобой, каскак јаратты јакалай,

эмеш төмөндөп браадарда, Јалбаев оның кийининең кыйгырды:

— Ол ло турган јеринең сус!

Је Кадынның табыжына Курачы оның сөстөрин укпады. Јалбаев таңкызын камыспай, туура таштап ийеле, каскак јаратты төмөн түжүп келетти:

—Ол ло јерденг сус! — деп, ол база ла катап кыйгырды.

Курачы энчейип келеле, көнөгиле түрген толкудаң сузарга сананды, је сууга колы једип болбосто, Кадынды јараттай төмөн база бир эмеш алтады.

—Тур! Сакып ал! — деп, Јалбаев кыйгырала. Курачының јолын одыра кату ырааларга илингенче јүгүрди, је Курачы базыдын оноң түрген өдип, учында јүгүре берди.

— Болушка келигер! — деп, Јалбаев кыйгырып турды, је каскак јарат ажыра болушка кем де көрүнбесте, колмылтыгын суура таркан бойынча, кей јаар адып ийди.

Курачы јүгүрүгин там ла тыңыдып, бодыр-бодыр таштарды калып баратты. Јалбаев экинчи катап адып ийди:

— Тур!

Је Курачы кайра да көрбөди. Ол көнөкти јаратка таштап ийеле, бойы Јалбаевтең канча ла кирези ырап аларга албаданып турды. Јалбаев Курачының качарга шүүнип алганын билеле, тың арбанып, шинелин суурып, јерге таштап ийди. Болушка јүгүрип келген эки милиционер уул Курачының јолын тозорго чике ле төмөн јүгүрдилер.

Јолын туйуктадып баратканын көрөлө, Курачы бир кезек токтой түшти.

— Тур, оноң башка адарым! — деп, Јалбаев тынаарсып, ырааларга оролып, јаан таштардың ары јанынаң кыйгырып турды.

Курачы качып болбозын билип ийди. Оның сол јанында аңданып јаткан соок суулу түрген Кадын, оң јанында дезе мылтыкту милиционерлер болгон.

Курачы бир де кичинек алаңзыбай, Кадынга калып ийди. Јараттаң чөйө кыйгырган кыйгылар Кадынның огурып турган табыжына јоголып калды. Толкулар бойы бойлорына табарыжып, айланыжып, Курачының када берген сөөктөрин талкандаарга тургандый, ары таштап, бери таштап, түрген агызып турды. Ол једеген толкуларла кызыл тыны учун согужып, јараттаң милиционерлер оны канайда аткылап турганын укпай да турган.

Экинчи милиционер адарга огы божой берерде, тон-өдүгин јаратка суурып таштайла, Курачыны сүрүжип, түрген Кадынга калып ийди. Курачы дезе јаратка једип бараткан. Учы-учында качкын јаратка једип, каскак ташка өгмектеп чыгала, кайра көрди. Оны ээчий эжинип келеткен милиционер толгош сууга кирип, ого арай ла чөңбөй, ойто бойының улустары јаар эжинип баратты.

Курачы эмди јайым болгон. Ол бийик јараттың алдында

турган милиционерге бойыныҥ јудуругыла кекенип көргүзеле, оноҥ Кадынныҥ ол јанында өзүп турган койу, бийик карагайлардыҥ ортозында јоголып калды...

9 БАЖАЛЫК

Јас там ла јууктап, арткан карды түрген кайылтып турды. Кары јаҥы ла кайыла берген кобыларда, балкашка чейилип јаткан јолдыҥ јанында өлөҥ көгөрип, түрген өзүп чыкты. Сууны јараттай турган талдардыҥ койоноктору агарыжып, тыҥ јытанып турдылар. Таандар чуркуражып, уйа тартып, кере ле түжине иштеҥгилеп турды.

Колхоштыҥ уйлары, койлоры јаҥы ла көрүнип келген көкти ачап отогылап, айылына да јанбай, јалаҥдарда коҥгылап турдылар. Кезик уйлар көкти өткүре отогонынаҥ улам јыгылгылап та турдылар. Је ондый да болзо, онҷозы омок, улу јастыҥ једип келгенине сүүнижип турган. Кыжы ла бектүлү турган теҥери ачылып, түби јок чаҥкырайып, терең тынып турган-дый.

Оок балдар агып јаткан суучактарды кере ле түжине јырып, чуркуражып тургулайт. Карыган өбөгөндөр дезе тондорына оронып, күрентикке отургылап алала, өбире кайнап турган јүрүмди аjыктап отурдылар.

Колхозчылар үрен ашты арутап, амбарлардыҥ эжигинеҥ ырабай турган. Үрен ашты олор кыжыла колло арутап, јаҥы ла божоткондор. Эмди јаҥыс ла јердиҥ кургаарын сакып турдылар.

Боргой өбөгөн кузницада кере түжине салдалар јазап, Павловло экү јүзүн-јүүр куучындажып турды.

— Курачы түрмедеҥ кача берген дежет — деп, Боргой өбөгөн салданыҥ бычагын кондырып јадала, айдып турды. — Байла, бери келер, а-а?

— Бери эмди келип, нени алар? Алатан немезин онҷозын алып алган, байла, келбес болбой — деп, Павлов алтайлап, орустап каруузын јандырып турды.

— Бери келзе, байла, түбек болор, а-а?

— Келгей, бис оны салдага јегерис, Боргой Оргойыч.

— Салдага сугатан ат бар, је кыраны кем сүрер?

— Да-а — деп, Павлов шүүнип турды. — Салда тудатан улус чындап та ас... Эртен јаҥы председатель келер деп районноҥ јетирү келген, байла, јуунда шүүжип көрөрис. Эки күннеҥ кыра ижине чыгатан өй болор, ороштыырга јарабас.

Павлов калганчы өйдө үйинеҥ письмо алганынаҥ бери омок, јаантайын кокырлап турар болды. Ониҥ учун Боргой өбөгөниҥ сурагына кокырлап, ойто каруузын јандырып турды:

— Кем јок, Боргой Оргойыч, Курачыны јазыла кыра сүрдү-

рип, јайыла түрмелеп салып турарыс. Чындап, оныҥ өскөн, чыккан јери мында ба, Боргой Оргойыч?

— А не, керектӱ бе?

— Јок, башкӱн мен МВД-деҥ бичик алгам. Каруузын эмдиге бербегем. Ондо оныҥ өткөн јӱрӱмин билерге турган ошкоштор...

— Сурагылап турган болзо, керектӱ. А бу качан, кажы јылда Јайлуга келген эди? Ундулып та калган неме болбой ол... Сагыш база кыскара берген, кем билер оны?

— Сананып көр, Боргой Оргойыч.

— Слер оны өскө улустаҥ сурап көрӱгер. Мен чала эске алып болбой турум. А бу качан бери келген эди?..

— А кандый јерден келгенин база билбезиҥ бе, Боргой Оргойыч?

— Адам билзин оны! Урсул ичинеҥ келген деп айдып туратан эмес беди бу? Э-э, андый ошкош эди...

— Кижини јазап билбей, башкараачыга не тутканыгар?

— Эр кижи болордо, эдер-тудар деп бодогондор... Эмди эшнеме јок, ээн кара јер...

Јаскы кӱн боочыга отура берди. Боргой өбөгөн лӧ Павлов калганчы салданы јазап божойло, айылдары јаар бастылар.

— Боргой Оргойыч, меге барып чай ичели — деп, Павлов чай барын эске алала, Боргой өбөгөннинҥ кийининеҥ унчукты.— Јыды јараш чайды, байла, сторожиха кайнадып салган болор. Менде таҥкы да бар. Сениҥ чалканчак таҥкыҥа тӱҥей эмес.

Ол ок эҥирде, качан Боргой өбөгөн лӧ Павлов кыдат чайдыҥ кийининде таҥкылагылап, конторанын полында јаткылаарда, эжикте кемниҥ де калыраганы угулды. Тиркиреп турган тала печкениҥ изӱзине чыдашпай, олор экӱ куучындашпай да јаткан. Боргой өбөгөн айылына јанар кӱӱни база келбей турган учун ол эмдиге јетире полдо чирей тебинип алган јатты.

— Кем анда? — деп Павлов унчугала, эжикти ачарга өрө туруп келди. Је эжик ачылып, бозогодоҥ јатпанак сынду, тӱлкӱ бычкак бӧрӱгиниҥ јалаазы јайылып калган, кичинек тырык тумчукту, јыртак-шулмус көстӱ алтай кижи кире конды. Сӱӱри тумчугын Павлов јаар тӱрген бура соголо, коомой орустап унчукты:

— Полномоченный кем?

— Мен — деп, Павлов унчугала, јатпак кижиниҥ јайып алган алаканынаҥ тудуп, унчукты. — А слер кем?

— Мен, Нахай Ногоевич Јатпанаков. Райком председатель эдип јӧптӧп ийген.

— А-а, је, је — деп Павлов унчугала, скамейканы туура тартып, оны стол јаар јууктатты. — Отурыгар, чай ичедеер бе?

— Јок — Нахай Ногоевич тӱрген айдала, эжик јаар јууктады. — Куучын оноҥ болор, мени тышкаары ӱйим сакып јат. Јаҥы ла көчӱп келгеним бу.

Оноҥ тыйтылдада каткырып ийеле, чыга конды.

— Боргой Оргойыч, барып слердиҥ айылга конор ошкош.

— Иох-х, көксимей! — деп, Боргой өбөгөн онтойло, өрө туруп, Павловло экӱ капшай бараргa шакпыража бердилер.

Нахай Ногоевич эки чанакта немелерин конораның эжигине јетирип келген, ӱйиле кожо чуркуражып турды:

— Јаба јортпо, јаба јортпо! Шили айактар!..

— Толыктаҥ ырада јорт!

— Тпр-р!..

— Је, Нахай Ногоевич, мен эртен келерим — деп, Павлов јаҥы председательдиҥ шакпырап турганын көрөлө, уичукты. — Арина Карышева эртен колхозты колыгарга табыштырып берер. Јакшы коныгар!

Јаҥы председательдиҥ кылык-јаҥын сананып, Павлов Боргой өбөгөнлө экӱ оромды төмөн араай базып ийди. «Чыйрак, капкыр кижи эмтир, је экӱ канайып ишти туткайыс не? — деп, ол сананып клеетти. — Јаанзыркак кижи болзо, кӱч ок болотон эмтир...»

Јылдыстар койылып, тымык суркураҗып турдылар. Арканыҥ койу агаштары карарыжып, теҥериге таҥдактай өчӧмик көрӱнип турды. Јылу јаскы эзинди өткӱре кайда да каранӱйда кардыҥ суучагы јарт шуулап, эрмектенип јатканды. Өзөктө, суунын јарадында турган колхозтыҥ чеденинде ӱйлар тереҥ ӱшкӱргилеп, өлөҥниҥ боркызын кепшенгилеп јаттылар. Суунын ол јанында айылдардыҥ ортозынаҥ кемниҥ де ийди узак шыҥкылдада ӱрӱп турала, токтоп калды. Эбире каранӱй. Туралардыҥ ортозынаҥ сок ло јаҥыс Татьяна Товаровнаның оды суркурап, јылдыстарла кожо имдежип тургандый көрӱнет.

Павлов тереҥ, јеҥил тынып ийеле, кайыҥ одындардыҥ ӱстӱне отурып, алдында турган Боргой өбөгөнгӧ айтты:

— Боргой Оргойыч, сен ӱйге киреле, меге нени-нени тӧжӧп салзаҥ... Мен эмеш бого отурып, таҥкылап алайын... Ненииҥ де учун јаҥыскаан отурар кӱӱним келди... Јас! — деп, ол каранӱйдаҥ араай кӱлӱмзиренди.

— Мен тӧжӧгӧбрди тактага салып койорым — деп, Боргой өбөгөн эжикте узак та нени де калырадып турала, оноҥ онтоп, турага киреле, табыжы јылыйып калды.

Таҥ чолмон одожында сӱӱри кырдыҥ сыранаай ла чике бажында јарык суркурап, чогыла ойноп турды. Эбире турган туулар коркушту јаан шибеениҥ стенелериндий тымык ӱргӱлеп турдылар.

Павлов одындардыҥ ӱстӱне чалкойто јадып алала, туулардыҥ бажын аjыктап, ӱйин, балдарын катап ла эске алынды.

Алтайга келген јас ого Ленинградтыҥ јазына коркушту тӱҥей деп билдиртип турды. Качан Ленинградка јас једип келгенде, Павлов ӱйиле кожо Нева сууны јакалай базып јӱретенин, нени де этпей, сууныҥ јарадында экӱ узак отурып, Ленинградты јаҥы көргӧндий аjыктагылап туратан.., Невский проспектте гитара ойногоны, јиттердиҥ, ӱй улустардыҥ, балдардыҥ кат-

кызы, омок куучындары угулып туратан. Невский проспект... Павловтың јиит өйлөри, көп јылдары анда өткөн. Невский проспектте ол баштапкы ла катап санаазын кыска салган. Студенческий јылдар база анда ок өткөн. Ол Ленинградты, бойының төрөл городын, сүүгени керегинде нөкөрлөриле кожо Невский проспектте, Неваның кечүлеринде, Ленинградтың ак түндеринде көп кожоңдор кожоңдогон...

Је эмди ол төрөл городын торт өскө сүүшле сүүп јат. Јууның өйлөри кайра ödөр, јенү, ырысту күндер ойто ло келер... Ол туштa Павлов төрөл городына јенүчилерле кожо тең келер... Ол туштa Невский проспектке катап ла ырысту улустар келер, ол туштa јыргал, јаткы, кожоң азыйдагызынаң муң катап артык болор...

Павлов ончо јенүчилердиң ортозында тең јыргаар, олорло кожо јаңы күндерге удура барар. Эмди анда блокада божоголок, немецтер баргалак. Је Ленинград түңей ле кайра баспас. Ленинградтың улустарын Павлов јаштаң ала јакшы билер. Ондый улусты јенгерге күч. Павлов олордоң кандый да ыраак болзо, ого кандый да күч болзо, ол олорло кожо...

Ленинградтың, Павловтың төрөл городының, магы бастыра телекейге јайыла бергенине ол ыраактаң оморкоп турган...

Таң чолмон там ла кызарып турды. «Бу турган таң чолмон Ленинградтың үстүнде база суркурап турган болор. Эмди Татьяна Михайловна (Павловтың үйи) нени эдип туру не? Байла, иштең јаңы ла божойло, балдарын азырап отурган болор. Эмезе калаштың очерединде туру ба? Эмезе госпитальда кандый бир уур шыркалу јуучылдың јанында отуры ба? Врач кижиге өй јок, шыркалу улус коркушту көп болор...»

Кенетийин коштой карарып турган кажаганның ичинең пөтүк чөйө кыйгырып, Павловтың санааларын үзе сокты. Пөтүктиң кыйгызына коштой айылдардың потпуштарынаң база өкі пөтүк каруузын јандырып ийерде, Павлов јаңы ла өрө туруп, үйге кирди.

Боргой өбөгөннің төжөп салган эски терезине араай јадала, көзин јумуп ийди. Туранын ичинде јытка чыдажып болбой, ол бажын көзнөктиң алдына салып, рамның бош шилизин ачып алды.

Өскө тилдү, өскө кылык-јангду улустардың ортозында ол бойын сок јаңыскаанга бодогон санаа ого катап ла једип келди. Печкениң, агаш орынның үстүнең улустардың шуулада тынганы ла козырыктаганы угулып турды. Печкениң кийининде сегерткиш кунукчылду сыркылдап, Павловтың уйкузын түргендедип ийди.

Удабай Павлов уур, терең үшкүрип ийеле, терениң үстүне түрүлип јаткан ла бойынча уйуктап калды.

Таң адып, туулардың бажында эрте чыгып клеткен күннің коргы сүүнчилү ойноп турды.

Эки күннің бажында колхозтың амбарларының эжигинде аттар бышкырып, салдалар шығырап, улустар табыштангылап турдылар. Улустар қыра ижине чығып јаткан. Ашту таарлар артып салган эркек торбоктор туйлажып, огурыжып турдылар. Аттар једишпей турарда, колхозчылардың текши јуунында ондый сүмени Павлов тапкан. Салдачы келиндер аттарын јединип алала, кобыны өрө чөйилиже бердилер. Олорды ээчиде кыстар таарларды артып салган торбокторло јуулажып, кыйгы-кышкыла клеттилер.

Нахай Ногоевичтиң кыйгызы анда јаңыланып, мында јаңыланып турды. Јалбак шинели јайылып, түлкү бычкак бөрүгинииг јалаазы анда чычаңдап, мында чычаңдап турат:

— Эй, эй, кыстар, торбокторды јаңыс аай, јаңыс аай айдагар!

— Ой, бала, адыңның төшпүүзи чечилип калган, нени көрүп браадың?

Павлов улустардың сырағай ла ортозында браатты. Салдага јегип салган үч кер ат оның јиткезине түрген, изү тынып клеттилер. Нахай Ногоевич шинели јайылганча ого јаба једижип, та нени де јастыра-мыстыра орустап јөптөжөлө, оноң ойто ло канады јайылып, колоннаны эбире согуп турды.

— Ой, бала, једегиң чечилип калтыр! Э-э, чаалда, једекке јединбес колхозты јаңы көрүп јадым. Јылдыра јорт, кийининдеги улусты тутпа.

Павлов алтайлап эмеш куучындажар боло до берген болзо, је Нахай Ногоевич оныла јаантайын орустап куучындажып турды. Је орустап айткан сөстөрин кезикте алтай да кижи, орус та кижи оңдобос болгон.

— Арайон пайду, авёс папрашу... А если тоңзо, акта поставим...

Нахай Ногоевич фронттоң үч ай кайра келген шыркалу кижи болгон. Бойы тың бичик билбес, је керсү, чыйрак, хозяйственный кижи болгон. Онызын Павлов эки ле күннің туркунына билип салган. Нахай Ногоевич «За отвагу» деп эки медальду, эки катап шыркалу болгон. Та нениң де учун ол эмдиге јетире погондорын чечпей турганына Павлов эмеш кайкап, је айдарынаң кемзинип турган.

Нахай Ногоевич дезе медальдары шығырап, шинели јайылып, иш башкарып ла турган. Нахай Ногоевич ол кирези табышту бойыла коркушту јапсык, кару кижи болгонын Павлов тууразынаң база ајарып салды. «Је мындый күлүкле, байла, алдырышпас болбойым» — деп, ол ичинде каран санып турган.

Бир неделениң бажында иш эмеш көндүге де берген болзо, Нахай Ногоевичтиң табыжы анда јаңыланып, мында јаңыланып шығырап ла турар болды. Қыра тырмап јаткан балдарга мынайда айдып туратан:

— Јылдыра, балдар, јылдыра! Кем јок, келиндерим, көөркийлерим! Јууны токтодорго аш керек—деп, ол шулмус кылыкту пөтүкке түҥей, кыра сүрүп турган келиндерди, балдарды айландыра јүгүрип ле турды. — Норма бүтсе, ончогорго премия берем!

Энгир сайын ол Павловло экү одуныҥ јанына коштой отургылап, план, иш керегинде шүүшкилеп, кезикте керишкилеп те турдылар. Норма бүтпей калганда, Нахай Ногоевичтиҥ көстөри кызарыжып калган, шинели јайылганча Павловко једетен:

— Па-ачему баба Бабанай выполнил норму, а баба Чоргош нет? Чом јала? Па-ачему не знашь?!

— Ол јанынаҥ мен слердеҥ сураар учурлу, Нахай Ногоевич, ончо хозяйствоныҥ ээзи слер, а мен слердиҥ болушчыгар.

— Как болушчыгар?! — деп, кенетийин Нахай Ногоевич медальдары шыҥырап чыгатан. — Болушчы болорго Чоргош тожа можыт...

— Политруггаар... — деп, Павлов сурактыҥ учурын јаҥы ла оҥдоп ийеле, ичинде кенетийин күлүмзиренип, каруузын јандырат. — Командир слер, је Чоргоштыҥ аттарын солыыр керек.

— Солыйтан ат јок... — деп, Нахай Ногоевич јаҥы ла токунап, алтайлай беретен.

— Кандый да болзо, бир артык ат ого түҥей ле керек...

— Табарым... Пайду, найду...

— Онон бот... нөкөр командир, улустыҥ курсагын тыҥыдар керек. Эмеш кулур, чай болзо...

— Пайду, найду!..

Качан норма бүдүп калганда, Павлов Нахай Ногоевичле экү өлөҥниҥ үстүне коштой јадып алала, кандый фронтто јуулашканын, олордо кандый командир болгонын, фронтовой учуралдар керегинде, кожо јуулашкан нөкөрлөри керегинде күүндери јеткенче ле куучындажып јаткылайтан. Павловко Нахай Ногоевичле куучындажарга јилбүлү болгон.

Бичик јакшы билбес бойынча, бу кижи куучындажарга билер, керсү, кажы ла учуралды эндетпес, јарт санаалу болгон. Көп немени кожуп та отурганда, је Павлов оныҥ сөстөрин тыҥ јилбиркеп угуп отуратан. Је качан ишке катап чыгар туштa Нахай Ногоевич торт өскө кижи боло беретен.

Јаҥы ла эптү куучындашкан бойы эмди эбире кыйгырып, керек дезе Павловло согужарга турган кижиге түҥей боло беретен. Је ондый бойынча Нахай Ногоевич Павловтыҥ кезикте јастыра эдип ийген немезин бала-барканыҥ көзинче айтпай, көстөҥ туура айдатан. Онойдо ок Павлов Нахай Ногоевичти түзедип туратан. Је кезикте Нахай Ногоевич удура кырмактанып, болор-болбос немеге де арбанып туратан:

— Бу сеге партфель эмес, баразда...

Павлов оныҥ ичинде кыймырап, ого амыр бербей турган санааларын ажындыра сезип салала, токунаалу айдатан:

* * *

Ӱчинчи кӱнде улустар иштеҥ база уур јайканыжып клееттилер. Павлов улустыҥ сыраҥай ла ортозында эмеш аксап клеети (оныҥ будына салда тӱшкен болгон). Бу ла ӧйдӧ Байрамканыҥ кожоҥы угулатан ӧй болгон, је бӱгӱн оныҥ кожоҥы та нениҥ де учун угулбай турганына Павлов эмеш кайкап клеетти. Павлов бу бригадир кичинек келинди јакшы билетен болгон. Ол јаантайын Павловтыҥ кирлӱ кийимдерин бош ӧйдӧ јунуп салатан, эмезе тежик кийимин јамап беретен болгон. Кандый да коомой кӱн болзо, кандый да уур болзо, ол качан да кожоҥдоп јӱретен.

Бӱгӱн улустар анчадала омок болгон, нениҥ учун дезе Нахай Ногоевич одуда олорды сакып отурган. Ол улуска чай, кулур, эт экелгени ончозына јарт болгон.

Је Байрамканыҥ јогы билдирлӱ болды. Павлов эбире аjарып, оноҥ эмеш артып калды. Байрамка јок. Павлов чат ла кайкап, аксаҥдап, кайра басты.

— Байрамканы кӧрдӧӧр бӧ? — деп, ол улустыҥ кийининеҥ клееткен эки комсомол кыстаҥ сурады. — Кемигер билер?

— Јо-ок, кӧрбӧдис, а ол байа кыранын учында отурбай кайтты — дежип, экилези кайа кӧрдилер. — Анда болбой, кайдар барды деп оны? Удабас једип келер болбой...

— Мени Нахай Ногоевичке удабас келер деп айдыгар. — Павлов унчугала, кыралар јаар тобракка бадалып, базып ийди.

Энир тӱрген койулып, Павловтыҥ кӧзине јарт неме кӧрӱнбей турды. Ого ӱзеери карарып јаткан кыра кӧзин каранҥуйландырып келди. Ол ајарынбай да, кыранын учы јаар бодоп ло тӱрген базып ийди. Қыранын ортозыла комсомол кыстардын бирӱзи агарып, база бедиреп клеетти. Олордыҥ кыйгызына кем де каруузын бербей турган.

Павлов кыранын учына једеле, токтой тӱшти. Қоштой турган койу чабаалдардыҥ тыҥ шуулажып турганына не де угулбай турды. Қыранын тыштында Байрамканыҥ салдадаҥ чечпеген аттары отогылап јӱргенин кӧрӧлӧ, Павлов чабаал јаар басты.

Қенетийин оныҥ кулагына кандый да табыш угулды. Чагал кайыҥныҥ тӧзинде кижининҥ ӧксӧп ыйлаганы угуларда, ол оноор басты.

Байрамка кӧҥкӧрӧ јадала, јаш баладый ыйлап јатты. Қунугып билбес келиннин ыйлап јатканына Павлов чала бӱтпей тургандый, кенетийин токтой тӱшти:

— Байрамка, не болды? — деп, учында ол араай сурады.

Је Байрамка каруузын бербеди. Чабаалдар коркушту шуулажып, Павловтыҥ сӧстӧрин оозына ойто кийдире согуп тургандый билдирди. Оныҥ јанында кандый да тӧрт толыкту ак чаазын агарып јатканын кӧрӧлӧ, Павлов ала койды.

Қенетийин Павлов чочыган бойынча, тоҥо бергендий болды. Тӧрт толыкту кичинек чаазын похоронный лист болгон.

Чабаалдар там ла тыңыда шуулажып, чöйö ыйлажып, баштарыла сыранғай ла јердиң тöжине согуп турдылар. Кайда да кобыныҥ ичинде аттардыҥ ачу киштегени угулып турды.

— Болор. Ыйлаба, тур! — деп, Павлов учында унчукты. — Сендий келиндер эмди көп. Токуна. Алдырбас, ырысту күндер түҥей ле келер.

Павлов онойдо айдып, Байрамканыҥ јанында таҥкылап отурды.

— Көзиҥниҥ јажын арткан улуска көргүспе. Кандый да болзо, сен бригадир, коммунистка. Анчадала оок улуска көргүспе. Је болор... Эмеш сакы, эмеш ле чыдаш, јеҥү бистиҥ болор.

11 БАЖАЛЫК

Арина бозуларын азырап божойло, оды јарык комелектыҥ оозына катап ла отура түшти. Үч толыкту химический карандашла бичип салган письмоны кычырып, санаазы јеҥил, јарык күлүмзиренип отурды. Оныҥ колында Одойдыҥ письмозы болгон.

«Мен госпитальда јадырым — деп, Арина шымыранып отурды. — Шыркам тыҥ да уур эмес, байла, бир алты-јети конок-тоҥ ойто фронтко атанар болорым. Немецтер эмди де күчтү, је бис түҥей ле јеҥерис... Мениҥ кийимдеримди, төжöкјастыгымды сеге табыштырып ийзин деп письмо салгам, ол немелерди албадыҥ ба? Балдарга акчаны мен салып турарым, энем кандый отуры?..»

Арина письмоны кычырып божойло, оноҥ экинчи катап кычырып јадала, отурган ла јерине уйуктап калды. Бозуныҥ кенетийин мööрöп ийгенинеҥ чочып, тура јүгүреле, двордыҥ ичин ајыктап көрди.

Оноҥ двордыҥ эжигин бектеп салала, айылы јаар басты. Балдары көзнöктиҥ алдында тактада јергелей уйуктагылап калган эмтир. Байла, энезин түн киргенче ле сакыган болбой кайтсын. Кичинек кööштö кöчöни ичип алгандар, шкапта јигедий бир де неме јок эмтир.

Арина эки уулчагын орынга араай салып койоло, бойы барып, уйын саап келди. Јаан кызы кыстарла кожо ӱрен аш тажып барала, ойто келбеген, балдар куру артып калганы јарт болды.

Кичинек уулчагы курсактаҥ коомойтып јүргенинеҥ Арина тыҥ коркып турган. Оныҥ учун Арина оны башка азырап, колхозтоҥ алып турган калажын јаҥыс ла ого берип турган. Бойы каа-јаада кулурдаҥ суйук чейдем азып, онойдо күндерди öткүрип турган. Кара бригадага јүре берген кийининде, Аринага эмеш јеҥил боло берген. Јаан кызы ӱрен аш тажып, алдынаҥ курсагын азыранып, карындаштарына база эмештеҥ болужып турган.

Арина бүгүн балдарына сүттү көчө кайнадып салала, ойто ло двор јаар араай базып турды.

Јастың јылу салкыны карузып, Аринаның койу ачык чачын сыймап ийди. Арина терең, јеңил тынып ийеле, сууны јакалай барган јолло јеңил алтап, туйказынаң күлүмзиренип клеетти. Оныҥ койынында үч толыкту кичинек письмо болгон... Ол бүгүн кемнең де ырысту...

* * *

Каргаа јаткан туразын колхозко садып ийеле, энезине көчүп алды. Оныҥ јаткан туразында эмди Нахай Ногоевич јадып турган. Каргааның келгени баштап тарый энезине јарабай турган, је оноҥ учы-учында јөптөшкилеп, кожо јада бердилер.

Је Каргааның акчазы күнүҥ ле астап клееткен сайын, олордың ортозы там ла ырап браткан. Каргааның садатан кийими јок болгон. Энези ле сыйыны Каргааның олорго тегиндү көчүп келбегенине серенгилеп, оны бойлорынаң ырада тударга албадангылап турдылар.

Олор ончозы алдынаң јадып, бойы бойлорын кетежип тургандар. Энези уулының тапкан јөөжөзин калың тыт кайырчакка бектейле, сомоктоп салган, оноҥ неме алары күч болгон. Качан Каргаа олорго јүк ле јаңыс кат кийимдү једип келерде, энези Боргой өбөгөнгө эки јаан сомогын јазадып, тыт кайырчагын экинчи јерденҥ сомоктоп салган. Каргааның ижемјизи ас болгон. Энези уулы учун алган пособие акчазын јууп, јүк ле курсак садып алып турган.

Курсакты кажызы ла бойына алдынаң азып тургандар. Энези карамданып, јүк ле тала айакка сүтке ботко кайнадып алар, Јыламаш дезе курсакты уулыла кожо алдынаң кайнадып турган. Кайнаткан курсагын уулыла кожо үзе ичип алар эмезе јажырып салар.

Каргааның ижемјизи акчазыла кожо күнүҥ ле астап та турза, је колхозто уур иштү јерденҥ јыга мойноп турган:

— Мениҥ карындажымды, Одойды, Улаган, Кош-Агаштаҥ бери улус билер, эрим председатель болгон, слер мени бурулап болбозыгар.

Је Нахай Ногоевич өскө укту кижи болгон. Ол адын бијелеткенче, медальдарын шыҥыратканча, күнүҥ ле эртен тура олордың эжигине једип келетен:

— Карга-аоу!.. Капшай чык!..

— Не јарылып браадыҥ, сенең кем коркор деп, јыдыйдыҥ?— эжиги јабылу туранаҥ ичинеҥ үн угулатан.

— Капшай, калырарга өй јок!..

— Не керектү? Адыҥнаҥ түжүп, айылга кирбес кандый јамылу таҥма болгоҥ? Мениҥ карындажым, эрим база јамылу болгон, а сен аттаҥ түшпес кандый күлүк болгоҥ?

Је Нахай Ногоевич Каргааның карын белетеп алала, каап

аларга турганын ичинде сезинип, адынаҥ түшпей турганы ол болгон.

— Бүгүн эки торбокло ӱрен аш апарарыҥ. Уктыҥ ба?

— Барбазым!

— А не болгон? Не керек барбайтаҥ?

— Мен өскө иш иштейтен кижи — деп, эмдиге ле јабылу эжиктеҥ Қаргааныҥ ӱни угулып јат.

— А кандый иш сеге керек?

— Канторанын ижи керек...

— Тьфу! Бичик билбес таҥма бий болодым деп айдат, канайдайын, улустар? Бери чыгадыҥ ба, јок по?

— Бичик билбес кижи бий болбос по?!—деп, кенетийин эжик кайра таштальп, Қаргаа атыйланганча эжиктеҥ чыга конды. — Сен бойыҥ бичик билериҥ бе? Ме, јыду таҥма!

Қаргаа кирлӱ чӱкӱрӱгин көргӱскенче, атка јаба јӱгӱрип келерде, кер ат јескинип, туура секирди.

— Медальдары шыҥырашкан улус мендий улусты көрзин бе? —деп, Қаргаа кенетийин огурганча ыйлап, кер атты айландыра јӱгӱрип турды. Нахай Ногоевич эмди торт арга јок јаш баладый, алаатып, айланыжып турала, јӱре беретен. Қаргаа калактаганча ойто айылына кирип, кере ле тӱжине энезиле керижип туратан: — Қарындажымныҥ јӧӧжӧзин кадап салала, келдиҥе берерге отурыҥ ба?

— Кемеерге де бербезим! Кедери чык! Келген јериҥе ойто бар.

— Одойдыҥ салган акчазын отко салып ийгенеер бе, айса, сууга сугуп салганаар ба? Қарындажымныҥ јуртынаҥ кандый да јаҥ мени сӱрӱп болбос! Андый закон јок. Токто, токто! Оору энези учында торт унчукпай, тескеери баштанып ийеле, бир де кыймыктанбай, јадып ийетен.

Қӱндер онойдо ло ӧдӱп, олордыҥ јӱрӱминде бир де солун неме јок болуп барды. Қачан Одойдыҥ письмозы једип келгенде, тураныҥ ичи бир канча ӧйгӧ эмеш јарый бергендий билдирер, оноҥ ойто ло олордыҥ јӱрӱми алдынаҥ айрылып, учы-бажы јок чӧйилип јадат.

Энгирлер сайын Јыламаш јаантайын кимиренип, кырмактанар ла немезин таппай тургандый, айдып туратан:

— Бу мында сӱттиҥ каймагы болгон, кайда барган болотон? Эмезе:

— Бу мениҥ кургадып салган пыймамды жемизи кийген болотон?

Је Қаргаа каруузын кайра јандырарынаҥ артпай туратан.

— Қаймак каруулдаган кижи бар ба мында?

— Қайылып калган ба, айса, Курачы јип салган ба? — деп, удура ӱн тургуза ла угулатан. — Қайда баратан ол? Ач таҥмалардыҥ ортозына айакта курсак та таштаарга болбос. Бу мында баланыҥ калажы болгон, база јок.

— Бу байа энем кандый да немени сууга јибидип алган

јип отурган, сенинг калажың деп, кем оны билген? Не тен кедегдеп, тыңып туруң? Калтар ла сени билбес кижи бар ба мында?

— Калтардың адын адаба-а!—деп, Јыламаш күүнине јаңы ла јединип, керишти баштап алатан. — Сакардың јөөжөзин садып тойбогоң, эмди Одойдың јуртын оодорго келдиң бе? Кедери чык!

— Одойдың јөөжөзин оозыгарга түңей ле салбазым!..

Бир күн база ла мындый кериш туштa, кенетийин эжик ачылып, үйге Одойдың јаан кызы кирип келген. Јаткан јааназыла јакшылажып, оноң эјелериле јакшылашты.

Јааназы өмеш серемјилү үниле сурады:

— Мындый эрте не керектү јүрүң, балам? — деп, јааназы кериштиң токтой бергенине сүүнип, Аринаның јаан кызының бажын орынның үстүнең сыймады.

— Јаана, меге адам бир платье берзин деп бичиген. Удабас майдың байрамы туштa кийерге турум — деп, ол омок куучындап турды. — Маралчыда кара платье бар, Јалаада база, а менің платьем ак, эмезе кызыл болор. Бу калашты, јаана, слерге экелгем, меніг паёгым.

Јааназы тургуза ла колдорын кайра тартып алала, унчукпай барды. Јыламаш јөдүлдеп ийеле, печкеде казандарын калырадып, оноң тактага отура түшти. Каргаа туранын ичиле шылырада базып турала, база тымып калды.

Туранын ичи тымый берди. Кыс эби јоксынып турала, эш-неме оңдобой, печкениң үстүнде ойноп турган кискениң балазын ајыктап отурды. Је бир де кижи унчукпаста, кызычак эжик јаар араай јууктап келди.

— Јаана, је мен браадым. Үрен аш апарым јадым. Күрең торбок белине төрт таар салдырбай јат. Канайдарын торт билбей јадым. Је мен ойто келерим, јү бе, јаана?

Јааназы онтоп ийеле, тескеери баштанып, араай унчукты:

— Је, бар, балам, бар...

— Көрзөң, јыпылдап јүргенин! — деп, Јыламаштың үни оның кийининең ары угулды. — Кызыл јүзи јок немени көрзөң, байрамда кийерге кызыл платье керек дейт. Торко кийим керек јок по?

— Энези, энези ийген оны — деп, Каргааның үни толыктаң угулды. — Ээзи јок јөөжө калган өди!..

Кыс кенетийин токтой түшти. Ого нениң де учун коркушту уйатту боло берди. Оноң ыйлай согуп ийеле, јолды төмөн, колхозтың амбарлары јаар јүгүрди.

Кыстың сурагына удура олор ончозы јаңыс кижидий эптүјөптү туруп чыккандар, је качан кыс јүре ле берерде, олордың бирлиги ойто јайрадылып, кажызы ла бойының јанына ойто туруп алгандар. Эки сомокло бектеп салган уур, тыт кайырчакты эбире катап ла тартыжу баштала берди.

Кериш јүк ле орой түнде токтоды.

* * *

Јаскы күндер кенетийин кубулып, сооп, теңери ойто ло бүркелеле берди. Коштой түшкен кобылардаң соок салкын согуп, кунукчылду күүлеп турды. Бүрлери јаңы ла јарыларга. болчойып келген чабаа кайыңдар колдорыла бек тудуныжып алгандый, јаңыс аай јайканыжып турдылар. Салкынга аттардың јалдары, куйруктары барбайыжа јайылып браатгылар. Олор көп сабазында токтоп, боросданың тыштында кемзинчек өзүп келген көк өлөңди үзе тартып аларга блаажып турдылар.

Таандар сооксынгылап тургандый, боросданың ичиле табыш јок баскылап, салдачы келиндердиң ижин көрүп јүрген чылап, олорды ээчий баскылап турат.

Је салкын там ла сооп, там ла тыңып турды. Удабай јашкан кар јаашла кожо биригеле, јаланда балкашты чейилте јаап, токтобой барды. Салдачы келиндердиң өдүктери үлүш балкашка көөп калган, боросданың ичине бадышпай барат. Үлүш кара балкаш олордың өдүктерине, салданың јаагына, аттардың туйгактарына јапшыныжып, иштеерге чаптык эдип турган.

Кар ла јааш токтобой, кечире соккон салкынла кожо улустардың јүзин туй согуп, коомой киймдерден өдүп турды. Аттар балкашка бадалгылап, уур тынып турдылар.

Улустар ончозы Павлов јаар каранынаң көрүп турдылар. Је ол чазын карманынаң чыгарып көрөлө, салдазын катап ла тургуза тартып турды. Павловтың энчейип алала, салданы ээчиде базып турган кебери койу јашканды өткүре өчөмик көрүнип браатты. Седок уулчагы аттың үстүнде тоңуп калгандый, бир де кыймыктанбай, карарып браадат.

— Оның чазын сакыган кижи карга бадалып өлөр — деп, Самтар арбанала, седок уулчакка аттарды чечтиртип, оду јаар јорто берди.

Оны ээчиде база эки келин аттарын чечип ийди. Чачаш аттарын чечсин деп, Карага айдарга турала, је алаңзып, оноң айтты:

— Јорт, база бир-эки јол сүрүп ийер керек.

Кара адының үстүнде корбойо тоңуп калгандый, араай кыймыктанып, тискинди силке тартып ийди. Је ат кыймыктанбай јат.

— Јорт! — деп, аштап, тоңуп калган Чачаш ачурканып јат. — Атка чыдабай бардың ба? Јорт!!

Кара тискинди силкип, адын камчылап јат. Ол тоңуп турган јылаңаш буттарын аттың буутып турган јылу колтыгына сугуп алган, оның учун атты тапшылаар аргазы јок. Ат Каранын јылаңаш будын соотпоско тургандый, колдорын торт кыймыктатпай туру.

Кенетийин аттың арказына үлүш, уур камчы күч эттире тийе ле берерде, ат эмеш бөкөйип, күчин јуунадала, ичкеери

чиренди. Је коштой эки ат ого болушпады. Аттар ўлўш балкашка бадалып калган салданы он алтам кирези апарала, ойто ло тура тўштилер.

— Јорт! Чу!

Катап ла камчы кўчўлдей берди. Кара бар јок кўчиле аттарды айдап, ичкеери ийдинип, тапшыланып, силкинип те турза, је аттар катап ла токтоп јат.

— Но-о, чу! Ай!..

Чачаш борозданың кырына отурып, суу кирип турган ёдўгин суура тартала, кургак ойоготло буттарын оромыштай берди. Ёдўгин кийип алала, салдазының балкажын кичинек агаш кўрекле арлап јат. Је бир канча ёйдиң бажында салда балкашка катап ла бадалып, илби-тармалу јеек немедий, уурланып, аттарды токтодо тартып алат. Аттар кедерлеп, ичкеери баспай, мойножып јат.

— Јорт! Атка чыдабай турун ба?

— Но-о, чу! Ай!..

— Јолдон чыгарба-а! Чике! Чике јорт!

Кара-ның буттарын коштомолор кыстап, јыжып јат. Је ол торт бозорып ийеле, тиштерин тиштенип, көзин јумуп алган.

Бўгўн Караның бажы, көкси оорып турган. Ого ўзеери коштомого эгеткен оң буды тижип, тўнде коркушту сыстап, ого уйку да бербей турган. Бригадада улустардың эң ле кичинеги Кара болгон. Улустар ончозы оны керексибей тургандый билдиретен: кажызы ла алдынаң шыралу, кажызы ла алдынаң санаалу. Каргаа бригадага казанчы болуп келгенинең бери Караның јўрўми там ла коомойтый берген. Ого эјези айагы јок деп, курсакты улустың эң ле учында берип турар болды. Отко јуук уйуктаар деп јўреле, эски тере тонын өртөп алган. Эмди энезинең коркып, бригададаң барбай турган. Тўнде, качан улус уйуктай бергенде, Кара олордың ортозына кысталыжып конуп алала, эртен тура улусла кожо ишке тең чыгып, ойто јўк ле эгирде келип турган. Ого улустаң озо турала, аттар экелер керек, оноң улустың айагын сакып алала, ажанып алар керек. Је ол ондый да болзо, ишке оройтыбай, ижин чек бўдўрип турган.

Кара ончо улустаң башка, бойы алдынаң бойының кичинек јўрўмиле, кичинек санаазыла кожо јаткан.

Карага јаңыс ла Павлов кару болгон. Је ол до оның јўрўмин јетире билбес болгонынаң улам, уулчак торт јаңыскаан болгон.

Качан улустар ажанып алала , уйуктаарга јада бергенде, ол оттың јанына кезилип калган буттарын изидип, улустың уйуктай беретенин сакып отурар болгон. Ончозы уйуктай бергенде, ол коштой-коштой уйуктап јаткан улустардың ортозына табыш јок кирип алала, јастык-тонын јабынып алатан.

Кажы ла кижи айылдың ичинде уйуктайтан, амырайтан аңылу јерлў болгон, је Караның јери кайда болгонын кем де

билбес. Кирлӱ эди тыҥ кычып та турза, је ол улусты кыймыктатпаска болуп, албаданып ла конуп алатан. Энезиниҥ тӱӱп берген јеҥи јок тӱк чамчазы кирленип, сегерткиштерге бастырып ийерде, ол јаан уулдарга өткөнип, чамчазын база суурала, изӱ оттыҥ ӱстӱне кактап алатан.

Кӱндер онойдо ло ӧдӱп турган. Кыраныҥ ижи божойтонын эҥ ле тыҥ сакып турган кижи ол болгон.

Је иш там ла уурланып барган сайын, Кара сӱрӱп салган јалаҥдарды ажыра айылдар турган ырааkта туулардыҥ эдеги јаар ајыктап турар болды. Анда теҥери де јарык деп билдирип турат...

Бӱгӱн та ненин де учун онын бажы коркушту уур, кӧкси сыстап, ого кыймыктанарга да бербейт. Оҥ будыла атты тапшылап болбой, ол јӱк ле сол будын тырлаҥдадып, аттыҥ оозын да бурып болбой јат. Јашканныҥ токтоор кирези јок. Согуп турган өткӱн салкын онын көксинеҥ ӧдӱп тургандый.

— Јо-орт! Камчыла!..

Телекейдиҥ ӱстӱнде бу кыйгыдаҥ коркушту неме јок ошкоштый. Чачаштыҥ ӱни кату, соок. Ого база кӱч, ого база соок... Оныҥ учун арказына эки катап болгобос јанынаҥ тийген камчыга удура Кара каруузын бербей, торт ло унчукпай јат. Павлов кыраны эмдиге ле сӱргенче. Качан токтоор? Самтарга өткөнип, аттарды чечип ийзе кайдар? Јок, јарабас. Качан токтойтонын Павлов бойы билер. Је ол улуска килебес кайткан?..

Эҥир койулып, јашкан карды өткӱре не де көрӱнбей јат. Аттарды Чачаш амырадып салган. Кара дезе чыкту борозданыҥ ичинде сый базып алган, араай тырлажып отуры.

Кыра тырмап турган кыстардыҥ табыжы кайда да ыраак јок јарт угулып турала, база токтоп калды.

— Чечиге-е-ер! — деп, кенетийин караҥуйдаҥ ӱн угулды.

— Чечигер, чечигер! — деп, кыраныҥ ичиле кыйгылар јаҥыланып јат.

— Аттарды чеч! — деп, Чачаш кандый да өскӧ ӱниле Карага јакарып јат. — Комуттарды таштаба. Јаашка ӧдӱп калар.

Аттар да јанарга турганын сезип, тескинижип чыктылар. Катап ла ээн јалаҥдардыҥ ӱстӱле Байрамканыҥ койу ӱни салкынды өткӱре чӧйилип келди. Кара корбойо тоҥуп калган, Байрамканыҥ кожоҥын узак тыҥдап клеетти. Коолодо согуп турган салкын Байрамканыҥ кожоҥын, јалаҥдардыҥ ӱстӱле айдап, бойыла кожо апарып јаткандый.

Кара тай болзом кайдадым,
Кара тай болзом кайдадым.
Казалап јӱрер ол эдим,
Казалап јӱрер ол эдим.

Канатту болзом кайдадым,
Канатту болзом кайдадым.
Кайып барар ол эдим,
Кайып барар ол эдим...

Аттарын јаңы ла чечип ийеле, тырмууштарын таштап, кыстар Байрамканың кожоңына каруузын берип тургандый, јаңырада кожоңдожып чыктылар:

Эмик болгон сабарыс,
Эмик болгон сабарыс
Элебес болзо ол кайдат,
Элебес болзо ол кайдат.

Эдискидий ӱнибис,
Эдискидий ӱнибис
Тунбас болзо ол кайдат,
Тунбас болзо ол кайдат.

Аткыс болгон сабарыс,
Аткыс болгон сабарыс
Артабас болзо ол кайдат,
Артабас болзо ол кайдат.

Амыргыдый ӱнибис,
Амыргыдый ӱнибис
Тунбас болзо ол кайдат,
Тунбас болзо ол кайдат.

Байрамкадаң өскө база бир кожоңчы келин бар болгон. Је оның кожоңы көп јарымында кунукчылду болгон. Кара ол кара көстӱ, кеен сынду Тана деген келинниң кожоңын ончозынаң артык сӱӱп туратан. Тананың аказы јууда ӧлгӧн, эринеҥ суруу јок деп, улустардаң угала, Кара ичинде ого коркушту килеп јӱретен. Тана да оны кыйа көрбӧй, кезикте чачын кезип эмезе чамчазын јунуп беретен. Тананың кожоңына Кара кезикте чыдашпай, ыйлап та туратан.

Кара адын эмеш токтодып, Тананы сакып, араай јортуп турды. Улустар јаашка көӧп калган, оның јанына ӧткӱлеп, Каранаң адына учкажып аларга сурангылап турдылар, је Кара мойножып, Тананы улустың ортозынаң көрӱп ийеле, кычырды.

— Учкажып алараар ба? — деп, ол кемзинчек ӱнле сурады.

— О-о, јайла, балам, мен торт јойу барайын. Адынды көрӱп турала, кижи канайып учкажат? Јорт ло, балам. Капшай барып јылын.

Тана улустың эң ле учында араай јайканып браатты. Кара адының тискинин кӱӱн-кӱч јок силкип, кыстардың кожоңын тыңдап клеетти. Кыстардың шыңырап турган ӧткӱн ӱни ӧткӱре ол Тананың коо ӱнин тыңдап, араай јортуп клеетти.

Кара тайда сооду јок,
Арыганы бу туру.
Карындаштаң суруу јок,
Ыраганы бу туру.

Ак бородо сооду јок,
Арыганы бу туру.
Айдышканнаң суруу јок,
Ыраганы бу туру...

Оның кожоңы Карага кандый да өскө санаалар экелип, көп немени эске алындырып тургандый болды. Кенетийин оның кожоңдоор күүни база келди. Је оның кожоңы кандый да өскө, сөстөри кайда да көксинде терең, Карага белен туттуртпай тургандый болды.

Оның коркушту кожоңдоор күүни келди. Је, сөстөр јок. Оның көкси куру, је ол ок өйдө көксинде та не де бар. Ол неме јаскы салјага түңей, Каранын јүрегине бек кадалып калган, је Кара оны чыгарып албай, көп күндерге јүрген. Ол тили јок кижи керектү сөс айдарга тургандый болгон...

Је оны кемизи де керексибей турган. Оның учун Кара алдынаң бойының јүрүмин кемге де ачпай јүрген...

* * *

Павлов ўлўш гимнастерказын суурып, аланчыкка илип салала, бойы јаңыс майкалу айылдың ичиле баскындап турды. Улустар очокто отты туй курчагылап алган, кургадының турдылар. Павловтың чугулданып калганын улустар сезип, унчугышпай бардылар. Кара чолтык тонын јабынып алала, отко јылынар аргазы јок болордо, ирге де түрўлип калган јатты. Кийимдери ўлўш улустар изў күнде кайынгын көлөткөзин блаашкан кучалар чылап шалыражып, кажызы ла отко јуук болорго албаданып турды.

— Ай, уул, шалмарың тарт! Учы күйўп браат! — деп, каајаада кемниң де чочыган ўни угулып турат.

Отко сырањай ла јуук отургандары мылырап, араай ўргўлеп, кургадып турган кийимин чедиргендў отко арай ла ычкынбай турдылар. Оттың јалбыжы арып калган улустың јўстерин кызартып, сўўнчилў тиркиреп турганын угарга недең де јакшы болгон.

— Јылынып алган улустар балага јер беригер — деп, кенетийин улустың кийининең Павлов унчукты. Ол Караны өрө тургузала, отко јууктадып салды. Је кажы ла кижи јылу јеринең айрылар күўни јок болгон.

— Бу Самтар кайда барган, улустар? — деп, јылынып алган улустар јаңы ла сонуркажып, ажанатан өйди сакыган айас куучындажа бердилер.

— Келиндердиң айылында болбой, кайда деп оны...

— Аңдап барган болбос по?

— Мындый јутта кем аңдайтан?

— Јаан кижи токунабай турган, байла, күлўк аңдай берген болор.

Улустар ажанып алала, уйуктаарга јаңы ла јаткылай берерде, эжикте кижининг калыраганы угулды.

Павлов оттың ајагында Карала экў јылынып, нени де сананып, бажын салактадып алган отурды.

Самтар мылтыгын эжиктиң јаагына согултып, кирип келди.

Куучындажып јаткан улустар кенетийин тымый бердилер. Самтар мылтыгын чечеле, Павловтың гимнастерказына коштой илип салды.

Павлов бажын уур көдүреле, өрө туруп келди. Самтар ого удура тееркеп, көстөриле күлүмзиренип турды. Павлов очказы өткүре оны ајыктап, эрмек айдып болбой јат. Је Самтар күлүмзиренгенче.

Казан кырып отурган Каргаанын көзинче Самтар Павловко нени-нени айдарга турган, је укаалу сөс табылбаста, ол күлүмзиренип турган. Павловло экү ол үчинчи катап мынайда тургулап јат. Павлов кенетийин алтайлап, саң башка үниле кыйгырып, колыла эжик јаар уулады:

—Чык!..

Је Самтар күлүмзиренгенче. Ол күлүмзиренип те турган эмес, оозын саң башка тыртыйтып алган, арсак сары тиштерин көргүзип, оттың айагында турды.

— Бар! — деп, Павлов экинчи катап айдала. Самтардың мылтыгын суура соккон бойынча, эжик јаар мергедеп ийди. — Бүгүннең ары мында јок бол. Бригадирдиң ижин эмди ле үй кижиге бередим. Бойың кайда баратан эдиң, бар.

— Эликтиң эдин экелгенде, элдең озо сен јийтең, эмди куру келерде, јааныркап, эжиктең сүре бердиң бе? — деп, кенетийин кырып отурган казанын кағыратканча Каргаа атыланып чыкты.

— Је болор, калыраба, кадыт! — деп, карағуй улаадаң үндер угулды.

— Калырап, катыгды коптогон бедим? — деп, Каргаа казанын туура тебеле, јаткан улустың үстүле акшый берди.

— Эликтиң эдин айылына апарар, бис суйук мүн учун ого трудкүн беретен турубыс. Јок, андый неме болбос болбой! — деп, ол ок үн угулды. Ончозы түймежип туруп чыктылар. Уйкузынаң ла ооруузынаң талымзырап отурган Кара да јылынбай, араай туруп келди. Павлов Самтарды улаага кыстап алган, та нени де түрген айдып турарда, очказы оттың јанында бирде јылтырап, бирде карарып турды. Самтардың болушчылары ла Павловтың болушчылары эки јара бөлүнип алган, канатту курч сөстөрлө адыжа бердилер. Айылдың ичинде мылтык та атоа, угулбас. Јаңыс Каргаанын да кыйгызы он кижиниң үнине турар.

Оноң ончозы кенетийин тымып, токтой түштилер. Самтар Павловты улаага јаба ныкып, тенек көстөри кандалып калган, кыйгырып турды. Уулдар колго-бутка оролып турган Каргааны туура мергедеп ийеле, Самтардың јиткезинең кайра тартып алдылар.

Павлов очказын бедиреп, айланып турала, оноң колыла јаңып ийди. Улустың табыжын угала, коштой айылдың келиндери ончозы эжиктең бадышпай кирип келдилер.

Павлов јыртык чамчазынаң ичи јалтырап турган Караны

колынаң тудуныр алган, алтайлап, кажы ла сёсти Самтардың јалбак мандайына кадап тургандый, тиштери өткүре токунаалу айдып турды:

— Мен бу мындый өскүс балдарла, бу турган тул келиндерле иштиң учына түңей ле чыгарым. Кайра баспазым. Кемниң де кайра базар учуры јок. Мениң сёстөрим кемге јарт эмес болзо, бу турган уулчакка көрүгер. Энези төрт балалу, бойы түндү-түштү иште, кайдаң да болуш јок. Балазы мында. Көрүгер! Качкындар бу уулчактаң уйалзын!

Улустар Караны јаңы ла көргён чилеп, анчозы оның кирлү кара бажын, отко јалтырап турган ичин, кыраның балкажына кадып калган јылаңаш буттарын ајыктап турдылар.

— Фронтто кажы ла јуучылдың, бу турган кажы ла үй кижиниң алдына сен бурулу! — деп, Павлов Самтарга ичкеери чурап турды.

Улус Павловтың мынайда ачынганын качан да көрбөгён. Сырсак, чичке Павловко көрө, айу ошкош јоон, течпек Самтар эмди турган улустың көзине болужы јок, кичинек кижидий көрүнди.

Ол балкашка тепседип салган мылтыгын тулку агашка бодоп алала, эжикти табышту кайра мергедеп, чыга берди.

Улустар тымып, табыш јогынаң бир эмештең таркап турдылар. Учында айылдың ичи торт тымып, табыш јылыйып калды.

Улустар коштой-коштой јаткылап, уйуктап јаттылар. Павлов дезе брезент плащин јабынып алала, бажын салактадып ийеле, оттың айагында катап ла бойының санаааларын сананып отурды. Очокто от каа-јаада тызырап, чедиргенди чачылтып јатты. Тышкаары салкын дезе күүлеп, эски айылдың тежиктеринде, ышту каранғуй түңүгинде кунукчылду, чöйö кожоңдоп турды...

* * *

— Тур, барып аттарыңды тут! — деп, Караның сыранай ла кулагының үстүнде Чачаштың үни угулып јат. — Эмдиге не уйку бу?

— О-о-о, ээ-э-ээ!! — деп, тышкаары салкын кожоңдоп турды. — Оо-о-о!

— Тур! Аттарың кайда?

Кара чолтык тонын јүк ле арайдаң өрö көдүрип, Чачаштың бирде көрүнип, бирде көрүнбей турган јүзин ајыктап болбой јат.

— Јо-о-!.. О-о!! — деп, салкын иргееде чöйö кожоңдогончо. —Ий-и-и!..

— Сен оору ба? Кайткаң?

— Та... — деп, Кара кургап калган эриндериле араай шымыранып, көзин ачпай, онтоп јатты.

— Оору... — деп, оның үстүнде үн угулып јат. — Эмди мен седок јок канайдайын, улустар? Седогым оору...

— Јангадый болзогор, оору деп энеме айтпагар.

Кара та улаарып, та чын айдып јатканын Чачаш оңдобой турала, ишке јӱре берди. Кара ээн айылда јаңыскаан артып калды.

— Мен оору деп айтпагар... — деп, Кара Чачаштың јӱре бергенин билбей, кимиренип јатты. — Меге соок суу керек... Изӱ...

— О-о, у-у!.. — деп, каруузын салкын јандырып турды.— Ий-и, у-у!..

Салкынның кӱӱлегени Карага бу Тананың эрикчилдӱ кожоңы деп билдирип турды. Керек дезе кожоңның сӧстӧри де кайдаң да ыраактаң угулып турды:

Байтал аттың куйругы
Баргаа чылап јайканды.
Бараксаң јаңыс көөркийим
Барган чылап ырады... ы-ы!!.

Өлӧ тайдың куйругы
Өлӧң чилеп јайканды.
Кожо өскӧн ӱӱрелер
Олгӧн чилеп ырады!..

Эски айылдың чобралары калырап, јерге келип табышту тӱшкӱлеп турдылар. Айылдың тӱнӱгинең ыш чыкпай, Караны тумчалап браатканды. Кара бажын улааның алдына сугуп алала, тежиктең согуп турган салкынга серӱӱнденип, уйуктап калганын билбеди.

Улустардың кӱӱлежип турганынаң Кара ойгонып келди. Очокто от сӱӱнчилӱ јалбырап, улустардың ӱлӱш чууларын, чамчаларын кургадып турды. Улустар ончозы омок, та кемизи де јаантайын кокырлап јат.

— Сен оору ба? — деп, кенетийин Павловтың ӱни угулды.

— Эйе...

— Бажың оорыйт па?

— Бажым... Көксим...

— Грипп — деп, Павлов унчугып јат. — Доктор јок. бот тӱбек табылды. Эмди бис сени канайдарыс?

—Та...

— Иштеер арган јок, сени көрӧтӧн кижи база јок... Јанадың ба? Кандый да болзо, айылынгда энең, эјең бар.

Кара чолтык тонының јеңин јастанып алган јатты.

— Јок, јанбазым...

— Нениң учун јанбайтаң? Сен оору.

— Мени көрӧтӧн кижи анда тӱңгей ле јок... Энем иште... Ого кӱч болор... Карындаштарым оок...

— Мында јатсаң, сени кем көрӧтӧн? Улустар база ончозы иште...

— Алдырбас... Мен эртен јазыла берерим... Онон ойто ло иштеерим...

Павловтың јӱреги тыңзый берди. Ол јаашка ӧдӱп калган

бажын улустаң тескеери бурыйла, јабызадып ийди. Кенетийин ого оның эки балазы, ўйи көзине көрўнип келди: «Кем билер? Мениң балдарым база мынайда шыралап јаткан болзо, не болор? Јок, јок, ол керегинде эмди торт сананбас керек...»

Оноң уулчактың кирлў ачык буттарын бойының эски гимнастерказыла ороп салала, араай унчукты:

— Алдырбас, чыдаш ла. Бу изў курсак јı, јакшы боло бересиң...

Ол колыла Каранық бажын эрке сыймап турды.

13 БАЖАЛЫК

Экзамен тудатан төртинчи класстың ўренчиктери там ла астап, школго келбей турганынаң Татьяна Товаровна чочып, айылдар сайын јўгўрип баштады. Энелери иштеер болуп јанап келген балдарын маала кастыртып, школго божодор кўўндери торт јок болгон. Татьяна Товаровнаның сөстөрин јаа-јаа ла келиндер угуп, балдарын эки-ўч кўн божодоло. Оноң ойто ло божотпой тургандар.

Кече аймонодоң «Јаңы јолдың» школына эки мактулу грамота келген, эмди оны кандый ўренчикке берер деп, Татьяна Товаровна шўўнип отурды. Төртинчи класста эң артык ўренип турган эки уулчак болгон, је олордың бирўзи де эмди јок. Бирўзи кайда да он километр јерде, бригадада, экинчизи дезе айылында.

Бригададагы уулчак Кара болгон. Кара Пушкинниң, Тургеневтиң, Кольцовтың произведениелерин эң артык кычырып туратан учун, Татьяна Товаровна ого байрамдар сайын јаан улустың алдына стихотворениелер кычыртып туратан.

Мангзаарып турган уулчакты Татьяна Товаровна мекелеп, кычыратан сөстөрин катап кычыртып угала, оноң улустың алдына араай ийдип, айдатан:

— Нөкөрлөр, төртинчи класстың ўренчиги Кара Карышев слерге эмди Пушкинниң «Кышкы эңир» деп стихотворениезин кычырып берер. Угугар.

Оноң Караның эски чамчазын јуунадып јазайла, онық чачын бойының гребенказыла тўрген тарап береле, айдатан:

— Је бар. Калак, сөстөриң ундуба.

Кара кўўлежип турган улустың алдына кемзинчек көстөрile ајарынып, араай чыгып келетен:

Кышкы шуурган айланып,
Теңгерини бектеди.
Јаш баладый чыңырып,
Јаман аңдый огурды...

Кара канча йўс улустың көстөрин көргөн бойынча, торт алаатып, билип ле турган сөстөрин кенетийин ундуп, оног ондонып алала, оног ары кычырып туратан:

Тежик јабуның ўстўле
Шылырадат саламды.
Јорукчыдый келеле,
Токулдадат көзнөкти...

Је «шылырадат саламды» деген сөсти укkан кезик улустар кенетийин ичтери јарылганча каткырыжып, Караны кызартып, изидип, соодып туратан:

— Уктың ба, Саламчы? Неме дейт?

— Салам шылырайт дейт пе?.. Ха, ха!..

— Кургак салам шылырабай а-а?..

Татьяна Товаровна Саламчы ла Јыртайдың поэзияны ондобой турганына такпа ла ичинде ачынып, олорды көрөр кўўни келбейтен. Кара дезе сценаның кийининe кайра келеле, кўнўреде ыйлап туратан болгон...

Экинчи уулчак дезе арифметиканы балдардың ончозынаң артык бодойтон. Јыртайдың уулы болгон.

Оның учун эмди Татьяна Товаровна ла Јыртайдың ортозында јаан тартыжу ёдўп турганы ол болгон.

Татьяна Товаровна школдың кийининде Јыртайдың ўйиле куучындажарга, јанып клееткен айас, олордың айылына кирип барды. Јыртай бойы бригадада, ўйде јаңыс ўйи отурды. Ўредўчи кыстың не керектў келгенин Јыртайдың ўйи чала сезинип, бултаарткан бойынча чыга конды.

Уулчагы дезе көзнөктиң алдында турган тактада чалып турган јаскы кўнниң чогына ўргўлеп јатты.

— Барабаш, школго не јўрбей јадың? — деп, Татьяна Товаровна ўнии соодып, кезем сурады.

— Шалмарым тежик те, кижи бого не?..

— А мен дезе сеге мактулу грамота берерге санангам...

— Энем божотпой турганда, кижи бого не?..

—Сен школго бойың келер учурлу. Энең кайдаар барды? Энези кирип келеле, иштенип божобой турган кижи болуп, Татьяна Товаровнала куучындашпай да турды.

— Уулыгарды школго не божотпой турганаар, былар?

— Ўредў јеткен, болор... Иштеер керек.

— Иш качпас, уулыгарды ўреткедий ёйдё ўредип алаар. Оног орой болор.

— Ончозы бичикчи боло берзе, кем иштейтен?..

— Слерде иштейтен улус бар, а уулчакты школго божодор керек.

— Школго јўрўп, чаазын јиир эмес... Тур, Барабаш, барып мааланы учына јетире кас. Эмдиге јетире не јадырын?

— Слердиң уулыгар керсў... Ўрензе, сагышту кижи болор, слерге де кöп јакшызын јетирер — деп, Татьяна Товаровна эме-

генге тың ачынып, токунаалу эрмектенерге албаданып турды.

— Санаалу улус курсак јибес эмес... — деп, Јыртайдың эмегени калырап, кимиренип турала, Татьяна Товаровнала куучындашпай да, чыга берди.

— Бараба-аош, бас бейин! — деп, ол темир кўрек тудунып алган көзнөктиң алдында кыйгырып чыкты.

Барабаш эжикте калырап, ўредўчизиниң болуш јок турган бўдўжин көрөлө, ичинде каран ачынып турды.

Татьяна Товаровна ачузына чыдабай, ыйламзырап, айылына ойто ло јанып келди. Кўчи јетпей турганын ол сезинип, је канайда этсе, јакшы болорын торт билбей турган. Калганчы өйлөрдө письмо до јок, солун да јок. Ончолоры оны ундугылап салгандый, ончолоры оны өчөштирип тургандый. Јаан улустаң болгой, оны јаш ўренчиктери де тообой јат деп, ого билдиртип турган. Татьяна Товаровнага коркушту ачу, коркушту кунукчылду. «Өскө школго бараргa суранза, канайдар?..»

Је кенетийин бойыныҥ санаазынаҥ бойы уйала берди. «Ол, Татьяна Товаровна, мында эҥ артык улустардың тоозында да болзо, је тегин, ишмекчи кижиниҥ бажына мындый санаа качан да кирбес...» — деп сананды.

Каа-јаада Павлов Татьяна Товаровнага книге сурап келгенде, олор экў эмеш куучындажып та туратандар. Башкўн Павлов кычырган книгезин ойто экелип берген.

— Слер кандый чек — деп, Татьяна Товаровна айткан. — Он төрт числодо экелип берерим деп айтканыгар, бўгўн он төртинчи май...

— Чын ба? — деп, Павлов кўлўмзиренип, ойто кайра сураган. — Мен торт билбегем. Јалангда кўндердиҥ ёдўп те тургаҥын билбей јадым.

— Слерге анда кунукчыл эмес пе?.. Ленинград ла Јайлу... — деп, Татьяна Товаровна каткырып ийген.

— Јок, кунукчыл эмес. — Павлов бир де коқырлабай айдып турганына Татьяна Товаровна ичинде бўтпей турган.

— Чын эмеш пе?..

— Чып-чын.

— Слерге кунукчыл, је слер айтпай јадыгар.

— Ненің учун? Мен тайгада эмезим...

— А бу тайга эмес пе?

— А слердиҥ чыккан, өскөн јеригер кайда? — деп, кенетийин Павлов эжиктеҥ ойто бурылып келеле, эмеш кўлўмзиренип, сонуркап сураган.

— Алтайда... — деп, Татьяна Товаровна кенетийин тыҥ кызарып, эрдин кезе тиштенип ийген. — Мында...

— А-а... Је, јакшы болзын! Менде јаҥы книге бар. Керек болзо, мен слерге берерим. Кунукчыл өйди коркушту кыскартар бичик...

Оныҥ кийининде Татьяна Товаровна бригадага эки катап фронттогы айалга керегинде лекция кычырып јўрген...

Татьяна Товаровна кечеги келген газеттерди јуунадып, бригадага бараргa шыйдына берди. Ол Павловло кожо ўренчиги Кара учун согужарга да белен болгон.

Орус, алтай газеттерди ороп алала, јеңил ёдўк кийип, шыйдына берди. Балдардың көрўлбеген тетрадьтарын эңирде көрөргө столдың ўстўне јуунадып салды. Эжигин сомоктоп салала, өткўўлдең ёдўп ле јадарда, эр кижиниң ўни угулды:

— Эзендер бе, эрке көстў барышня!..

Сарайдың төринде аймактаң келген милиционер Јалбаев каткырып турды. Ол адын эзертеп алган Татьяна Товаровнаның кайдаар баратканын сурады:

— Слерде, барышня, өй бар ба?..

— Јок — деп, Јалбаевтиң јалтырап турганына чыдажып болбой, Татьяна Товаровна толыктаң бура согуп, бригада јаар басты. — Ой јок, мен меңдеп јадым.

— Кайда браадыгар, барышня? — деп, Јалбаев атту јаба једижип келеле, Татьяна Товаровнага коштой јортуп, артпай турды. — Слерди ўйдежерге јараар ба?

— Слер бандит те кетеп эмес, мени кетеп турган болбогойоор — деп, Татьяна Товаровна базыдын тўргендедип ийди.

— Бандит качпас, барышня кача берер — деп, Јалбаев артпай ок турды. — Кайда браадыгар?..

— Бригадага... А слерге ол не керектў?

— О! — деп. Јалбаев сабарын өрө көдўрип ийди. — Мен база анаар ок брааткам... Кандый макалу!

— Иштеерге браадыгар ба?

— Јок, следствие эдерге. Бир кезек улусты шылаарым.

— Бу слер Јайлуның улузын јарым јыл шылап браадыгар ошкош, нөкөр Јалбаев...

— Јажытту ёштў бар болгон соңында, јаңыс кўнге оны таппазың. Јарым јыл база ас — деп, Јалбаев унчукты.

Јалбаев јеерен адының кырлайып клееткен кабыргаларына темир такалу уур кирзовый сопокторына кўч эттире тееп клеетти. Јеерен ат сопок тийген ле сайын, куйругын өрө көдўрип, јелип ийет.

— А бу адыгардың келтей көзи кайда барган, нөкөр Јалбаев? — деп, кенетийин Татьяна Товаровна кайкаганынаң токтой тўшти.

— Кайда? — деп, Јалбаев сокор адын јаңы ла көрўп, оноң атыйланып чыкты. — Милицияның органын мекелеген учун Јатпанаковко јарым јыл! Јарым јыл! Божогоны ол. Бу меним адым эмес туру ине?..

Олор экў кырдың эдегиле барган чичке јолло баргылап, терең јуукада кўркўреп јаткан суунын табыжын тыңдап клееттилер. Јолдың јанында турган чирик тыттардың ойдыгынаң таандар табышту кыйгырыжып турдылар.

Тымык агаштардың ортозында сары-торконың ўни ару јаңгыланып, чаңкыр кейге шыңгырап тургандый билдирет. Тымык-

ты Јалбаевтиң сокор ады да чочытпаска тургандый араай алтап, јеңгил, терең тынып клеетти.

Олордың сыраңай ла буттарының јанынаң кенетийин кўртўктер кўлўреп учуп турдылар. Јеерен ат чочып, серт эделе, учуп отурган чайдың эмезе кўртўктиң кийининең ары сыгар көзиле ајыктап турат.

Татьяна Товаровна ла Јалбаев эмди унчугышпай клееттилер. Јалбаев каа-јаада мөңўн портсигарынаң папирос алып, онон онызын табышту јаап клеедет.

«Эмди ле оны сөстөөр керек — деп, Јалбаев ичинде сананып, Татьяна Товаровнала эрмекти канайда баштаарын билбей клеетти.—Келишкедий макалу айалга». Је эрмекти баштаарга ла санаганда, таңкы тартар кўўни келип турды.

— Бу кандый көп таңкы тартып браадыгар, нөкөр Јалбаев? — деп, Татьяна Товаровна портсигардың табыжына чыдашпай, эмеш чугулданып, учында сурап ийди.

— Ару кейде таңкы тартар кўўним келет — деп, Јалбаев каруузын јандырып турды. — А слер тартадаар ба? Папирос «норд»...

— Мен таңкы тратарга не?..

— Барышня кижи таңкы тартпас кайткан?

— Мен слерге «барышня» эмезим. Мен Татьяна Товаровна!

— Татьяна Товаровна, а слер кижиге барар кўўнеер бар ба?

— Мен кемге баратам? — деп, Татьяна Товаровна бойының јаражын, бойының ийдезин Јалбаевтең угарга, эмеш комудаачы кижи болуп ийди. — Мендий кижини кем алар?

— О! — деп, Јалбаев сабарын өрө көдўрип ийди. — Слердий јараш кысты аларга улус көп табылар. Эмди мендий улус јаңыс ла слердий кыстарды бедиреп јат.

— Јўўлбе! — деп, Татьяна Товаровна јомыртып, комудап, оны мекелеп клееделе, кенетийин торт сакыбаган јанынаң Јалбаевти јанчара согуп алды. Кыс кижиниң јўрегин сооддып клееткенин Јалбаев оңдобой до турган.

Агаштар там ла суйуп, кырдың эдеги божой берерде, олор элбек јалаңдарга чыгып келдилер.

Јалаңдар јажарып келген, каа-јаа јерлерде кичинек кар да агарып турды. Јалаң түп-түс чөйилип, ырааkta карарыжып турган тууларга сўзўп алган јатты. Ичкеери ырааkta сўрўп салган јалаңдар чокум карарыжып, көскө иле көрўнип јаттылар. Јаткан јалаңның эң ле учында кичинек-кичинек эки сўўри айыл карарыжып турды.

Олордың јўзине тургуза ла серўўн салкын согуп ийди. Кырлардың бажында бу јуукта ла јааган јашкан кар эмдиге кайылбай, агарыжып јатты.

Татьяна Товаровна тың согуп турган салкыннаң јаалактанып, ичкеери јаткан кырларды ајыктай берди. Кенетийин ачыла берген кең, өлбек јерлердиң јаражына кайкап, Јалбаев те токтой тўжеле, чөйө сыгырып ийди:

— Мындый элбек јерлерден јаңыс Курачыны канайып табарың!

Татьяна Товаровна дезе ичкеери ајыктап: «Анда бригада, анда Павлов...» — деп сананып турган.

* * *

Нахай Ногоевич ажанып отурган улустарга куучын айдып турды. Солдатский обмоткала јырс этире ороп алган јодолоры эмеш бөкөйип, темир такалу уур ботинкалары јызырап турды.

Улустар табышту түрген ажангылап, Нахай Ногоевичтиң куучынын јазап угуп отурдылар. Павлов Караның јанында отурып алала, Нахай Ногоевичтиң куучынын база тыңдап турды. Нахай Ногоевичтиң колы-буды тартылыжып, сөстөрди меңдегенинең кезикте јастыра-мыстыра айдып турды. Павлов Нахай Ногоевичти јазап ајыктап отурала, ичинде билдирбес күлүмзиренип отурды.

— Јаскы ишти јакшы бүдүрген улустардың ады бүгүн мактулу доскодо. Эмди правлениениң члендери мени эбире отурзын! — деп, Нахай Ногоевич колдорыла кейди орой тартып ийди. — Эмди правлениениң члендериниң јөбиле јакшы иштеген улуска премия берилер. Бери јуулгар, улустар.

Правлениениң члендери отурган јеринең өрө тургулап, Нахай Ногоевичтиң јанында јаткан ак таарларды эбире ончозы байдастанып отурып алдылар.

Нахай Ногоевич бүгүн коркушту јазалду келгенин Павлов, ол једип ле келерде, көрүп ийген.

Ак таарларда сыйга нени экелгенин улустың кемизи де билбей турган. Оныҥ учун ончо улустар јилбиркежип, премияның башталарын чыдашпай сакыгылап тургандар. Оок балдар изү курсагын да јетире ичпей, улустың эң ле алдында отургылап алала, Нахай Ногоевичтиң јалтыражып турган «орденderин» ајыктап тургандар. Нахай Ногоевич фронтто айалгаларды кыскарта куучындап, фашисттерди бистиң уулдар токпоктоп ло јат деп турды. Оноң тылдагы, «Јаңы јол» колхозтогы улустардың ижин айдып, токтодынып болбой турды.

— Эмди премия аларыс — деп, Нахай Ногоевич айдала, буттары сына бергендий, түрген отура түшти. — Јыжлаков Јыртай! Бери бас, өгөөн. Јүс салковой акча, үч метр бөс! Бас бери!

— Көк јарамас! — деп, Јыртай өбөгөн каңзазын туура салып, өрө турала, Нахай Ногоевичтиң јанына јууктап келди. — Көк јарамас!..

Нахай Ногоевич сол колыла үч метр сатин бөсти јүс салковой акчала кожо кабыра тудуп, Јыртайга туда берди. Ол ок өйдө оң колыла Јыртайга оныҥ колынаҥ тударга ичкеери сунды.

Је андый немени билбей калган Јыртай оң колыла бөсти ала койоло, мангзаарган бойынча, Нахай Ногоевичке сол колын туда берди.

— Оң колың, оң колың бер, өгөөн!

Лыртай бош маңзаарып, колдорының бажына торт чыкпай барды. Учында сыйга алган бөзин колтыгына кыстайла, Нахай Ногоевичке тургуза ла эки колын туда берди.

— Уткуп турум, уткуп турум, өгөөн! — деп, Нахай Ногоевич оның колдорынаң силкип, айга-күнге јалтырап турды. — Је эмди бу бала-барканың алдына куучын айт, өгөөн.

—Э, ку-дай, нени айдайын? Сөс тө айдып болбос кижи мен...

—Айт, айт, өгөөн. Бу бала-барка сөзиң уксын...

—Је, бу отурган бала-барка јакшы иштеп, јаан туза эткей, јаан кижи, менеҥ јозок алгай... Је болор, улустар, база сөс табылбайт.

Улустар јиркирежип, кенетийин катап ла колчабыжа бердилер. Одуда јаткан ийттер де ӱрӱжип чыктылар.

— Брава, брава! — деп, Нахай Ногоевич кенетийин колын чабынып, улустарла кожо теҥ каткырып турды. — Брава, Лыртай!

«Браво» деген сөсти кӱлӱк кайдаҥ угуп алды болбогой» — деп, Павлов ичинде сананала, талганча каткырып, колдорын ачыганча ла чабынып отурды.

— Яимова Байрамка! — деп, Нахай Ногоевич оноҥ ары кыйгырып турды. — Балдар, барып айылдаҥ стол экелигер. Оноҥ башка эп јок.

Балдар кыска бутту төрт толыкту столды экелеле, Нахай Ногоевичтиҥ чике ле алды орто тургузып бердилер. Правлениениҥ члендери ак таарларды өрӧ көдӱрип, столдыҥ ӱстӱне салала, бойлоры база эбире отурып ийдилер.

— Яимова Байрамка! — Нахай Ногоевич өрӧ турала, катап кыйгырып, ак таарды бойына јууктада тартып алды. — 150 салковой акча, ӱч метр бӧс, эки болчок сары учук!

Колдорын чалый-телий тудужала, тура тӱштилер.

— Је, куучын айт. Сениҥ сӧзиҥ тоомјылу. Бригадир кижи.

— Је мен нени айдайын? — деп, Байрамка отурган улус јаар араай ајыктап, тымык ӱниле сурады.

— Айт, айт — деп, улустыҥ ортозынаҥ Павлов јаҥы ла унчукты.

— Нӧкӧр, Павлов, бери, бери — деп, кенетийин Нахай Ногоевич Павловтыҥ коштой јогын јаҥы ла сезип ийген кижи болуп, колыла јаҥыды.

— Јок, Нахай Ногоевич, мен мында да отурзам, алдырбас. Ончобыс столдыҥ кийининде отурзабыс, мында кем отурар?

Павлов каткырып отурды. Нахай Ногоевич бир эмеш эби јоксынып турала, је оноҥ ойто ло «керектерин» башкара берди.

Байрамка эрмек айдып болбой турган. Кеҥиринде кандый да болчок неме туруп калган, оныҥ айдарга турган сӧстӧрин токтодо тартып тургандый.

— Кыраныҥ ижин ӧйинеҥ озо бӱдӱрерим. Алкыш болзын!..

Ол артык эрмек айдып болбоды. Улустар колчабыжып чыкты.

— Нөкөр Павлов!..

Улустар колчабыжа бердилер. Нахай Ногоевич улустың табыжы токтоорын сакып алала, оноң ары кыйгырып турды:

— Нөкөр Павловко төрт метр бөс, 150 салковой акча, эки болчок кызыл учук!..

Улустар күүлежип, үй улустар каткырыжып чыктылар.

— Кыра ижин јакшы бүдүрип турган, бала-барканы јакшы баштап турган коммунист! Мениң оң колым, политический јанынаң мениң политругым, нөкөрлөр! Арајон ичинде эң артык улустардың бирүзи, нөкөрлөр!.. Бери бас уул, Павлов!..

Павлов эмеш кызарып, өрө турала, колпладыла очказын арлай берди. Оноң столго јууктап келерде, Нахай Ногоевич оның оң колынаң тудала, сол колына сыйды туда берди:

— Уткуп турум, уткуп турум! — деп, ол Павловтың кичинек кату алакандарын силкип, торт салбай турды. — Брава! Брава!

Павлов Нахай Ногоевичтиң терлеп калган тырык тумчугын ајыктап, күлүмзиренип ийеле, улуска бурылып келди.

— Нөкөрлөр, кыранның ижин срогынаң озо божодорго бис ого сөзибисти берер учурлу. Јөп пө, нөкөрлөр?.. Эмди бу сый учун, Нахай Ногоевич, слерге јаан быйан болзын! Је меге учук торт кереги јок...

Павлов улустардың ортозынаң та кемди де бедиреп турала, оноң экинчи бригадада иштеп турган Јалаа деп келинге јууктап келди. Төрт метр чоокыр бөзин, эки болчок кызыл учугын ого туда берди. Је Јалаа кемзинип, Павловтың сыйын албай отурды.

— Бу мениң сыйым, мен сыйлап јадым, алыгар... — деп, Павлов эмеш алаатып, күлүмзиренип турды. — Мен учукла көктөнөр эмезим, алыгар.

— Алзаң, Јалаа, бу канай отурың? — дежип, үндер угулды.

Јалаа кызарып, Павловко чике көрүп болбой, тотко кызарып калган колдорын араай ичкеери тутты.

— Кыранның байрамына платье көктөп алыгар... Менде солдатский гимнастерка бар, болор... Алыгар...

Отурган улусты кенетийин адару чагып ийгендий, ончозы күркүрежип чыгала, колдорын чабыжа бердилер.

Энгир түрген койылып, теңгериде јылдыстар јаркынду суркуража бердилер. Бригадада улустар эмдиге ле күүлегенче. Тышкаары канча-канча јерлерде оттор, улустардың эрмеги, кожоңы... Каа-јаада тың каткы да угулып турат...

Кобылар тымып, тату үргүлеп јат. Энгир там ла койылган сайын, табыштар бир эмештең јылыйып, эбире тымып калды. Оттор ээчий-деечий өчкүлеп, апагаш ыжын јалаңдардың үстүле јабыс-јабыс јылыйтып ийди.

Аттар кобыларда отоп, өзүп калган јыды тың көк өлөңди кыдырада јулуп турдылар. Уйуктап калган јырааларда кандый

да кичинек кушкаш чөйө сыгырып, оноң тымыкты тыңдап тургандый, токтоп калат. Карарыжып турган оду айылдардың јанында јаткан ийттер каа-јаада ўрўжип, оноң улустарды ээчиде уйуктагылай бердилер...

14 БАЖАЛЫК

Каргааның энези, Јимекчи эмеген, калганчы өйлөрдө каран оорып турганынаң улам куучынданбас болуп барган. Кере ле тўжине бийик агаш орынның ўстўнде ары баштанып алала, унчукпай јадар болды. Көксинде кандый да оору табылган, оны јастың башталарынаң ла бейи каран кинчектеп келген.

Курсакты ого кезикте Јыламаш азып беретен, је качан энези ундулып калганда, оны кемизи де сеспей турар болды. Энези база унчукпайтан. Качан Јимекчи эмегеннің оорузы башталарда, ол јаантайын көзнөк јаар ајыктап, ўшкўрип туратан:

— Кўўктиң ле ўнин угуп алатан болзом!..

Эмди кўўк айдың баштапкы кўндери турган, јаңы ла јажарып келген аркаларда, кобыларда баштапкы кўўк эдип турган өйдиң бойы болгон. Је Јимекчи эмеген кыйналганча. Кезикте Јыламаш энезине чугулданып, орынның јанына коштой туруп алала, унчукпай, ары баштанып јаткан энезине айдып туратан:

— Бу не јадыш?.. Мынайып торолоп јатканча, кийимниң бирўзин садала, курсак алза кайдар? Јөөжөңди ол јерде кийерге турыҥ ба?..

Энези унчукпайтан. Јыламашка энези кийимнең нени-нени берер болор бо деп, кезикте энезине бойыныҥ да курсагынаң нени-нени кайнадып беретен болгон, је эмдиге неме келишпесте, Јимекчи эмеген торт ундулып калган. Энези курсак сурап ийзе, удура база сурак болорынаң јалтанып, курсак та сурабайтан, сöс тö чыгарбайтан. Оныҥ учун ол тыңыда онтоп ло келгенде, Јыламаш онтуга чыдажып болбой, ого курсак кайнадып ийетен болгон. Је эмди Јыламаштыҥ јўрегине энезиниҥ онтузы да, кату јöдўли де тийбей барды. Каргаа дезе каранынаҥ уурданып, кайырчактыҥ тўбине једип браатканын энези де, Јыламаш та билбес болгондор. Каргаа узун кызыл тыт кайырчактыҥ тууразынаҥ кўжўл чилеп ойоло, ол ўйттеҥ кезикте ўй кижиниҥ көптöзин эмезе ер кижиниҥ шалмарын чыгарып алар болды. Каа-јаада килиҥ де туштажып турар болды. Каргааның кармагына илинген немелер эртенгизинде ле јылыйып калар болгон, оныҥ учун айыл ичинде улустаҥ оны кемизи де билбей турган.

Кўндер онойдо ödўп ле турган, Јыламаш дезе энезинең неме сакып болбой, узун тыт кайырчак јаар база кылчайып турар болды. Качан Јыламаш тыт кайырчакка јууктап келгенде, эмезе

болтобой, кайырчактың темир сомогына табарып ийгенде, унчукпай јатқан энези кенетийин коркушту онтоп чыгатан.

Је онойдо узак болбогон. Јыламаш кайырчакты бир катап туйказынаң ачып алала, јөөжөниң јоголып браатканына кайкай берген. Каргааның колын билеле, Јыламаш эјезине једижип аларга, колына туштаган ла немени чыгара тартып, сыр тоношко кире берген...

Энези бийик орынның үстүнде јаңыс ла онтоп јадар болды. Калганчы өйлөрдө энези сезинип, Јыламаш ишке јүре бергенде, уйуктап алала, түниле каруулданып јадар болды. Өрө тураргa Јимекчи эмегенниң күчи јетпей турган. Орыннаң түжеле, ол кайырчагының үстүне јадып аларга турган, је Јыламаш та, Каргаа да оны јерге түжүрбезин сезинип, Јимекчи эмеген мынайда онтоп турар болды:

— А калак, изү!.. Јерге ле јадатан болзом...

— Серүүнге јадып, сөөгиңе соок өдөр, јат ла!.. — деп, ого алдынаң өрө кыстарының үндери угулып турар болды.—Орында јылу, кургак... Оорып јүреле, чыкту јерге канайып јадатан эди?..

— Кайырчагым, кайран кайырчагымның үстүне ле јадып алатан болзом... — деп, энези орынның үстүнең кургак эриндериле шымыранып турган.

Јимекчи эмеген анчадала бүгүн тың онтоп, кирген ле улуска јайнап турды:

— Мени эмеш серүүн јерге салыгар... Кайырчактың үстүне...

— Күүни бар болор, эмеш јабыс та јатса, кайтсын — деп үндер угулып турды.

Эртенгизинде Јыламаш ла Каргаа энезиниң онту-сыгыдына торт чыдажып болбой салала, оны јерге түжүрер деп шүүштилер. Јимекчи эмегенниң колтыгынаң олор экү өрө көдүреле, јерге түжүрип келдилер. Карыган эмегенниң буттары тырлажып, ого чике тураргa бербей, ээлижип тургандый билдирди.

Јыламаштың уулчагы тыт кайырчактың үстүне јааназының төжөгин салып берерде, Јимекчи эмеген кайырчагы јаар јүткүди.

— Араай, араай, незин меңдеер? — деп, Јыламаш энезин токтодо тартып турган. — Кайырчактың үстүнде төжөк качпас...

— Төжөги арай чыкту—деп, Каргаа энезиниң төжөгин сыймап көрөлө, јастыкты јазап, айдып турды. — Кургак нени-нени салар керек.

— А нени төжөйтөн ого? Кайырчакта тон бар, болбой турган болзо, јаткай...

Јимекчи эмеген төжөккө чалкойто јадып ийеле, арык, көпөгөш сабарларыла тыт кайырчагының тууразын түрген-түрген сыймап ийеле, јеңгил-јеңгил тынып ийди. Өзүп калган бөкөн көк тырмактары кайырчактың јигине илиңнип, эмезе темир јаан сомоктың тилиле ойноп јатканча, сабарларының өңи ойто кире берди. Көпөгөш сабарлары эмеш кызарыжып келгендий көрүнди.

—Агаштың бўри тögўлетен öйгö лö jедип алатан болзом...—деп, Јимекчи эмеген тўрген шымыранып, көзин јумуп алган јатты.— Ол öйлöргö jедип ле алзам, мен алдырбас эдим...

— Өлбöй артсаң, телекей тескеери баштанар эди!.. Кайырчакты не тырмап браадың, угарга чаптык? — деп, Јыламаш Јимекчи эмегенниң табыжына кыйгастанып турар болды. — Эрдиң јакшызы эмди јер јастанып өлўп јат, албаты јакшызы анда барып өлўп јат... Бис экў тирў артала, ончозын öрö тартатан турубыс...

Каргаа айылдың ичиле айланыжып турала, оноң јўре беретен. Јыламаш дезе качан Каргаа ўйде болгондо ишке брааткан кижи болуп тышкаары чыгала, оның барарын сакып алатан. Јимекчи эмеген дезе кыстары барганча база көзин јумбас болгон. Бажын чала кыйын салып алала, сыкыйтып алган öчömик көстöриле орынның будын ајыктап јадар болды. Јыламажы иштең једип ле келгенде, Јимекчи эмеген јаңы кыймыктанып, күчи јеткенче ле онтой беретен.

— Сен меге онтобо-о, сеге курсак азарга öй јок — деп, Јыламаштың кыртыштанган ўни угулганда, Јимекчи эмеген кенетийин көстöрин јаандадып, кадалгак, кыймыктанбас көстöриле Јыламашты ајыктап, нени де айдып болбой јадар болгон.

Јыламаш чыдашпай салала, кичинек көöшкö бойының кулурынаң ботко азып ийер болды.

Күндер онойдо ээчий-деечий öткўлеп те турза, је Јимекчи эмеген оңдолордың ордына там ла коомойтып браатты. Коомойтып брааткан сайын Јимекчи эмегенниң кылык-јаңы там ла уурланып, там ла јаманданып браатты. Курсак јазап азып бербес кыстарынаң öчин аларга болуп, ол кижи угуп чыдашпас онтузыла онтоп, јаш баладый ыйлап турар боло берген. Туранын ичине конорго до коркушту боло берген.

Каргаа ла Јыламаш оның санаазы јоголып брааткан болор деп коркып турдылар. Калганчы күндерде Каргаа јанбай, бригадада конуп турар боло берди. Јыламаш энезин тўште азырап салала, тўнде коштой јаткан айылдаштарына уулыла кожо конуп турдылар.

Туранын ичинде јытка кижи чыдаар эмес боло берерде, Каргаа айылына чек јанбас боло берген. Јыламаш Каргаага јарбынып, туранын ичин арıабай барган кийининде энези торт коомойтый берген.

— Кышкыда мында јадатан болзоң, арла — деп, Јыламаш, качан Каргаа каа-јаада једе конуп келгенде, айдып турды. — Слерге мен јалчы эмезим, јадар болзоң, туранı јун, јатпас болзоң, база бери келбе!.. Эмди ле чык!..

—Токто, токто, көп јыпылдаба! Калтарды да билерим, катын да билерим! — деп, Каргаа удурлажа беретен. — Көрзöң, мени сўрўп, тыт кайырчактың тўбине тўжер эдиң!.. Көп сўмеленбе. Бу карындажымның јурты, Калтардың јурты эмес. Калтар ла сениң немең бар ба мында?..

— Тыт кайырчактың тўбине тўшпеген болзоң, тўш! Бойың кедери чык!..

— Токто, токто, көп...

— Мени айткылап, мен сенің не-ең? Чык, чык! Чы-ык!..

— Мени сўрерге мен ийт пе? Керек болзо, бойың чык! Қалтардың журты мында жок.

— Чык! Чык дейдим, чык! Қакпышла кабырган сый согорым!..

— Сок, сок, ме, сок!

— Энеңнің эскизин база ла уурдап келген бе бого? Чык!.. Төртөн эрдің төжөги! Төрөөн балдарың кайда, јөөгөн јөөжөң кайда? А-у-у-ы-ый!!!...

Шуулап келген қакпыш Қаргааның бажын ажа коноло, эжиктің јаагына келип тийди. Јыламаштың уулчагы көзнөктің алдында тактаның үстүнең багырып ийди. Эжик кайра ачылала, стенеге согулып, ойто јабыла берди. Қаргаа ачу-корон кыйгырганча, өзөкти төмөн колхоздың амбарлары јаар јүгүрип турды.

Қаргаа ла Јыламаш керижип турганча, олордың кемизи де Јимекчи эмеген јаар көрбөй калгандар. Јимекчи эмеген кайырчагы тонолып калганын угуп ийеле, өчөмик, чичке үниле араай кыйгырып ийген, је оның чинези јок үнин олордың кемизи де укпаган.

Јимекчи эмегеннің колдоры, буттары кенетийин курула бергендий, ол кыймыктанып албай барган. Оног јабынып алган тере тонның алдынаң тоолонып, чыгып келеле, өрө тураргa албаданган, је күчи јетпесте, јастыгына катап ла чалкойто келип түшкен. Јааназының јанында турган Јыламаштың уулчагы оның чырайын көрөлө, чактыртып ийгендий туура секирип, онон багыра берген. Је Қаргаала уружып турган энези кайра бурылбаган.

Јааназының чырайы уулчакка энезининг қакпыжынаң коркушту көрүнген. Јааназының колдоры тырлажып, уур сомокко једеле, тоңо бергенче ле уулчак ајыктап турган.

Уулчак учында јаман үнденип, багырып ийген бойынча, Қаргааны сўрўжип, чыга конгон энезининг кийининең јүтүрди. Энезининг қакпышту колынаң тудала, уулчак багырып турды:

— Јаанамды көр! Јаанамды барып көр, эне! Јаанамның оозында кызыл көбүк!..

Энези агаш орынның будын ајыктап јаткандый, тон јок, ачык јатты. Қайырчактың кырынаң ажып калган колының јаан сабары сомоктың тутказына илинип калган, арткан төрт арык, куп-куу сабарлары дезе сомоктың үйдин туй бектеп алгандый јатты...

* * *

Майдың ол ок баштапкы күндеринде аймакта мал ижинде иштеп турган эң артык ишчилердиң јууны башталды.

Делегаттар кобы-јикте, јол ичинде колхозтордоң кемизи таң атту, кемизи кош тартар машиналу келгилеп турдылар.

Качан орой эңирде, Арина иштең јаңы ла божоп, уйуктап калган балдарына курсак азып турарда, эжикте кемниң де шакылдаганы угулды. Арина кайын энезиниң сөөгин кожо тудужала, ишке ойто келип, оноң айылына јеткенче, эңир кирип, улустардың уйуктаар өйи једе берген тужы болгон.

— Анда кем? — деп, Арина кенетийин эжикте кижи калырай бергенин угала, чала чочый да берди.

— Чык! Чык, кўрўм! — деп, ўни тунганча акшып турган кўрең ийтке удура унчуккан Нахай Ногоевичтиң ўни угулды.

Нахай Ногоевич айланыжып, оны торсуктап турган ийтти коркыдып, темир такалу ботинказыла стене орто јызырада тееп ийеле, оноң эжикти ачып, унчукты:

— Ўйде кижи бар ба?

— Бар, бар, киригер, — деп, Арина кўрең ийтти токтодып, Нахай Ногоевичти ўйге божодып ийди.

— Немецтер јыга тартпаган бойымды кўрең ийт арай ла јыга тартпады — деп, Нахай Ногоевич тураның ичиле шакылдада базып турала, унчукты. — От бар ба? Кўйдўрзең.

Арина чеберлеп турган керосининең лампазына урала, камызып ийди.

— Өрө, өрө, баскар, Нахай Ногоевич.

— Кем јок, мында да отурзам, алдырбас — деп, Нахай Ногоевич унчугала, бойы андый да болзо, столдың кийини орто отура түшти.

— Арыйна, сен эртен таң атса ла, арайонго атан. Јаан јуун болор, јуунда сöс айт. Јаткан јадыныңды, јакшы ижиңди, јаан улузыңды айдып, јон алдынаң алкышту кел, көөркий.

— Не јуун болотон? — деп, Арина чала оңдобой сурады.

Нахай Ногоевич эскире берген гимнастерказының төжинде јалтырашкан ўч медальду, ўч тегерик значокту, бойы столды тайанып ийеле, таңкылап отурды. Нахай Ногоевичтиң ол киреле «орденделерин» Арина јаңы ла ајыктап, алаатый да бергенин сезинди.

— Мал ижинде улустың јууны болор, артканын арайонго келзең, угарың. Је «Јаңы јолдың» адын чыгарба. Јаан улустың алдына каткы болбо. Эртен ле атан. Бозуларды кызыңа бирэки күнге таштап ий. Мен база бир кижи ого кожуп берерим...

— А калак, Нахай Ногоевич, мен нени айдатам?

— Санан. Бойыңның бажың бар ине.

— А калак, Нахай Ногоевич, мениң бажымда кандый санаа бар? Мен нени айдатам? Калак-калак, беш сöс айтканчам, беш бозу азыран салзам торт, былар. Слер, јаан кижи, болушкар, мен эрмек айдып болбозым.

Нахай Ногоевич белин јўктенип ийеле, тураның ичиле арыбери баскындап, отурган јерине катап ла келип отурып турды. Оның Аринага болужар аргазы база јок болгон. Оноң учы-

учында Нахай Ногоевич колыла јаңып, полго табышту тўкўрип ийди.

— Је, санаанда не бар, оны айт. Анда улус бистең санаалу, байла, нени-нени оңдоор. Је колхоз азыйда, мен келгелегимде, кандый болгонын ундутпай айдарың, уктың ба?

— Айдарым, айдарым, өрөкөн, алкыш болзын слерге!..

— Эмеш оңду кийиминг бар беди? Медаль-садаль бар беди?

— А калак, кийим јанынаң ундуп койтырым не, Нахай Ногоевич!

— Кийиминг јок по? Ба-таа, баш бол! Је эртен дворында мени сакып ал. Ўй кижининг көптө-саптазын мен экелерим.

— А калак, оок балдарымды кайдайын, Нахай Ногоевич? Бош ундуп салтырым не! Ба-таа, өрөкөн, олорды канайдар?..

— Је, балдарды айылдаш улус көрөр. Курсакты јийтен немени олорго мен де экелип берип тургайым база... Калаш-салаш, байла, табылар...

Таң јаңы ла бозорып, күнчыгышта оок булуттар јаңы-јаңы ла јаркындалып турарда, Арина уйуктап јаткан балдарының јанына кайнаткан сўдин тургузып салала, оноң эки уулчагының бажын сыймап, окшойло, эжиктең табыш јок чыга берди.

Удабай күнчыгышта булуттар кызарыжып, өзөкти төмөн серўўн салкын согуп, чыгып клееткен күнге одоштой турган кырлардың бажы јаркындалып, чала бўрўңкий көк теңериге тангдактай јарт көрўнип турды. Айылдардың эжигинде јаткан уйлар буутып, јалкуурыжып јаткандый, араай кепшенгилеп јаттылар.

Өзөктө Нахай Ногоевичтиң кастары араай каактажып, суу јаар агарыжып брааттылар. Деревне ойгонголок, эбире бир де кижи јок.

Арина дворго једип келеле, сууны одоштой Нахай Ногоевичтиң туразы јаар ајыктап турды. Бозуларды эки күнге ол кече эгирде ле эки келинге табыштырып берген, эмди күн чыккалакта, боочыга чыгып аларга мегдеп турган. Ол двордың ичин база катап шиңжилеп көрөлө, оноң ойто ло тышкаары чыкты.

— Арыйна!..

Аринаның сыраңай ла кийин јанында Нахай Ногоевичтиң ўни угулды. Ол чочып, кайра көрди. Нахай Ногоевич колында тўўнчек тудунып алган, толыктың кийининең чыгып келди.

— Бу не уйукташ? Мен сени сакып, бош чарчап браадым.

Нахай Ногоевич арбанала, Аринага уур тўўнчекти туда берип, унчукты:

— Капшай кийин, мында көптө-сапта, јикпе-сакпа. Ўй кижи болбосто, туйка экелдим. Қаранғуйда кабырынган кижи эдим, артык неме бар болзо, ойто экел — деп, кийинерге двор јаар брааткан Аринаның кийининең ары унчукты.

Бир канча өйдиң бажында кийинип алган Арина эби јок күлўмзиренип, двордың эжигин табыш јок ачала, Нахай Ногоевичке удура чыгып келди.

— Бу кийимди ойто алыгар — деп, Арина кўлўмзиренгенче, Нахай Ногоевичке оныҥ бойыныҥ ич кийимин ойто берип турды.

— Кўк јарамас, бу не? Артык па? — деп, чачы атырайып калган, уйкузы јакшы јетпеген Нахай Ногоевич чочый берди.

— Капшай апаргар. Ўйигер туруп алган болзо, эмди арбанып отурган болор...

— Је, јакшы болзын, јакшы јет. Ме, бу 50 салковой акча, артык неме јок. Анда сени акчазы јок азыраар... Је, мен јанадым. — Нахай Ногоевич Аринала јакшылажып алала, ўйи тургалакта, айылына једерге тойтыҥдадып, сууны кечире јўтўрди.

Арина дезе кенетийин каткырып ийеле, колында кичинек тўўнчегин тудунып, өзөкти төмөн барган чичкечек кара јолло јеҥил база берди. Деревне дезе јаҥы-јаҥы ла уйкудаҥ ойгонып келген, анда-мында айылдардаҥ чөйилген чаҥкыр ышка курчадып, Аринаныҥ кийининде артып калды.

* * *

Кара айылдыҥ ачык эжигинеҥ одожында кыра сўрўп јаткан кичинек улустарды ајыктап јатты. Айылдыҥ оды өчўп калган, Каргаа дезе эмдиге ле келгелек. Ўйде бир де кижиниҥ эрмеги угулбайт, ончозы ишке јўре бергендер.

Јаҥыс ла айылдыҥ иргеезинде адыныҥ токумын төжөнип алала, киртип калган көк шинелин јабынып алган Јалбаев уйуктап јатты. Бешадар мылтыгын ол кучактанып алган, фуражказыла тегерик јўзин бектеп алала, кўзўреде уйуктап јат. Тўнде ол деревнеде Курачыны кетежип конуп алала, таҥ јарыза ла, бригадага ойто келип турган. Ол бригаданыҥ улузыла тең-тең ажанып алала, тўжиле «амырап» јадатан.

Кара өрө туруп, байдастанып отурып алала, айылын сананып отурды. Јалбаевтиҥ козырыктажынаҥ ол уйуктап болбой, кыйналып отурган. Эмеш јазылып клееткен бажыныҥ оорузы ого база амыр бербей турганынаҥ улам, ол јадып болбой, јадыштаҥ өлўмзиреп калган арказын амырадып отурды. Санаазына айылы, энези, эки карындажы кирип турган. Уйуктап јатканда олор оныҥ тўжине јаантайын кирип, ого онон артык кужукчылды экелип тургандар.

Оныҥ јастыгыныҥ алдында эски чоокыр баштыкта айылына апаратан сыйы бар. Кара оны коркушту чеберлеп, уйуктаарга јатканда, койдонып алала конуп турган. Оныҥ карындаштарына ла энезине апарарга турган сыйы уйдыҥ алты болчок кайыткан эди, Павловтоҥ алган Ленининиҥ портреди, төрт јўс грамм арбаныҥ кулуры ла сыйга алган эки метр сатин бөс болгон. Ого ўзеери Караныҥ тонының јеҥинде бўдўн јаҥы чамча бар. Павлов артык чамчазын Танага кичинектедип алала, Карага сыйлап берген. Качан кыраныҥ ижи божозо, Павлов Караны районго јаан јуунга кожо апарарга сөзин берген,

оны ончозын айылында улуска канайда јазап куучындаар? Ол туштa айылда улус канайда сүүнишкей эди!

«Мениң уулым бисти азыраар болуп калган турбай! — деп, ол туштa энези сүүнгенинең кирген ле улуска куучындаар эди. Карындаштары дезе уккур, аказынаң јалтангылап турар эди...»

Јалбаев каа-јаада ынгыранып, эриндериле мачылдадып ийеле, оноң ойто ло козырыктап јатты. Кезикте ол түрген кыймыктанып ийеле, түрген кыйгырып, улаарып јатты:

— Тур!.. Адарым!..

Кара Јалбаевтең ичинде тың коркып, кезикте оның јерде јаткан јаңыс фуражказынаң да јалтанып туратан болгон. Јалбаев ого кандый да коркушту, бойы шинелинде топчылары ошкош соок, нени ле эдейин дезе, оны эдетен эң күчтү кижи деп билдиртип турган. Караның санаазында Јалбаев эң ле бийик јаандардаң кичинек те јабыс эмес болгон. Јалбаевке көрө Павлов ого карын эмеш јабыс деп билдиртип турган.

Кезикте Каргаа Јалбаевти чек ундуп салала, ого курсак артырбай салганда, Јалбаевтиң табыжына Павлов то чыдашпай јат. Бир катап Јалбаев Каргааны курсак артыспаган деп түжиле кыйнаган. Үйде улус јок, јаңыс ла Кара јаткан. Каргаа оноң ло бери Јалбаевти чек ундубас болгон. Павлов дезе Јалбаевле торт куучындашпас; кезикте каа-јаада куучындашканда, јаңыс ла мылтык керегинде куучындажар, эмезе канайда аңдаар, кандый аңды канайда тудар керегинде куучындажатандар, оноң артык бир де неме айтпас болды.

Кезикте улустар эңирде јуулыжып келгенде, Павлов улуска фронтовик Каракайдың письмозын кычырып туратан. Нениң учун дезе Каракайдың письмолоры ончозы омок, көп сабазында алтай кожогдорлу, кезик письмолорында немецкий сөстөр дө туштап туратан.

Седок уулчактар ончозы јаан улуска өткөнгилеп, јаан улус чылап арбангылап, кезикте таңкылагылап та туратандар. Он төрт јашка једе берген уулчактар торт јаан улустый, үй улустардың койынында да конгылап туратандар. Оның учун оок уулчактар, күчин билерге јүрген оок пөтүктердий, бригадирлериле керишкилеп турар болды. Олордың керижер, арбанар күүндери јок то болзо, је олор бойын эр улуска түңгей көргүзерге албадангылап тургандар. Је андый да болзо ончозы Павловко удура эрмек айдарга, оның сөзин, јакылтазын укпаска јалтангылап тургандар.

Јалбаев келиндердиң ортозында бааланып турган учун, ол бойын коркушту тың кижи деп бодоп турган. Кажы ла албатының јараш улустарының ортозында маргаан болгон болзо, Јалбаев ол маргаанга кыйалта јогынаң атана берер эди. Энгир киргенде ле, Јалбаев ажанып алар, оноң балкашка кадып калган сопокторын кандый бир седок уулчакка арладып, фуражказына јаскы, јаңы ла өзүп келген чечектерден кададып алала, үй улустардың айылына барар. Оноң бойының күчине, јара-

жына иженип алала, мылтыгын jўктенип, деревне jаар атана беретен.

Jўрўм андый болгон. Бу мындый jўрўмди Кара кажы ла кўн ajыктап турган учун, ончозы ого кичинек те солун эмес болгон.

Ол бойы кемзинчеек, jўк ле он эки jашту уулчак кезикте он тёрт, он беш jашту нёкёрлёрине кўйўнип те турган. Нениң учун дезе оның нёкёрлёри тоомjылу, торт jаан улустый, а Караны дезе улус эмдиге ле кичинек бала деп бодогылап тургандар. Ого ўзеери бригадада улустардың ең ле кичинеги ол болгон. Эмди, качан ол оорый берерде, бойын торт кереги jок кижиге бодоп, ачуурканып турган.

Jалбаев кенетийин ат чылап бышкырала, joон ус сабарыла тумчугын чукчый берди. Оноң бажын ёрё кёдўрип, отурган Караны боромтык кёстёриле ajыктап кёрёлё, шалмарына илинип jадып, казан-айактар турган jер jаар барды. Казанды канырадып, кёнёктёрди калырадып, суу бедиреди, je суу табылбаста, нени де табышту чайнап jийле, ойто ло тёжёгине анътарыла берди.

Энгиргеери Каргаа келеле, казан азып шакпырай берди. Jалбаев Каргааның арайдаң экелген суузыла jунунып алала, тышкаары ары-бери баскындап, керилип, эстеп турды. Оның деревнеге барар ёйи jууктап келген, эмди Каргааның курсак берерин сакып турган.

Удабай арып-чылап калган улустардың табыжы угула берди. Павлов кўнге кўйерге болуп, чамчазын суурып алган, бастыра бойы тер келди. Jалбаев Павловтың ачык арказын ajыктап кёрёлё, чырайын кубултып ийди:

— Нёкёр Павлов, чамчагар кайда?

— А не керек болды?

— Jамылу кижи jарды ачык... Эби jок — деп, Jалбаев унчугала, чекпен бёслё сопокторын тўрген jыжа берди. Павлов каткырып ийди. Оноң айылга киреле, Караның jанына токтой тўшти:

— Бажың кандый?

— Кем jок...

— Курсак ичтиң бе?

— Ичкем, курсак jиир кўўним jок.

— Нениң учун?

— Та, билбезим...

— Jадарга кунукчылду ба?

— Э-э... слер мени бир кўнге айылыма божодотон болзоор... мен энеме janып барып келер эдим...

— Алдырбас, чыдаш ла, солдат. Удабас ла иш божой берер. Ол туштa...

— Бир ле кўнге... мен ол ло кўн ойто келер эдим...

— Озо jазылып ал... Берген курсакты jи. Чырайың коомой. Сен jокко Чачаштың планы бўтпей jат. Капшай jазыл.

Кара уур ўшкўрип ийеле, эмеш јарбынып, тескеери баштанып ийеле, унчукпай барды. Павлов база унчукпай, оныҥ јанына бир эмеш отурала, оноҥ бажын араай јайкап, эжиктеҥ табыш јок чыга берди.

15 БАЖАЛЫК

Калганчы кўндерде Павлов тыҥ кунугып турган. Фронтоҥ келип турган солундар сўўнчилў де болзо, је оныҥ санаалары уур, туйук болгон. Анчадала јаскы кўндерде оныҥ санаазына балдары, ўйи кирип, оныҥ јўрегин токунатпай турган. Немецтер Ленинградтаҥ сўрдўртип те салган болзо, је анда коркушту кўч.

Павлов аттарын амырадып отурза, эмезе кичинек кандый бир ой келишкенде, гимнастерказыныҥ карманынаҥ ўйининҥ уужалып калган письмозын чыгарала, узак кычырып отурэр болды.

«Кару Александр!

Ленинград тўндў-тўштў адышта. Мен ол ок госпитальда. Биске эмди кем јок. Анчадала кышкыда кўч болгон. Керек дезе суу да јок болгон. Эмди ончозы, ончозы кийинисте. Вовик ле Левага курсак эмди једижер. Је андый да болзо, сўрекей кўч. Вовик јаантайын оорып јат. Лёва школдо ўренгенче. Олордыҥ школы азыйгы ок подвалда. Иштер коркушту кöп. Бис сени торт суруузы јок деп бодогонысс... О, сен тирў, эмди бистеҥ ырысту улус јок!..

Вовик јаантайын сени сурап јат. Келетен майдыҥ байрамыла сени уткуп јадыс. Јакшы јўр. Байрам туштa балдарга сый болор. Мениҥ öйим божоп браады. Госпитальга браадым...»

Павлов письмоны јўк ле майдыҥ јетинчи числозында да алган болзо, је письмо ого кече ле бичилгендий билдиртип турган. Ол салданыҥ белине јабыс энчейип алала, кару, јуук письмоло куучындажып тургандый, јара какшап калган эриндериле араай шымыранып туратан. Оноҥ письмозын чебер бўктей тудала, гимнастерказыныҥ карманына сугуп, кўнбадыш јаар унчукпай, узак ајыктап туратан...

Кызып калган кып-кызыл кўннеҥ öскö кўнбадыш јаар браткан бир де неме эбире көрўнбейтен. Эбире јаҥыс ла јалангдар, туулар, агаштар ла булуттар. Јуугында кандый бир кичинек те болзо, темир јолдыҥ станциязы болгон болзо, Павловко Ленинград ол кирези коркушту ыраак деп билдиртпес те эди. Је эбире станция да јок, паровозтордыҥ öткўн кыйгызы да јок. Каа-јаада öрö бийик кейде карчага да айланып турала, оноҥ јоголып калат.

Кыраныҥ ижи качан божоорын Павлов бойы да јакшы билбей турган. Нениҥ учун дезе иштейтен аттар там ла коомой-

тып брааткандар. Кезик аттар јаш өлөңди ичтери көпкөнчө отогылайла, көдүртип тургандар. А солыйтан аттар јок болгон. Павлов торт арга јокто, катап ла торбокторды огуртып баштаган. Кыра тырмайтан аттарды ончозын салдаларга көчүрип, олордың ордына эркек торбоктор јексин деген оның јакылтазына кыра тырмайчылар ончозы удура туруп чыккандар. Кажызы ла адын берер күүни јок болгон. Кажызы ла планын бүдүрерге албаданып, иштеп турган эмеш онду адынаң айрылбаска тургандар. Је учы-учында Павлов олорды токунадып, санаазына јүк ле арайдаң јединип алган.

Иштер көндүге берген, эмди Павлов јаңыс ла иштиң божоорын сакып, каран чыдашпай турган...

* * *

Бригаданың азыгын эски тарадайга салып алала, Каргаа чолтык куйрукту кула беени тал чыбыкла согуп ийди. Кула бее чолтык куйругыла булгай согуп, кулактарын кызынып ийеле, күйбүңдеде јелип клеетти.

Јабызак төңгө чыгып келеле, Каргаа аттың аргалыгын јазап аларга тура түшти.

— Кандый узак? Сени сакып болбодым — деп, кенетийин оның сыраңай ла кийининде Јалбаевтиң үни угулды.

Јеерен адына минип алала, Јалбаев мылтыгын айрууш чылап белине салып алган, јортуп турды.

— Мен келгенче, курсак белен болзын. Чу! Јолго батпай бардың ба? — деп, туйгактары уладап калганынаң улам, кату јолго кирбей, мойножып турган адын сопокторыла күчилдеде теп браатты.

— Мен бүгүн эмеш удай берер болорым. Је мен келгенчем, курсак изү турзын. Чу, эрликтиң малы!

— Курсак белен болор, а бойың узак болорың ба?

— Та, көрөрим... байла, удай берер болорым.

Каргаа аргалыкты бийиктедип ийеле, таарлардың үстүне отурып алды. Кула бее төңди төмөн ийдип турган тарадайды токтодо тудуп болбой, бойының комудына буулып клеетти.

Јалбаевтиң кожоңдоп браатканын угала, Каргаа база кожоңдоп клеетти. Оның кожоңын ыраактаң уккан кижи күүк эдип туру деп угардаң да маат јок. Каргаа пладын јазап тартынала, оң јанында састагы койу аралды ајыктап, кожоңдоп клеетти:

Тошло, тошло јелерге
Кемниң ады тайкылбас.
Топшуур согуп ойноорго
Кемниң колы чылабас...

Јалбаевтиң кожоңы јылыйып, бойы төңди ажа бергенин көрөлө, Каргаа кенетийин эбире ајыктанып, оноң өткүн үнile кожоңдой берди:

Төңгөзөктиң төзине
Тош саларым јизин деп.
Тал агаштың төзине
Тажуур суктым ичин деп.

Төңгөзөктиң турган јер
Төрт чибининг јанында.
Тал агаштың турган јер
Таш корумның алдында.

Кула бее аралга кирип келди. Тарадайдың тегеликтери төңгөзөктөргө илинип, балкашка бадалып, уур айланыжып, катап ла кургак јерге чыгып турды. Каргаа адына тың арбанып, кыйгызыла карануй аралдың ортозын јаңыландырып ийди.

Агаштар јаңыланып, удура бир де табыш угулбаста. Каргаа адын токтодо тартып алала, катап ла кожоңдой берди:

Көк јалаңла мантаган
Көлөсө изин кем билер?
Көк чаазынга чий койгон
Көөркийдиң колын кем билер?

Кула бее калганчы бурулчыкты эбирип, элбек јалаңдарга чыгып келди. Оройтып калганынаң Каргаа јалтанып, кожоңын токтодып ийди. Јаан удабай көлдиң суузына коштой турган бригаданың содон айылдары карарыжып келди.

«Улус иштең једип келген эмтир! — деп, Каргаа ичинде чочыганду сананала, кула беени катап ла камчылай берди. — Улус ачынгадый болзо, кладовщик оору деп айткайым...»

Каргаа бойын бойы токунадып алала, айылдарга јууктап келди. Јолой кыйналып келген кижи болуп көрүнерге, Каргаа адын камчылап, ачу-корон айткыланып клеетти.

Оны сакып отурган чырайлары соок улустар ончозы тышкаары, айылдың эжигинде јуулыжып, јол јаар көрүп алган турдылар.

Ончозының алдында чамчазы јок, арказы күнге карара күйип калган Павлов очкалары өткүре Каргаага удура көзин јуурып алала, унчукпай ајыктап турды.

* * *

Јуунның кийининде делегаттар ончозы районның эски вывескалу чайныйы јаар күркүрежип бастылар. Агаш тротуарлар јызырап, алтай, орус эрмектер оромго толо берди. Кажы ла делегат улустаң озо ажанып аларга, меңдеп клееттилер. Чайныйдың одожында турган эки этаж почтаның јабузында илип салган громкоговоритель күүлеп, шыркырап, үзүги јоктоң фронттогы айалгаларды бирде орустап, бирде алтайлап куучындап турды.

Почтаның эски чеденинде оок уулчактар, детдомның балдары таандар чылап сыралып алган, радио угуп турдылар.

Делегаттар кўркўрежип, чайныйдың ачыларын сакып, сенекте ийдижип, кысталыжып турдылар. Чыдашпай тургандары эжикти токпоктогылап, ачык кёзнёк ажыра повар эмегендерле чуркуражып турдылар:

— Ёй ўч час, нениң учун бектўлў?

— Ёй јетпеген! Иш эки он алтыда божогон.

— Бис делегаттар! Эжикти ачаар!

— Делегат болбоктоң не де бол, ёй јетпеген.

— Кажы, меге комудалдың бичигин беригер! Столовыйдың јааны бери келзин. Эмди ле!

— Јаандар келгелек!

— Айса, комудалдың бичигин бер! Уктың ба? Капшай!

Учы-учында эжик калырай берди. Унчугышпай барган улустар катап ла кўўлежип чыгала, ончозы кайра ачыла берген эжик јаар болдылар. Столдор калырап, отургуштар јызырай бердилер. Эжиктиң јаагында турган јоон сынду официант келин казыр ўниле кыйгырып, оок балдарды чайныйга божотпой турды:

— Кайдаар кысталып браадың? Кайра чык! Ох, бу балдар кўўниме тийди!

— Эјек, мен картошко садып алайын, јаңыс ла картошко...

— Сенде акча да јок. Кайра бас!

— Эјек, мен чўрче ле...

— Јок, јок! Сен уурданарың. Слерди билбес кижи јок...

— Кёрзёёр, акчам бу...

— Кедери јўр, улуска чаптык этпе.

Кара кийимдў куп-куу чырайлу арык уулчак эжиктең кирип болбой салала, тепкиште ыйлап, отура берди.

Арина ажанып алала, чайныйдаң чыгып, ыйлап отурган уулчакты кёрёлё, јўреги ачып, ого јууктап келеле, койынынаң пирожок чыгарып берди.

— Ада-энең кайда?

— Ада-энем јок... мен детдомноң . Анда јадар кўўним јок, кача бергем.

— Нениң учун качкаң? Анда балдарды јакшы азырап јат ине.

— Јок, јок, мен барбазым. Слер мени анаар апарбагар. Анда воспитательница меге адылып јат.

Аринага бу сары чачту орус бала оның бойының балазындый кёрўнип, кёзининг јажы кенетийин чыгып келди.

Эртенгизинде уулчак база анда болгон. Арина ол уулчак керегинде јуунда да санааркап отурар болды. Јууннын кийининде дезе уулчак оны клубтың эжигинде уткуп турар болды. Арина оны ээчидип алала, столовый јаар келер болзо, официантка эмеген оны божотпой, база ла јаан табыш чыгарып турар болды.

Оның учун Арина амырынча оны эжикте артырып салала, бойы ажанарга кире беретен. Аринаның ажанып турганын уул-

чак көрөтөн болзо, оның берген курсагын албас та эди, је ол кичинек кижиниң санаазында чайныйдың ичинде коркушту көп курсак бар деп билдиртип турган.

Је күндер ӧдүп ок турган, уулчак дезе ого торт ӱрене берген. Ол Аринадаң кичинек те артпас боло берген. Арина јуунда эрмек айдып турган улустың куучынын угуп та отурала, чайныйда да ажанып отурала, мынайда сананып турар болды: «Уулчакты мен кожо апарар ошкожым... Ба-таа, мениң балдарым турага база батпас, је канайдар?.. Ончозын кыштадып ла алзам, јайгыда балтырган да ӧзӧ берер, уй да сӱтене берер... Алдырбас, апарадым. Кӧӧркий јаңыс орус, балдарга ӱренижер та јок... Уретсе де, оны орус школго ӱредер керек... Арга јок болзо, алтай да школго ӱрензе, алдырбас...»

Арина официант эмегенниң экелип берген калажын, капустазын пладының учына түүп алала, эжиктең чыгып келди. Уулчакты эски чирик чеденниң јанына азырап алала, клуб јаар басты.

— Бу мыны не азырап турың? Оны государство азырап јат ине! — деп, Аринала коштой клееткен база делегат болуп турган јаан кӧк шальду эмеген унчукты.

— О-о, калак, эмди государство ончозын канайып ӧрӧ тартсын, кудаймай!..

— Андый да болзо, олорды азырап јат ине.

— Беш јӱс бала, ончозы ӧскӱс, олорго кем ада-эне болор?

Кичинек уулчак дезе Аринаның тӱрген базыдына чыдажып болбой, койдың балазы чылап, коштой токулдада јӱгӱрип клеетти. Клубтың фойезине уулчакты артызын койоло, Арина јуунга кире берди. Качан ол катап переменге чыгып келерде, фойеде кандый да келинниң ӱни шыңырап турды:

— Эмди ле бас! Сениң тетя Аринаңды билбезим! Бис сени таппай калганыс. Кайда болдың? База ла тенип јӱргең бе, а? Ну-ка, каруузын айт! Колдорың чике тут!

Воспитательницаны угуп, уулчак бажын салактадып алган, узун скамейканың учында турды.

Арина воспитательницаны билип ийеле, јууктап келди.

— Бу уулчакты слер меге берип ийигер. Кече слерге барарга санангам, је торт бош јок болгон...

Сары чачту воспитательница Аринаны чугулду көстӧриле ајыктап көрӧлӧ, оноң сурады:

— Арина слер бе?

— Э-э, мен.

— Айса, детдомның конторазына барар керек. Мен слерге мында берип болбозым ине! Ну-ка, марш! — деп, воспитательница уулчакка катап ла бурылып, унчукты. — Керек болзо, конторага келигер, бӱгӱн эмезе эртен.

Уулчак Аринага нени де айдарга бурылып келерде, је воспитательницазы арбанганча, оны чыгара берди.

Јуунның калганчы кӱни болгон. Обедтиң кийининде озочыл-

дарга сый берер деп, делегаттар күүлежип турдылар. Арина арткан акчазыла картошконың өки пирогын садып алды. Оноң саканып, јаткан пирожоктордоң база он болчок садып алала, пладына түүп алды.

Энгиргеери Арина кичинек арык уулчакты колынаң јединип алган, чайныйдың эжигинде машина сакып турды. Келтей колында дезе сыйга алган костюмы, уулчактың ич кийимдери болгон. Миша дезе чичке колында картошконың пирожогын тудунып алган, кыдырада араай кемирип турды.

16 БАЖАЛЫҚ

Қара кичинек төңгө једеле, јеңил терең тынып ийди. Ол айылына там ла јууктап клееткен сайын, јүреги там ла токунабай, буттары там ла түргенден базат.

Јылу кызыл өгир болгон. Бөднөлөр эдип турды, јаңы ла өзүп клееткен койу аксарактардың ортозында талтарлар кыйгырыжып турдылар. Тымык, јылу өзин нени де сананып тургандый, араай согуп турды. Коштой јаткан јалаңдардың үстүле тенгерининг текези сыркырап турды: «Трр-р-ри! Трр-р-ри!»

Қара кичинек түүнчегин тудунып алган, куштардың кожоңын да укпай клеетти. Оны бүгүн Павлов айылына бир күнге божодып ийген. Қаранның јүреги кожоңдоп клееткен. Павлов бойының чамчазын келиндерге кичинектеде көктөдип алала, ого сыйлап берген. Эмди бу чамчазы элбиреп, Қаранның канадындый билдиртип турды.

Ол јолго отурып амырабай да, јалаңдарды кечире јүгүрип турды. Јылаңаш буттары былтыргы өлөңнің комургайларына кададып, ташка согулып та турза, је Қараны токтодор неме јок болгон.

Деревнеге јууктап клееделе, ол кажы ла агашты, кажы ла өлөңди јаңы көргөндий, ајыктайт. «Мен јокко ончозы канайда јаранып калган! — деп, ол сананып турды. — Бу сууда кечү јок болгон, эмди кечү эдип салгандар. Бу ла мында өлөң өспөйтөн, эмди јараш чалканчактар өзүп калган. Ба-таа, бу јаратта кайың јок болгон, кайың бого кайдаң келген болотон?».

Қараның деревнеге кирип келеткенин көрүп ийген иттер кенетийин үрүжип чыктылар.

— Тайгыл, Шарик! Бу мени таныбай тураар ба?

Је Тайгыл ла Шарик Қараны өштүдең де ары уткуп, оның буттарынаң арай ла тутпай турдылар.

— Тайгыл, бу мен инем! Токтозоң, Шарик!

— Чык! — деп, үйдең үндер угулды, је ийтти токтодып бир де кижи үйдең чыкпады.

Қара чедендерди ажып алала, айылына јууктап келди. Је иттер оны истеп, сыранай ла айылына јетире үйдештилер.

— Чык, кўрўм! — деп, энезининг ўни угулды.

Кара бир канча ойгö токтой тўжеле, оноң ичкеери басты.

— Бу мында кем ийттерле берижип јат?

— Мен...

— Кара, балам, бу сен бе?!

— Эйе, эне, мен!

Энези нени де туура мергедеп, уулына удура јўгўрди. Кара бажын энезининг тöжине сўзўп алган, арай ла ыйлабай, араай тырлажа берди. Энези дезе уулчагын эбире јўгўрип, тўрген-тўрген эрмектенип, каткырып турды:

— Ба-таа, балам, сени тыҥ оору деп, мен улустаҥ бўгўн уктым! Кайттыҥ, балам, сениле не болгон? Байла, јыланҥаш будыҥнаҥ соок öткöн болбой кайтсын! О, калак, калак! Ба-таа, балам, а бу кемниҥ чамчазын кийип алала, келгеҥ? Кем берди?

— Павлов берген... Јакшы иштеген учун.

— Ба-таа, балам, мында не турус? Ўйге кирзеҥ! Балдар ажанып јаткан болор. Бисте база бир солун бала бар. Сен оны јаман көрбö јў, балам? Ол база öскўс, ада-энези јок...

— Э-э! Акам, акам келген! — деп, кенетийин карындаштарыныҥ тизиреде јўгўришкени угулды. — Миша, сен уктыҥ ба? Акам келген!

Кара ўйге кирип келди. Карындаштары ла сары башту, јобош орус уулчак оны ајыктагылап, столдыҥ јанында турдылар.

Эки карындажы тургуза ла ого удура келген бойынча, оныҥ белине, тöжине сырала бердилер. Миша дезе тил оҥдобой, эби јок кўлўмзиренип, столдыҥ учынаҥ тудунып алган турды. Кара Мишага нени айдарын торт билбей, тўўнчегин чече берди. Бригадада этти улуска канайда теҥ ўлеп турган аайынча Кара уйдыҥ эдин теп-теҥ кезеле, ончозына ўлеп берди. Энези Караныҥ премияга алган эки метр сатин бöзине коркушту сўўнип турган. Ленининҥ Павлов сыйлап берген портредин Кара бойыныҥ толыгына кадап аларга турган, је оноҥ бир эмеш сананып турала, Мишага туда берди.

— Ме, бу сениҥ болзын.

Ончозы чуркуражып, катап ла столды эбире отурып ийдилер. Сўттў сууга кайнаткан көчö Карага алама-шикирге бодолду билдирди.

— Мен «отпускага» келген кижи эдим. Соҥзун ойто ишке чыгар керек, иш көп. Бистиҥ ижисти адам айтсын оны— деп, Кара тойо ажанып алала, оны јазап тыҥдап отурган карындаштарына, Мишага ла энезине куучындап отурды.

— Ба-таа, «отпускам» арай ла ас. Је канайдар? Иш көп... Мындый öйдö ўйде отурарга јарабас.

* * *

Татьяна Товаровна экзамендердиҥ учына чыгала, районго барып келген, эмди эмеш амырап јаткан. Тöртинчи классты ўренчиктери экзамендерин кем јок табыштырган, арткан ўрен-

чиктер өскө класска анайда көчкөндөр. Экинчи класстан экинчи жылга бир уулчак артып калган, арткандары ончозы ырысту болгондор.

Татьяна Товаровна жайды кайда өткүретенин шүүнип турды: «Кайда амыраза, жакшы? Городко барза, жадар жер жок, гостиницаның номери баалу, үүрелерине барар керек, олор ыраак. Ончозы таркай бергендер...»

Ого үзеери оның барар күүни база жок болгон. «Жайлуның ичине амырап алала, колхозко иштеерим, кышкыда болуш болор, оног башка анайда жадарга күч» — деп, ол шүүнип турган.

Татьяна Товаровна туразын черетеп алала, кийимдерин жазап, күндерди онойдо өткүрип турды. Энгирлер сайын книгелер кычырып, үүрелерине, фронтто нөкөрлөрине письмолор бичип жатты. Кезикте бичик билбес колхозчыларга письмо бичип, фронттог ойто каруузына келген письмолорды улуска кычырып жүрди.

Калганчы өйлөрдө бригадага жаантайын жүрүп, газеттер кычырып, жуучыл листоктор чыгарарга Павловко болужып тура берди. Өйлөрдиң онойдо өдүп турганын ол сеспей де турган. Жалбаев оног торт айрылбас боло берген, же Татьяна Товаровна Жалбаевти жакшы сөслө сурап болбой салала, учында колыла чек жанып ийген.

Кара керегинде ол Павловло адылышкан, же женүни колына тудуп болбогон. Оның учун Татьяна Товаровна Павловло куучындашканда, сөстөри кыска, соок болгон. Же андый да болзо, ол Павловтог тыг кемзинип, ого каран күйүнип те турган.

Павлов айткан сөзинең качан да жана болбозы, сананган сананазын бүдүрбегенче, кайра бир де алтам баспазы оны тыг күйүндирип турган. Ого көрө Татьяна Товаровна бойын кичинек балага, үренчикке бодоп туратан. Оның учун Татьяна Товаровна бойының жиит жажына, жүрүмди жакшы билбезине ачынып та турар болды. Кезикте Татьяна Товаровна торт аргазы жок болгондо, тегине ле Павловтог едикпестер бедиреп турар болгон. Же Павлов ачынардың ордына, жымжак күлүмзирене бергенде, Татьяна Товаровна там кайнап чыгатан.

Бригадага газеттер кычырарга ол ару кийимдү, жазанып алган келеле, же Павловтың балкашту чичке колдорын көрөлө, ол бойының ару платьезин, ару колдорын көрөр күүни келбей барган. «Эмди келзем, эски кийимдү келип көрөйин» — деп, ол бригададаг жанып клееделе, чертенген, же качан бригадага катап барар туштa чоокыр платьеге колдоры бойы тартылып тургандый болгон. «Павлов дезе өнөтийин кийимин кийбей жат — деп, ол учында сананып турды. — Бойын меге удура тургузарга болуп, улус көрзин деп, ол өнөтийин ондый бүдүштү жүрүп жат...»

Онойдо сананып, Татьяна Товаровна кечеги келген газеттерди тудунып алган, бригада жаар барган жолло ааай базып

клеетти. Изип турган күн оның күчин каран соруп брааткандый, базарга уур, тынарга кей једишпей тургандый.

Оның алдында тарадайлу Каргаа кожоңдоп браатты. Татьяна Товаровна ого једижип аларынаң чөкөйлө, тыттың көлөткөзине амыраарга отурып, Каргааның агарып браткан пладын ыраагынаң ајыктап отурды.

Чымындар кыңылажып, оның ачык колдорына, ачык буттарына отургылап турдылар. Татьяна Товаровна газеттерди ајыктап, улуска куучындайтан јетирүлерди база катап кычырып отурды. Районный газетте «Јаңы јол» колхозынаң барган өкі колхозчының ады јүрди. Олор экилези автоматчик болуп, јуучыл заданиезин өң артык бүдүрип јадылар. Экі автоматчик — олор Октоштың уулы ла азыйда МТФ-ниң заведующийи болгон Солумай болгон. Фронттогы ајалгалар кем јок, јакшы.

Татьяна Товаровна фронттогы колхозчылардың аттарын записной блокнодына бичип алала, эмди куучынын канайда төзөйтөнин сананып клеетти.

Јолдың сырагай ла јанында турган, шаңкызын јајылтып алган бөкөн кайынгда отурган күүк Татьяна Товаровнаны сезип ийеле, этпей, токтой берди. Эбире бир де кижи көрүнбейт, јаңыс ла кайда да кобыда уйлардың коңолорының калыраганы угулат. Ыраакта кожоңдоп браткан Каргааның кожоңы ойто ло эдип чыккан күүктинг үнине түп-түңей угулып турды.

Татьяна Товаровна айдатан куучынын шүүнип алала, эмди өлөңдөрдинг төзиле јүгүрүжип турган чымалыларды, ыраалардa эдип турган көскө көрүнбес кушкаштарды эмезе араай күүлежип турган адаруларды ајыктап клеетти.

Кенетийин јолдың кырында уйуктап калган уулчакты көрүп ийди. Ол Кара болгон. Оның маңдайында тери суркурап, бойы колдорын јайа салып алган уйуктап јатты. Јанында чике ле јолдың ортозында тоозынга уймалып калган кичинек тала айагы ла агаш калбагы јатты. «Байла, арып калган болбой кайтсын» — деп, Татьяна Товаровна сананып, оны ойгозорго болбой турды. Коңу кара чачту бажы күнге изип калганын көрөлө, Татьяна Товаровна үренчигин араай ойгозып ийди.

— Тур, Кара, јолдо не уйуктап јадың?

Кара көзин ачып, оноң јаан кижи чилеп онтойло, тургуза ла өрө туруп келди. Оноң эмеш маңзаарып, бир де кычыбай турган јиткезин түрген тырмай берди.

— Јолдо не јадып алгаң, абрага бастырзаң, не болор?

— Ба-таа, мен уйуктап калтырым ине! Эмди не болор, мениң «отпускам» божоп калган!

— Кандый «отпускту» кижи сен?

— Мен бүгүн эртен тура иште болор керек, а мен дезе уйуктап калтырым ине! Эмди не болгой не?

— Је бас, кожо барарыс. Мен айдарым.

Чырайы кубулып калган Кара Татьяна Товаровнаның кий-

ининең айак-калбагын тудунып алган, бойы санааркап клеетти.

— Сени школго энең божотподы ба, айса Павлов по? Сен меге оны айдар учурлу — деп, Татьяна Товаровна сурап клеетти. — Энең болзо, онызы алдырбас, слерде балдар көп, иштейтен улус јок, је Павлов болзо, мен оныла куучындажатан јерди эмди билерим.

— Мен бойым...

— А сениң ӱренер кӱӱниң јок по? Јаантайын бу мынайда айак-калбакту јӱрерге турган ба?

— Јуу токтозо, ол туштa ӱренерим — деп, кенетийин Кара араай унчукты. — Эмди энеме кӱч...

— А јуу качан токтоор, оны сен билериң бе?

— Јок... Бис тӱнгей ле јеңерис деп, Павлов айткан.

Татьяна Товаровна, оның ӱренчиги оныла мынайда куучындажар деп сакыбаганынан улам, айдар эрмек таппай калды. Мындый куучынды мынайда ӱнденип айдарга — ол арай кичинек болгон. Татьяна Товаровна Караны тууразынаң ајыктап клеетти. Экилезиниң јӱзин боочыдаң согуп турган јымжак салкын араай сыймап ийди. Кара нени де сананып, унчукпай, эдип турган кӱӱктиң ӱнин тыңдап клеетти. Павлов адылар деген санаазынаң ол эмди эмеш токунап, кезикте куучынданып та турды.

Татьяна Товаровна дезе ӱренчигиниң балкашка кадып калган буттарын, јамачылу шалмарын ајыктап, ичи тың ачып клеетти. «Павловтың јӱреги јок!» — деп, ол ачуурканып, эмди оныла база адылыжарга айдатан сӧстӧрин каранынаң талдап, келишкедий сӧс таппай турды. «Павловтың јӱреги јок — деп, бӱгӱн ол канча улустың кӧзинче айдар. — Ӱренчик баланы бир де кичеебей јат!»

— Павлов анда сени неле азырайт? — деп, Татьяна Товаровна Караның колындагы јалтырап клееткен тала айагын ајыктап, сурады.

— Ботко-саткала эмей база...

— Ботко! Колхозто эт јок по?

Олор экӱ онойдо куучындашканча, тӧӊниң ӱстӱне чыгып келдилер. Олордың кӧзине јажарып келген әлбек кырлар јапјарт кӧрӱне берди. Татьяна Товаровна ичкеери ыраак чӧлдӧрди ајыктап турала, Кара јаар баштанып, оны кӧзиниң кырыла ајыктап кӧрди. Уулчактың чамчазы салкынга әлбиреп турды, бойы дезе ненинг де учун ичкеери, олордың алдында јаткан јажыл кыраларды кунукчылду кӧстӧриле ајыктап турды. Ӱредӱчизи уулчактың санаазын оңдоп болбой, бир эмеш сананып турала, оноң араай сурады:

— Мындый чамчаны сеге энең кӧктӧп берди бе?..

Је Кара дезе ӱредӱчизиниң сурагын укпай калды. Ол јаскы јут кӱндерди, соок айылды, кажы ла јажарып јаткан кырада өткӧн иштерди, бу кыраны сӱрерге болуп, арык аттарга чыдабай, канайда ыйлап туратанын әске јарт алынып турган...

* * *

Кыраның ижи божоп брааткан сайын улустар кандый да омок, седең, каткычы боло бергендий Павловко билдиртип турды. Ол чындап та андый болгон. Павлов бойы да кокырлап, күнүг ле энгирде сүрүлген јерди бойы кемјип, учетчикти сакыбай турган. Нахай Ногоевич бригадага једе конуп, сүрүлген кыраның ичиле баскындап, чачылган ашты, борозданың калыгын — ончозын бойы көрүп турды.

Бир күн текши јуында кыра ижиниң озочыл ишчилерине база сый белетеп алгандар. Павлов улустарды јуунадып алган, эмди јаңыс ла Нахай Ногоевичти сакып турган. Қажы ла колхозчы, кажы ла уулчак Нахай Ногоевичти чыдашпай сакып отурдылар.

Қалганчы өйлөрдө Нахай Ногоевичтиң ады областной до газеттерде көрүнип турган. Корреспонденттердиң сөзиле болзо, Нахай Ногоевич тыловой черүниң талантливый командири болгон. Қажы ла колхозчы, кажы ла бала оны јакшы билип турган. Чындап та, оны улус председательге бодобой, чын ла јуучыл командирге бодоп тургандар.

Анчадала оок, јиит улустар Нахай Ногоевичти маршалдаң да јабыс тургузар күүндери јок болгон.

Оның учун улустар бүгүн оны азыйдагызынаң артык сакып тургандар. Је Нахай Ногоевичтиң келерин сакып болбой салала, Павлов өрө туруп, күүлежип турган улуска айтты:

— Нахай Ногоевич удабас келер, оның кыраданг өскө база керектери бар. Мен бодозом, јуунды ачар ошкош.

— Ачар, ачар! — деп, улустар күүлежип турды.

— Нахай Ногоевич јокко кандый јуун болотон?

— Сакыыр ла!

— Је эмди элдең озо фронттогы айалгаларды угарыс. Јуучыл јетирүлер керегинде Татьяна Товаровна сөс айдар! Татьяна Товаровна, бис слерди угуп турус. Бери чыгыгар.

Татьяна Товаровна кычыра берди. Улустар бойының јеринең барган улустардың адын, канайда јуулажып тургандарын угала, эмеш кайкажа да бердилер:

— Көк јарамас, бу Солумай анда коркуштана берген бе?

— Немецти согордоң болгой, ол торбокты да соккон бо?

— Қайдаң согот? Унчукпа-ас, јобош кижи јок беди...

— Је Октоштың уулдарында не болзын. Ол уулдар энеден чыгарда да, мылтыкту чыккан уулдар ине...

— А анда Қаракайдың суруузы угулбайт па?

— Қаракай — пулеметчик.

Қенетийин отурган улус кыймыражып, табыштанып чыктылар. Ончозы баштарын төмөн бурып, келгилеп јаткан таң атту улустарды ајыктай бердилер. Қобыны өрө үч таң атту кижи јелдиртип клеетти. Нахай Ногоевич ак-боро адын эки таң атту кижиниң алдынаң бијеледип клеетти. Оның кийининең

колхозтың учетчиги ле кладовщик болуп турган келин күйбүңдеткилеп турдылар. Кладовщик келин адына онча улуска таныш ол ок ак таарды артынып алган, адын камчылап, буттарыла тапшыланып клееткен.

Улустар ончозы өрө туруп чыктылар. Сыйга не келгенин кажы ла кижи капшай билерге, ончозы ак таарды ајыктай бердилер.

Нахай Ногоевич јалтырашкан үч медальду, түлкү бычкак бөрүктү, ару гимнастеркалу, аттың ээрине чала кыйын отурып ийген келди. Ол адының тискинин учетчик Сорконың колына түрген таштап ийеле, оң колын өрө эмеш көдүрип, оноң өткүн үниле кыйгырып ийди:

— Тыловой черүге эзен!

* * *

— Эзен!!! — деп, удура көп тунгак үндер торгулып калды.

Қыраның планы бүдүп калганын улустар угуп, чын ла байрам келгендий, сүүнижип турдылар.

Павлов Нахай Ногоевичле экү јаңы ла кайнаган чай ичип, база јүс гектар јерди ажыра канайда сүретенин шүүжип отурды.

— База да бир неделе кирези туружар болорыс — деп, Павлов тала кружкага эриндерин өртөдип, Нахай Ногоевичке айдып отурды.

— Ай, узак, узак!

— Мактулу болорго јакшы, је аттардың артык күчи јок. Улустар да коркушту арып калган. Улус бир ай мылчада болбогон.

— Ай, узак, узак!

— Меңдебей, јазап божодор керек. Район ичинде «Јаңы јол» калганчы колхоз эмес.

— Улусты эмеш амырадып та алза, кем јок...

— Улус эмди амырабас. Капшай божодорго албаданар. Оны база билер керек.

Улустар ишке јүре де берген кийининде, олор экү эмдиге ле шүүшкенче. Қаргаа олордың табыжын тыңдап, куру айактарына чайды узун јес туткалу чуучакла уруп турды. Нахай Ногоевич јыланга чактырып ийгендий, кезикте өрө тура секирип, оноң ботинкаларын шакылдатканча ойто ло отура түжүп турды. Павлов дезе кезикте база тура јүгүрип турган, је андый да болзо, Нахай Ногоевичке көрө токунаалу болгон. Олор экү өскөлөк аштың канайда табыштыратаны керегинде удурлажып отургандар.

Учы-учында экилези арыйла, катап ла чайлай бердилер. Павлов Қаргааны үрен аш тажызын деп аткарып ийеле, узактаң бери айдарга турган амадузын айтты:

— Нахай Ногоевич, слерде артык бир медаль бар. Ол кемниң?

Нахай Ногоевичтиң сўўри тырык тумчугы терлеп калган, чугулду көстөри дезе тўрген јылыжып турды.

— «Отличный железнодорожник» деген значокты тагынарга слер темир јолдо иштегенеер эмес.

Нахай Ногоевич катап ла Павловко каптыртып алганын сезинип, је колго кирбеске тартыжып ла отурды:

— Бу медаль тўнгей ле мениң! Мени мындый медальга турбас деп пе? — деп, Нахай Ногоевич јарбынып, Павловко сöс айдарга бербей турды.

— Турарың. Сен бийик кайралга турарың. Је öскö кижинийи не керек? Айса тоозын көптöдип турганаар ба? Керек медальда эмес, кижиде.

Нахай Ногоевич Павловтың көзинче катап ла јаш бала болуп браатканын сезинип отурды, је медаль чечерге чек мойнон ийди. Павлов оны уйалтып та, ангдып та турза, је Нахай Ногоевичтиң медальды чечер күўни торт јок:

— Јўргей ле. Медальдың ээзи оны корузын деп бойы берген.

— А ээзи кем?

— Мениң нököрим...

Павлов Нахай Ногоевичтиң једикпезин оның бойына көргўзерге чек болуп албай салала, учы-учында арга јокто, коркыдатан айалганы тузаланарга келишти:

— Нахай Ногоевич, öскö медальды эртенге јетире чечпезең, оног орой болор. Улустың алдына уйатка тўжериң. Ол туштa сени јаан улустаң болгой, јаш бала да тообос. Ого ўзеери, öскö кайрал тагынган улуска не болорын бойың јакшы билериң.

Нахай Ногоевич учы-учында колго кирип, колдорын бош салып ийди. Бурулу уулчактый, Павловко чике көрбöй, айылдың иргеези јаар баштанала, токунаалу унчукты:

— Је болор.., Бу куучын јўк ле ортобыста болзын.

— А медаль кемниң?—деп, Павлов тўнгей ле артпай турды.

Ол эмди каткырып, Нахай Ногоевичти ангдыжып, айылдың ичиле баскындап турды. Нахай Ногоевич дезе оног туура баштанып, каруузын бербей, öчöш баладый мойножып турды.

Павлов дезе оның јолын туй алып, талганча каткырып, ангдышканча:

— Байа ак-боро атту кижи клееткен, мен маршал болор деп бодогом... Оног көрöр болзо, сен эмтириң! Ха-ха-ха!.. — деп. Павлов тöжöп салган саламның ўстўнде анганын јатты.

— Болор!..

— Ха-ха-ха!.. Мен маршал деп бодогом, оног көрöр болзо... Нахай Ногоевич ўйиниң сок јангыс медалин блаажып алган эмтир!.. Ох, ичимей!..

Нахай Ногоевич чыдажып болбоды. Оттың очогын ангтара

тееп ийеле, ботинкалары јызырап, чыга конды. Адына мине соголо, онойдо ок јызыраганча, деревне јаар мантада берди...

* * *

— Сен јокко не аайлу шыраладым!—деп, Чачаш салдазының белине јӧлӧнип алган, каткырып турды. — Јеерен тай кыраның ичине канча катап јыгылбаган дейзиҥ. Эмди катап ла экӱ согужарыс па?

Кара эрмек айтпай, арчаай, бурулу кижидий, кӱлӱмзиренип ийеле, аттарга јууктап келди. Јеерен тайга коштогон кӱреҥ ат кулагын кызынып, оны тиштеерге бажын бура сокты.

— Аттар торт арып калган, кыйгастанат. Је деревне јерде не солун бар?

— Солун ла неме јок...

— Јуудаҥ улус јанбады ба? А мен, сен оору јадарыҥда, эримнеҥ письмо алгам—деп, Чачаш каткырганча айтты.

— Бу ба? — деп, Кара салданыҥ белине кара учукла буулап салган письмоны сабарыла кыймыктадып сурады.

— Э-э. Карманым јокто, кайда сугар оны?..

— Эригер нени чийет?

— Кычырып көрзӧҥ. Мениҥ эрим эмди сержант деп, бого балдар кычырып берген, мен оны оҥдоор эмезим.

— Чын, ӧбӧгӧнӧӧр сержант деп бичийт.

— А ол јаан каманјир бе?

— Байла, јаан командир болбой... Сер-жант деп бичиген болзо, байла...

— Оныҥ командјири керек беди, тирӱ ле келетен болзо... Э, чаалда!

— Бистиҥ планыс бӱткен бе?

— Арай ла болуп албадыс, је эмди бис једиже бербей... Беш кырага чыдажып болорыс па?

— Аттар ла чыдашса, бӱтпес кайткан?..

«Чачаш јакшы келин турбай, оны мен канайып билбеген болотом...» — деп, Кара аттарын јегип, ичинде сананып турды.

17 БАЖАЛЫК

Курачы јастыҥ башталарынаҥ ла бейин Тёплая деп деревнеде карыган јаржактыҥ айылында јаткан. Милицияныҥ токунай берерин сакып алала, ол Јайлуга келип, кезик улустаҥ ӧчин алып аларга турган.

Карыган јаржакка ол качан председатель болуп турар тужунда тонныҥ терелерин туптадып, сыра эттирип туратан. Качан Курачы тӱнде олордыҥ айылына једеле, эжигин токулдадып ийерде, карыган Порфирушка ӧбӧгӧн одын ӧчӱрип ийген.

Курачы качып келгенин ол элдең озо билбей турган. Оның учун Курачы олорго јадарга суранарда, Порфирушка мойноп ийген:

— Бисте тапчы, канайып јадарың?

Је Курачы Порфирушканы јакшы билетен учун нени де јажырбай, ого чикезин айдып, божотпозо, коомой болор деп кеседип турган.

— Милиция токунаганча, мен мында јадарым. Милиция ээчидип келер болзоң, сеге база коомой болор. «Јаңы јолдың» адаруларын ойто апарарга келижер, өгөөн.

Порфирушка толыктагы кудайларына крестенип, Курачыга бүтпей турган. Бойы база неден де јалтанып турганын Курачы сезип ийеле, токунап, удабай оның уулыла танышып алган.

Порфирушканың уулы куу чырайлу, јоон уур сынду Андрюша фронттоң качып келген деп, адазы Курачыга бир неделеге чыгара айтпаган.

Андрюша адазының таскагында јуртап јатканын Курачы база бир де билбеген. Ол бу өйлөрди најызында өткүрип, милицияны меке јолго кийдирерге албаданып турган. Порфирушканың калың јосло јапкан туразы ла таскагына он до кижи јажынза олорды кем де таппас. Оның учун Курачы торт токунаалу болгон. Бу ок өйдө Курачының бастыра ла Алтай јеринде јаткан төрөөндөринде оны милиция сакып јатканын Курачы билип турган.

Порфирушка оны түжиле потпойлого сугуп, анда ок прастакла азырап турган. Андрюша ла Курачы јүк ле бир неделениң бажында көрүшкен.

Түнде Курачы јегилденерге чыгала, таскакта кижи козырыктап јатканын угуп ийген. Айдыг түн болгон. Деревне тымык, бир де табыш угулбай турган. Каа-јаада ийттердиң үргени ле ырааkта улустың эрмеги угулып, оноң ойто ло эбире тымый берген.

Курачы Порфирушка өбөгөнгө чала серенип, токунабай чыккан. «Таскакта милиция!» — деген санаа амыр бербесте, ол бычагын кынынаң суурып, ээлип турган чичке тепкишти өрө ааай чыгып келген. Је оның алдында милиция эмес, кандый да јоон сөөктү, узун бутту кижи уйуктап јатты.

Айдыг јарыгы чалыбай турганынаң улам, ол оның чырайын јазап ајыктап болбоды. Курачы сананып турала, ойто түжүп турага кирип келген. Порфирушка өбөгөнди орыннаң тургуза тартала, оның сыраңай ла јүзине шыркырап, түрген эрмектенип болбой турган:

— Мени тудуп аларга санангаңба, карыган ийт? Эмди сеге колхозтың мөди керек пе?

Курачы бычагын кынынаң чыгарып болбой, тескине берди. Өбөгөн түрген крестенип, түрген шымыранып турды:

— О, кудай, кудай сени көрзин! Милиция эмес!..

— Ийт! —деп. Курачы орустап, алтайлап, карыган Порфи-

рушканы орынга там ла кыстап келген. — Совет јаҥ сени тӱҥей ле өртөп салар, оныҥ ордына сени торт мен өлтӱредим... Јирме јылдарда адаҥ кызылдарга аттыртпаган болзо, ол бӱгӱн сени бойы адар эди... Је адаҥ келбес, ол Мӧҥкӱлӱктиҥ тайгазында артып калган... Адаҥныҥ өчин мен аларым! Бажыгды адаҥныҥ будына апарала, таштап берерим.

Курачыныҥ кату колынаҥ буунып браактан Порфирушка удура эрмек айдып болбой, шыркырап турган.

Онойып Порфирушка Курачыныҥ бычагына арай ла кадалбай, тирӱ артып калган.

Эки кӱннеҥ Андрюша ла Курачы булутту карангуй тӱнде совхозтыҥ аттарына мингилеп алала, туулар јаар мантада бергендер. Карыган Порфирушка олорды өткӱӱлге јетире ӱйдежеле, тырлажып, араай ыйлап турган:

— Немецтердиҥ огынаҥ өлбӧзӧӧр, милиция слерди өлтӱретен туру...

— Сениле ыйлажарга ӧй јок. Кажы, азыкты бери бер.

Андрюша адазына энчейип келеле, оныла јакшылажып, оноҥ адын бура соккон. Аттар табыш јок тибиреп, карангуйда көрӱнбей калган.

Ӱч-тӧрт кӱн өткӧн кийининде, Порфирушка өбӧгӧннииҥ таскагына милиционерлер конгылап тура бергендер. Шылууда Порфирушка нени де айтпай, јаҥыс ла ыйлап турар болды:

— Уулымды тӧртӧн бир јылдаҥ бери көрбӧдим!..

Је уулы Курачыла экӱ бу ок ӧйдӧ Јайлудаҥ он километр туура койу аралдардыҥ ортозында отурган. Курачы оны мекелеп, токунадып, мынайда айдып турган:

— Мында бисти кем де таппас. Эмеш амырап алала, Кан-Оозы, Көсуу-Оозы эмезе Улаган аймактар јаар барарыс. Анда мал көп, тайгалар элбек. Озогы јаҥ келзе, ойто келерис...

Је Андрюша озогы јаҥныҥ келерине де, Курачыныҥ кӱчине де иженбей турган. Ол јӱк ле колго кирбеске коркып турган. 1942 јылда, качан немецтер Кызыл Черӱле согушканча Сталинградка јууктап келерде, Андрюша адазына качып келген. Эмди ол койон чылап качып јӱргенче, јууда јӱрзе, торт деп шӱӱнип турган. Је ойто бараргa јалтанып, Курачыныҥ кийининеҥ калбаҥдап јӱргени бу болгон. Эмди ол коркып, чӧкӧнип те браткан болзо, је агаштардыҥ ортозы деревнедеҥ токунаалу деп билдиртип турган. Ол келер ӧйдӧ, эртен не болорын кичинек те сананбай јӱрген. Ненииҥ учун дезе оныҥ эмди иженетен бир де кичинек немези јок. Ижемјизи јок кижи качан да јалтанчак. Эмди ол јаштаҥ ала јастыра өскӱрип, јастыра ӱредип салган адазын, јууны, телекейди ичинде каргап турган. Је ол милицияга эмезе кандый бир военкоматка келерге јалтанып турган.

Ого көрӧ Курачы ижемјизи чек јок то болзо, бек сананалу, шӱӱлтези чике болгон: элдеҥ озо Јайлуда бир кезек улустардаҥ өчин алар, оноҥ тайгалар јаар ырап алала, катап ла бандит болуп јӱрер.

Курачы Јайлуга келеле, бир неделе јатканын Јалбаев те билбес, јаткан јон до билбес болгон. Андрюшала экў ол кере ле тўжине Таратының аралында уйуктап, тўнде Јайлуның деревнезин эбире айланыжып тургандар. Курачы эдер немезин таппай, тың кунугып турган, Андрюша дезе уужалып калган боро шинелине оронып алала, төңгөзөкти јастанып алган кере ле тўжине уйуктап јадар болды. Курачы агаш јондоп эмезе адының ээрин јарандырып, өзөктө оок балдардың, эмезе пөтўктердиң кыйгызын тыңдап отуратан.

Онойып ок ол бўгўн чичке агаштаң камчының сабын кезип, иштенип отурды. Совхозтоң уурдап алган айгыры тискинине илинип, төңгөзөктиң өлөңдөрин кыдырада отоп, каа-јаада бажын өрө көдўреле, тылырада учкан кучыйактарды тыңдап турды.

Андрюша узун конычту, төгөтлө јылтырада сўрткўштеп алган сопокторын кайыңның будагына кургадып салган, бойы дезе шинелин оронып, бажын эки төңгөзөктиң ортозына сугуп алала, козырыктап јатты. Каа-јаада ол ўстўле айланыжып турган оок чымындарды јудуп тургандый, эриндериле табышту мачылдадып ийеле, төңгөзөктөрдиң ортозынаң чачы уужалып калган бажын чыгарып келип турды. Өчөмик, кыймыктанбас көстөриле ол эбире ајыктанып, оноң Курачыны көрөлө, ойто ло токунап, уйуктай берет.

— Чо, Андрушка? Уйкуң келет пе? — деп, Курачы агажын јондоп, кайра да көрбөй сурап отурды. — Уйукта, уйукта, удабас ойножыс эт экелер. Аракы болор...

«Эт» деп Курачы свекланы адап турган. Андрюшка дезе Курачының нени эрмектенип турганын укпай да, төңгөзөктөргө тебинеле, керилип, эстеп јатты.

— Каргаа кандый узак? Аштай бердим — деп, ол эриндериле мачылдадып, сопокторына узун колын сугала, кыдырада тырмап турды.

— Чыдаш, Андрушка, удабас төрт көстў коммўнистти јыга адала, Алтай јерине јўре берерис. Анда эт көп, тайгалар элбек...

«Төрт көстў коммунист» деп очкалу Павловты адап турган. Је Андрюшкага Курачының амадузы кичинек те кереги јок. Оныҥ учун ол отурган Курачыга көрбөй дө, сопокторын кактап, бөкөн кайыңның бели орто сопогыла кўчўлдеде токпоктой берди.

— Араай, араай! Кажак көстў сени, теңери тепсин!

— Клееди ошкош!..—деп, онызы сопокторын салып ийеле, араддың ортозында чыкырап клеетken абраның табыжын тыңдап, кўўн-кўч јок кўлўмзиренип ийди.

Курачы да јондоп турган агажын туура салып, араай өрө туруп келди. Ыраакта таныш тарадайдың калырап клееткени угулды. Тарадай там ла јууктап, калыраганы јарт угулып ла келерде, ўй кижинин кожоҥы угулды:

Төңгөөктиң төзине
Төш саларым јизин деп,
Тал агаштың төзине
Тажуур суктым ичин деп..

Курачы аңдап браатқан арслардый јымжақ алтап, кургақ кулузундардың ортозыла чөйилтип турды. Ол качан аралдың ортозына көрүнбей ле каларда, Андрюша чыдашпай, ары-бери баскындап, отоп турган аттардың тискинин тыңыда буулап турды.

Јарым частың бажында Курачы тынастанганча, уур тере баштык ла эски кара тажуур јетирип келди.

Ойнобосто, не келгең?
От аларга келгең бе?
Јыргабаста, не келгең?
Јылынарга келгең бе? — деп,

аралдың ары учында Каргаанын кожоңы угулып-угулбай браатты. Андрюша ла Курачы тере баштыкты јерге кактап, ажана бердилер.

— Ме, сеге «эт» — деп, Курачы Андрюшканың свекла сүүйтенин билип, кайнаткан свеклаларды алдына эжип берди. — Мен озогыда јиген курсагым јийдим.

Курачы уйдың кайнадып салган эдине тиштериле кадала берди.

— Ажанардаң озо, аракы ичер керек — деп, Андрюша Курачының алдында тажуурды өчөмик көстөриле ајыктап отурды.

— Аракыны аштаң озо ичпейтен — деп, Курачы араай ыркыранып тургандый, унчугып отурды. — Аракы кандый да ачу болзо, је аштаң јаан неме јок.

— Бис орустар аракыны курсактаң озо ичип јадыс!

Је Курачы тажуурды эки будының ортозына кыстанып алала, уйдың эдин чайнап, јакшызынганынаң араай ыркыранып отурды. Андрюша тажуурга база катап көрөлө, свекланы тузабай да, мачылдада берди. Курачы колындагы ўсти ёдўгининг кончына арлайла, оноң тажуурдың оозынаң ууртап ичеле, најызына туда берди.

— Бўгўн көп ичпе. Мында милиция... Төрт көс база мында.

* * *

Павлов дезе Курачы керегинде бир де сананбай јўрген. Јаан керекке баратан кижи јолой көргөн кичинек учуралды канайда ундуп салатан эди, Павлов Курачыны шак ла онойдо ундуп салган. Каа-јаада Јалбаевтиң ажанып отурганын, эмезе уйуктап јатканын ол көрзө дө, је Курачы керегинде сурабас болгон. Кизикте Јалбаев бригадада ненинг учун јатканын ол ондобой до турар болды.

Курачы дезе карын Павлов оноң коркушту јалтанып, бойына милиционер алдыртып алган болор деп сананып турган.

Нахай Ногоевич Павловко туштаган ла сайын ого туйказынаң јакып турар болгон:

— Чеберленип јўр, уул, Павлов. Курачы кийининең өңөлөп келзе, сеспей де каларың. Јалбаевке иженбе.

Павлов Нахай Ногоевичтиң јөбине удура каткырып айдатан:

— Оның учун сен учетчик Сорконы адъютант эдип алтаң ба?..

Је ондый да болзо Павлов бойына тозовка мылтык алдыртып алган. Иштең божойло, ол тўште таңмалар адып, оок уулчактарга да адарга берип турган. Эки јўс патронынаң бир де патрон артпаган, эмди мылтыгы дезе аланчыкта ышталып турган. Курачыны келер деп ол сананбай да турган.

Калганчы кўндерде планнаң артык јўс кыраны беш-алты кўннiң туркунына бўдўрип ийерге ол коркушту албаданып турган. Экинчи айга ол улустың ортозында да јўрзе, је ээн јерлерге торт ўренижип албай турган. Качан ўйинең бир де табыш јок болгондо, ол токунап болбой, айылдың эжигине отурып алала, кўнбадыш јаар чаңкырайып турган тенгерини аjыктап отуратан.

Онойдо ок ол бўгўн унчукпай, бажын тизезине сўзўп алала, кичинек уулчактый, оттың айгында отурды. Качан Павлов онойдо унчукпай барганда, улустар да тымып, оның санаазына чаптык этпеске тургандый, база унчугышпай баратандар.

Тышкаары јааш јаап, соок салкын согуп турды. Улустар иштең јаңы ла келген, ончозының кийимдери ўлўш, балкашка уймалып калган колдорын, буттарын блааш эдип отко сугуп турдылар. От изў де болзо, улустың тоңуп калган буттарына, колдорына јылу өтпөй турган. Кезик улус отту турунга да баскылап, је буттарын кайра тартпай турдылар. Анчадала Јыртай өбөгөнгө улус мынайда каткырыжып туратандар:

— Ой, Јыртай, будыңды база ла быжырып јадың ба?

— Көк јарамас!.. — деп, Јыртай балкашка тизези көрўнбей турган буттарын отту турунга базып алала, айдып туратан.

— Будымның тышјаны изий де берзе, өзöги торт тоң.

Анчадала бўгўн соок кўнде Јыртай отту јоон турунга базала, табаштарын өртөп алган, эмди оттың јанында көрўнбей турды. Улустар баштап тарый кокырлажып турдылар:

— Јыртай, кайда баадың?

— Будыңның өзöги быжа берди бе?

— Бу мында сениң будыңа келишкедий турун јадыры, кел бери!

Павлов коштой отурган, база јаашка көöп калган Караны плащиниң эдегиле јаап алала, отты эбире улустың кызарыжып турган јўстерин аjыктап отурды.

«Кўч јылдар, јуу-чак өдөр... Бўгўнги шыра, уур санаалар.

көстиң јажы ундулып, торт јоголор, је бу турган улустар дезе артып калар... — деп, ол унчугышпай барган улустарды очказы өткүре ајыктап, сананып отурды. — Мен бого келгенимнең бери јүк ле үчинчи ај, је кандый көп кайкамчылу улус көргөм!.. Кажызы ла алдынаң уур санаалу, кажызы ла алдынаң түбектү... Је кажызы ла јууда, јеңүжүде кандый эрчимдү турушкан, кандый героизм көргүскен! Мындый улусты өштү јеңдеп болбозы јарт... Јууның кийининде көп јылдар, көп күндер өдөр, ол туште бу турган улустың бирүзи-бирүзи бүгүнги күнди эске алгай не? Јок, эске албаска јарабас...»

* * *

Тышкаары салкын коолодо согуп, кунукчылду кожоңдоп турды.

Јааш там ла тыңып, салкынды там ла кунукчылду кожоңдодып тургандый. Салкын атыйланып, айылдың эски чобразын ыраак мергедеп ийеле, оноң буруузын алынгандый эмезе ачукоронын бадырып болбой тургандый, јер боочының ары јанында чөйө ыйлап турат:

— Оо-о, о-о-у-у!..

Кенетийин коштой үй улустың јаткан айылынаң салкынның үнине јүзүндеш кем де база чөйө кыйгырып ийди:

— О-ой! О-ой, оо-о!..

Унчугышпай јылынып турган улустардың ортозынаң кемниң де араай үни угулып јат:

— Ол кем не?

Оның каруузына анайда ок тымык үн каруузын кайдаң да ыраактаң јандырып салат:

— Байла, Кабардың үйи болор...

— Будына салда түшкен бе?

— Јок... Өбөгөнинең похорона келген...

Улус катап ла тымый берген. Је салкын коолодо кожоңдоп ыйлаганча. Түннің де, јааштың да, салкынның да учы јок немедий. Је ончо ло турган бу улустың санаалары эртенги күнде. Кайда да база мындый улустар бар, кайда да база мындый түбек бар. Олорго база соок, олорго база күч. Јуу-чак...

Павлов бажын тизезине јабызадып, кыраның ижинде өткөн өйлөрди, билезин, Ленинградты эске алынып јат. Улустар төжөктөрине табыш јок јаткылай берген, эмди соок айылдың ичинде бир де табыш јок. Кызарып јаткан оттың јанында ол эмдиге ле отурганча.

Кенетийин айылдың эжиги ачылып, јаашка ödүп калган почтальон кызычактың үни шуулап турган јаашты өткүре угулып јат:

— Слерге телеграмма!..

Павлов јаңы ла болгоонып, эжикте турган брезент плащту он төрт јашту кызычакка чочыганду удура көрди. «Мындый јаашта кичинек бала канайып келген?»

— Сен канайып келгең?

— Мен слерди сакыгам... Оройтып калдым.

Павлов телеграмманы араай ачып, оттың јарыгына эҥчейип алала, бир де меҥдеөей, сананган санаалары божоголок немедий, табылу орустап кычырып јат:

«Қару ада!

Бистиҥ квартирага бомба түшкен. Энем ле Вовканы таап болбогондор. Мен госпитальда. Оҥ будым јок... Лева».

Телеграмманыҥ учуры Павловко јарт эмес деп билдиртти, онон ол катап ла учынаҥ ала кычырып јат. Мындый телеграмманы ого кем ийген? Қандый Лева? Јүреги бу сөстөрди ту качан сезип салган, је оныҥ бажы ол сөстөрди торт оҥдобоско јат...

Одус јети јыл оныҥ колында болгон ырыстаҥ, он эки јыл јүрүмди кожо өткөн үйинеҥ, канча јыл азырап, үреткен балазынаҥ эмди јаҥыс ла бу јаашка көөп калган телеграмма артып калган ба? Ого кем бүдер?..

Је печатьту үлүш бу телеграммага, оны экелгең бу турган кызычакка бүдерге келишти.

Қыйгыратан ба, ыйлайтан ба, айса туратан ба—нени эдерин Павлов торт билбей јат. Телеграмма колынаҥ араай айрылып, бурулу немедий алдына табыш јок келип түшти.

Павлов бажын там ла јабызадып, нени де айтпай јат. От там ла өчүп, там ла өчүп браады. Үйде почтальон кыс та јок, отты эбире улус та көрүнбейт...

Телекейдиҥ төжинде јүк ле содойып турган содон айыл ла коолодо кожоҥдоп турган учы-бажы јок соок салкын...

* * *

...Павловтыҥ бөрүги јок, гимнастерка чамчазыныҥ төжи ачык, ургун јаашка сабадып, ол јер-боочыныҥ үстүнде туру.

Јелбер, койу булуттар оныҥ сыраҥай ла бажыныҥ үстүле түрген шуулажып өткүлейт. Төҥниҥ алдына койу чабаа кайыҥдар күкүртке мүргүгилеп тургандый, баштарыла јабыс-јабыс эҥигилеп, база шуулажып тургулайт.

Павлов јаашты, салкынды өткүре ичкеери, Күнбадыш јаар ајыктап турат. Је Күнбадыш јанында теҥериде јаҥыс ла јелбер, кап-кара булуттардаҥ өскө не де јок...

Үчинчи БӨЛҮК

I БАЖАЛЫК

— Je, Нахай Ногоевич, jакшы болзын! — деп, Павлов столдың кырында турган отургушка, тың арып калган кижидий, уур отурып, айтты. — Сен мениң эң јуук најым болгоң, андый ок најы болуп артып кал. Көп ишти кожо эткенис, көп шыраны кожо көргөнис...

Нахай Ногоевич Павловтың түбегин jакшы билетен учун, эмди ого кандый jылу, jакшы сöс айдатанын билбей отурды. Ол Павловтың jерде белен jаткан рюкзагын көстöрининг кырыла аjыктап, оның эмди ле бараргa турганын сезип отурды.

Je ол Павловтың туда берген колын албай, сабарларыла столды араай токулдадып отурды. Конторанын ачык көзнöктöринең олор экўге ойногон оок балдардың табыжы ла кабырудаң jанып клееткен уйлардың мööрöгöни угулып турды. Ажып турган jайгы кўннің калганчы чогы ачык эжиктиң, көзнöктöрдиң jаагын кызартып ийди.

Павлов ло Нахай Ногоевич унчугышпай отурдылар. Нахай Ногоевич ол ок бойы отурды: ол ок эски гимнастеркалу, төжинде ол ок ўч медаль. Ол Павловтың jерде jаткан jаан эмес, эки jерден jамачылу рюкзагына база катап кылчайып көрöлö, оноң та нениң де учун мынайда сурады:

— Таарынгда не бар?..

Онойдо ок Павлов каруузын араай jандырып салды:

— Jаңыс пар ич кийим, бир банка мёт, эски сопогым...

— Jокту ок эмтириң...

Нахай Ногоевич ўшкўрип ийди. Павлов унчукпады. Нахай Ногоевич öрö турала, көзнöк jаар баштанып, оноң база катап унчукты:

— Эски сопокту келеле, эмди ойто ло эски сопокту браадыңг... Эх, колхоз бай болгон болзо, мен сени канайда ўйдежерин билер эдим!..

— Кем jок, Нахай Ногоевич... öй келзе, сопок то болор, ырыс та болор. Ол öйгö бис экў jедерис, jетпезебис, бистиң балдарыс jыргагай...

Павлов унчукпай барды. Оныҥ айдып отурган ӧйин кӧрӧтӧн бир балазы эмди јок болгон. Је Нахай Ногоевич Павловтыҥ санаазын сезип ийеле, сӱӱнчилӱ кижи болуп ийди:

— Кем јок! Бистиҥ де оромдо байрам болор!

— Байрам болор!.. — деп, Павлов јабыс ӱниле унчукты.

— Чындап, кыраныҥ байрамын этсе, кайдар! — деп, кенетийин Нахай Ногоевич тӱлкӱ бычкак бӧрӱгин суура согуп, столдыҥ ӱсти орто соголо, Павлов јаар кӧрди. — Канайтса да, бис кыраныҥ ижин ончозынаҥ озо божотконыс! Јаржактардаҥ барала, сыра экелерис, тынду малдаҥ мал келишсе, мал сойорыс! А?.. Чо молчишь?..

— Јок, Нахай Ногоевич... — деп, Павлов бажын араай јайкап, колыла уур јаҥып ийди. — Мен јокко байрамдагар...

— Нениҥ учун јок?.. Нениҥ учун?

Бажына кирген јаҥы санаадаҥ улам Нахай Ногоевич токунабай чыкты. Ол столдыҥ кийининеҥ чыга коноло, ботинкалары јызырап, конторанын ичиле јӱгӱрип турды:

— Кӧчӧ эдетен арба бар, эт бар, казанчылар бар! Байрамды јут кӱн болзо, јаан таскактыҥ алдында эдерис. Је, кандый деп бодоп турун? — деп, Нахай Ногоевич Павловло јӧптӧжип, ӱренижип калган аайынча тырык тумчугын ого јууктадып келип турды.

Павлов учында кӱлӱмзиренип ийеле, бажын јайкады:

— Јок, Нахай Ногоевич... Мен байрамы јогынаҥ да барзам, алдырбас... Кем јок...

— Нениҥ учун? А?..

— Байрам туштa сен база ла ӱйиҥниҥ медалин блаап аларыҥ — деп, Павлов кокырлады.

Нахай Ногоевич тала печкеге табарып, эжик ле шкаптыҥ ортозында турган сыныk бутту скамейкага бирде отура тӱжӱп, бирде тура јӱгӱрип турды:

— Јок, јок! Мен сени божотпозым! Улустар да божотпос! Канча кӱчти кожо ӧткӧнис! Неме дейзиҥ, а?

Павлов Нахай Ногоевичти јӱк ле арайдаҥ јӧптӧп, мекелеп салала, учында рюкзагын јӱктенип, эжиктиҥ алдында турды:

— Сакы, Нахай Ногоевич, мен кӱскӱде база келерим... Аш кезерис... Кем билер, айса болзо, мени база ӧскӧ јерлерге ийе берер. Сениҥ колхозыҥ эмди оҥду... Ырысту јаткар... Је база катап јакшы болзын!..

Олор кучактажып ийдилер. Нахай Ногоевич ыйлай согуп ийди. Павлов улустардыҥ кӧзине илинбеске, деревнениҥ ортозыла баспай, туура јолло ӧзӧкти тӧмӧн басты. Нахай Ногоевич оныҥ кийининеҥ ајыктап, конторанын эжигинде эмдиге ле јетире карарып турды.

Је Павлов улустыҥ кӧзинеҥ јажынып болбоды. Айылдардыҥ чедендерин ол орой ло аларда, ого удура уулчактар јӱгӱрӱжип чыктылар. Кажызыныҥ ла колында печкеге быжырган калаш,

эмезе ыжын ару кырып салган куруттар, эмезе куштың кайнадып салган эди болгон.

Олор Павловко эрмек айдышпай, энелери берип ийген азыкты ого удура сунгулап алган, јолдың јанында турдылар. Кем кемизиниң балдары болгонын Павлов билбей де турган. Је балдардың берип турган азыгын албаска јарабас болгон учун, ол рюкзагына төрт јалбак курут, эки куштың эдин сугуп алды.

Ончозы бир тўгей јылаңаш бутту балдар Павловты унчугышпай ајыктап турдылар. Павлов кажызының ла кўнге кўйўп калган колдорынаң јакшылажып алала, оноң алтайлап сурады:

— Энелереер нени эдип јат?

— Ўйде...

Павлов көп балдардың ортозынаң Караны јаңы ла көрўп ийди. Ол балдардың эң ле учында унчукпай, кайнадып койгон пётўктиң будынаң тудунып алган, унчукпай, јерди ајыктап турды.

Павлов Караны районный јуунга кожо апарарга сёзин бергенин јаңы ла эске алынды. Ол балдардың ортозынаң ёдёлё, уулчакка јууктап келди. Оноң айдар сёзин таппай турала, учында айтты:

— Је јакшы болзын!.. Энеңе эзен айт.

— Слер браатканаар ба? — деп, уулчак бажын көдўрбей, сурады.

— Браадым...

Павлов Каранын пётўгин рюкзагына сугуп алала, оноң эңчейип келеле, оның терлеп калган бажын араай сыймап ийди:

— Алдырбас... мен ойто келерим. Ол туштa бис экў районго эмес, областька да барарыс... Јуунын кийининде ўренериң... Јакшы болзын, балдар!..

Павлов ары ла базарда, балдар качан ок ойынга кирип, ончозы быдыража бердилер. Олор бойы бойлорын сўрўжип, катқырыжып, он минуттың бажында ончолоры јанарын ундуп салдылар.

Павлов дезе меңдебей, јеңил алтап браатты. Калганчы тёңгё чыгып келеле, ол рюкзагын јерге тўжўрип, кайра көрди. Јайлуның кечире тўшкен ёзёгин, кобыларын ла јалаңдарын калганчы катап ајыктап алала, оноң бурылып, узун карагайлардың ортозына көрўнбей калды.

Ол канайда табыш јок, јобош келген эди, онойдо ок кемнин де көзине илинбей, табыш јок, араай јўре берди...

* * *

Бу ок ёйдё дезе кыранын ижинең божогон улустар айылының ижин иштегилеп, мылчага от салгылап, кыранын байрамын сакып тургандар. Калаш эдетен улустар байрамның курсагын эдип, санаа јок јўгўрўжип тургандар. Ончозының санаалары јарык, јўректеринде токунаалу, јакшы болгон...

Энирлер сайын јииттер јуулыжып, ойногылап турдылар. Қыраның ижинде иштеген уулчактар әмди јаан улустарга өткөнип, кандый бир чеденниң јанына јуулыжып алала, иш керегинде, аттар әмезе јуу керегинде куучындажып турдылар. Олордың јанында кыстар ла уулдар колтыктажып алала, ары-бери араай јайканыжып, кожоңдожып тургулайт. Айас бийик теңгери, туулардың ортозында турган теп-тегерик толу ай ла тымык чаңкыр туулар олордың кажызына ла јеңил санаа, кандый да билдирер-билдирбес ырысту сүүнчи экелип турат. Кажы ла јиит кыс әмезе уул јуулышкан најыларына, ўўрелерине бойының јўрўми, ырызы, ижемјизи керегинде кожоңдоп турат. Ўўрелери әмеш санааркап калган кыстың әмезе уулдың кожоңына каруузын кожоңло јандырала, оноң ары сакып тургулайт. Је удабай ла база өскө јиит кижиниң ўни угулып, кожоңыла куучындажа берет. Кажы ла кижиниң јўрўми башка-башка, је ончозының салымы јаңыс. Кожоңдоп чыккан кижиниң кожоңын тыңдагылап, оноң кожоң божогончо ло ого арткандары болужып, кожоңдожып тургулайт.

Кожоң божогон. Јииттер кожоңдолгон кожоңның ритми аайынча јайканыжып, јаңы кожоң баштайтан кижини сакыгылап јат. Је удабай ла изў тынып турган јииттердиң ортозынан кемниң де кожоңы энирги айас теңериге кайып чыгат:

Деревненің учына
Барып алзам, кайдадым.
Темир јолло барарда,
Туштап алзам, кайдадым!..

Арткан көп чичке, јоон ўндер тап эделе, теңериге јеп-јеңил кайып чыгала, јылдыстардың ортозында шыңырап турган баштапкы ўнди ээчиде, бастыра ла бойының кўчиле кайып браадат:

Паратаның тыштына
Барып алзам, кайдадым.
Паровозло барарда,
Туштап алзам, кайдадым!

Қадынның суузы чакпынду.
Қанайып кечер, ўўрелер?
Қарындажым шыркалу,
Қанайып једер, ўўрелер?

Көрөзөн суузы чакпынду,
Қанайып кечер, ўўрелер?
Көрўшкен ўўрем шыркалу,
Қанайып көрөр, ўўрелер?..

Өткөн уур јолдорын, түбегин, уур санааларын кажызы ла кожоңдо ундугылап јат. Кожоң јўректең чыккан тужунда кажызына ла јеңил, кей ару, көс јарык...

Ай туулардың бажындагы курч башту карарыжып турган койу агаштардың бажына кадалып ашканча. Күнчыгышта теңгери таңдакталып, булуттар араай кызарышканча, јиттердин кожоңы эмдиге токтоголок. Јүректе толтыра сүүнчилү, эрикчилдү кожоңдорды чыгара кожоңдоорго јайгы түн коркушту кыска да, тапчы да.

Кайда да деревненин ортозында пөтүктердин кыйгызы, отоорго јалаңдар јаар коңолу браатканган уйлардың табыжы ла өзөкти өрө эңмектеп келген эртен тураның койу ак туманы өткүре угулып јат, је јиттер эмдиге ле кожоңдогончо. Учы-учында үни кожоңнон тунуп калган кандый да кокырчы уул текши кожоңго тунгак үниле јара кирижип јат:

Таңдакталып таң атты,
Тарап-таркап јаналы.
Айланыжып ай ашты,
Айыл-сайын јаналы!

Јиттер колтыктажып алала, айылдары сайын меңдебей ырысту јаңгылап турадылар. Өлөң чабар өй келгенче канча да кирези ойно. Уур күндер ончозы олордың кийининде болгон...

* * *

«Јаңы јол» колхозто кыраның ижи өдүп калган, эмди кажыла колхозчы өлөң ижине киргелекте, бойының ижин бүдүрип аларга албаданып турган. Картошко саларга эмеш орой до болзо, је кыштың урогын јакшы билип алган улустар эмдиге ле јер чукчыгылап тургандар. Билелү улус бастыра билезиле темир күрекле јер каскылап, маалазын јаандадарга албаданып тургандар.

Нахай Ногоевич салдалу ат сурап турган улустардың сөзине кирбей, мынайда айдып турган:

— Иштейтен аттар амырап алзын, тегин де олор ас.

Чындап та, аттар коркушту ас болгон. Фронтко иштейтен аттардың көбизин ийе берген кийининде, јүк ле кыра сүретен, кышкыда өлөң тартатан аттар артып калган. Трактор керегинде эрмек те јок. Колхозтың тракторын јуу башталарда ла алып, јүре бергендер, эмди улус оны ундуп та брааткан.

Арткан эмеш аттар колхозтың јүреги, колхозтың тайагы сок ло јаңыс ижемјизи болгон. Онын учун Нахай Ногоевич иштейтен аттарын неден де артык чеберлеп, бригадирлерине де ат бербей, торт мойножып турганы ол болгон. Ат керегинде колхозтың ичинде јаан өөркөш болгон.

Арина ончо ло балдарын ээчидип алган, маалазында иштенип јат. Чечек ле Кара темир күрекле јер каскылап, Арина дезе арткан оок балдарла кожо картошко отургузып јат.

— Үрен картошконы качан да отургус, ол өзүп ле калар...

Јетире бышпаза да, тўнгей ок курсак болор... Казыгар ла, балдар.

Эрте салган маалаларда картошконың бўрлери јаандап калган, олор дезе картошконы отургусканча.

— Эм тура уйдың сўди бар, јаландарда батын, маңыр бар. Кўскўде картошко болор, аш, мажак болор... Аркаларда кызылгат, јиилек...

Кайран алтын кўс, ол качан келер?..

* * *

Кыранын байрамынаң бери эки кўн өткөн кийининде, булутту каранғуй тўнде «Јаңы јол» колхозтың ўстўги јанында турган Куу-Сойоктың эдегинде таң атту эки кижи токтой тўшти.

Олор айылдардың эдегиле табыш јок ёдёлё, конторанын эжигинде токтодылар. Каранғуйда мылтыктың затворы шылырап калды. Деревненин ийттери ончозы кырылгылап калгандый, бир де табыш јок.

Батпак сынду чыйрак кижи адынаң киске чилеп јерге јымжак секирип ийеле, конторанын эжигине јапшына берди.

Эжик ичинең бектўлў болгон. Курачы кичинек конторапы ёбире элбеңдеп турала, најызына шымыранды:

— Тёрт кёс мында! Кажы, серенге бер. Капшай!..

Эжиктин алдында, көзнөктёрдин алдында стенеге јаба салган таскактың кургак ёлёңи тиркиреп чыкты. Курачы эжикти тыштынаң бектеп ийеле, адына мине сокты.

Оноң экў бир де меңдебей, кўйўп турган конторадаң туура јорто бердилер. Курачы маказырап турган, је јаржак Андрюшкага дезе бу ончозы тўнгей ле болгон.

Деревнеде эмдиге ле тымык. Кажы ла айылга кирип, кажызын да тоно, кажызын да ёлтўр — торт табыш јок. Атту эки кижи колхозтың јалбырап турган конторазын ајыктап, эмеш айланыжып турала, оноң јаан тайганың эдегинде койу араларың ортозында көрўнбей калды. Олордың кийининең ары кўйўп јаткан сторожиха эмегеннің кыйгызы каранғуйда тунгак јаңыланып калды.

* * *

Эртен тура тёрт милиционер ээчидип алган лейтенант Ханжин једе конды. Колхозтың кўйўп калган конторазы керегинде протокол тургузып салала, оноң јурт улустарды шылап башгады.

Улус нени де билбей турган. Бу Курачының ижи деп, Ханжин бир де кичинек алаңзыбай турган. Оның учун ол бир де кичинек ёй јылыйтпаска, милиционерлерин ээчиткенче тайгада пастухтар јаар меңдеди.

Је Курачының изи ондо до јок болгон. Эбире тайгалардың

эдегинде ўлўш кумакты, йолдордың балкажын олор ажыктап бандиттердиң изин торт таппай турдылар.

Кўн ажарга кырларга јабызап келерде, Ханжин аттарды бурызын деп јакарды.

— Ис, ис! — деп, кенетийин онын алдында келеткен јиит милиционер уул кыйгырды. — Мында колхозтың малы јок... Бу бандиттердиң изи! Көрўгер! Бу кобыны өрө баргандар...

Чындап та, јадыктың учында чымалының уйазын барган аттардың туйгагы јаза согуп барган эмтир. Оноң ары ис јок болгон. Арканың калың јеңези ойто тўзелип калганынаң улам, бандиттердиң изин табарга кўч болгон. Ханжин конторапы Курачы нениң учун өртөгөнине кайкап клееткен. «Ол колхозко чаптык эдерге турган болзо, улусты кетебей, нениң учун ээн тураны өртөөр болды? Мында кандый да табыскак бар...» Ханжин онойдо сананып, эртен тура улустаң контора керегинде нени-нени сурааргa белетенип клеетти.

Эртен тура ол бир канча улусты алдыртып алала, контора керегинде сурап, оноң бир кезек немени онгдоп, нөкөрлөрине унчукты:

— Мында Павлов, Курачының өштўзи, јаткан.

— Је уполномоченный эки кўн озо јўре берген ине!..

— Бот, бот... Уполномоченный јўре берген деп ол билбеген Јастырган.

— Оның конторада јадып турганын ол кайдаң билген?..

— Онызын слерге районның тўрмезинде отурган бир эмеген айдып берер. А Јалбаевти ол неге де тообогон.

— Эмди нени эдетен?

— Сакыырыс. Ол бойы келер...

— Нениң учун?

— Курачы бир кезек улустаң өчин алгалак.

— Эмди ол тўнгей ле келбес. Өчин ол ок тўнде алып алган болзо, ол эмди бери келет эмеш пе? Јаңыс ўйине келерден башка...

— Јок, андый эмес...

— А кандый?

— Мен бодозом, ол элдең озо Павловтоң өчин алала, артқандарын колго тудуп аларга сананган... Ол јаңыс ла тайгалардың ээзи эмес, је улустардың да ээзи болорго сананган... Мен билерим, ол келер! Ол бир неделеден келбезе, јарым айдың бажында тўнгей ле келер... Канча ла кирези удаза, улуска анча ок кирези коркушту билдирер... Мен бодозом, андый...

Лейтенант Ханжин чындап та јастырбаган. Он төрт кўннің бажында јарык ла эңирде Курачы алты кижи ээчидип алган, деревненің кырында турган Јыртайдың айылында токтогон. Тураның ичинде айрууш јонуп отурган Јыртайды Курачы аттың камчызыла ўч катап талайып соголо, мынайда айдып турган

— Одус үч јылда адаң төөлөстөрдиң јыдын јок эдерге сананган беди, ийт? Тур өрө! Иркиттерди эмди ийт јиир.

Чамчазы јок Јыртайдың арказынаң кан тамчылап, бойы јара тептиртип алган эрдин јаба тудунып алган, эрмек айтпай отурган. Уйи огурганча, Курачының укту ӧдүгин кучактанып алган, јерде јаткан.

Је Курачының јаргызы узак болбогон. Тышкаары бешадар мылтыктардың атканы ла улустың кыйгызы угулган.

— Милиция! — деп, эжикте Андрюшаның кыйгызы угулды. — Милиция!

Јаржак Андрюшаның анайда маңзаарганын Курачы качан да көрбӧгӧн. Курачы Јыртайдың арык эмегенин чачылта тебелеп, тышкаары тескинип, киштеп турган ады јаар јүгүрген. Маңтада берген нӧкӧрлөринің кийининең ары ла болордо, оның кийининең ары мылтыктар јызырап чыкты.

— Тур! Адарым!

Је кер айгыр кулагын кызынып ийеле, јалын салкынга јайылтып ийди. Сүрүжип клееткен ийт кенетийин каңылап чыгала, јолго отура түшти. Курачы дезе кер айгырдың јалына јапшынып алган, кайра да көрбӧй учуртып турды.

Милиционерлер мылтыктарының затворлорын табыштуу шалырадып, оның кийининең ары сүрүже бердилер.

Курачы белинде мылтыгын суура соголо, кайра үч катап адып ийди. Аттың силкижинең улам ол карангажып клееткен милиционерлерди јазып, шыкап албай клеетти. Оның алдында учуп браактан бандиттиң та нези де јерге калырап түжеле, тоголонды. Курачы калырап клееткен көнӧкти көзининг кырыла көрүп ийеле, адын бура сокты (ак сүт уратан көнӧкти балкашка тепсетпеске ол байланып турган).

Кенетийин оның ады ачу киштеп ийеле, өрө карайлап чыкты. Милиционердиң огы кер айгырдың сыранай ла көксине келип тийген. Курачы будын үзеңиден суурып, јерге түже секиргелекте, кер айгыр јерге келип түшти. Курачы чарчалып түшкен айгырдың алдына кире коноло, јүк ле бир санаа сананып калды: «Көнӧктӧң атты бурыбай, ажыра калыдып ийетен кижи, кайттым не?»

2 БАЖАЛЫК

Тижин ырсайтып алала, атка көксин бастыртып алган Курачының јаагы орто јудурукла туда береле, Ханжин јерге түкүрип ийди:

— Чыгара тарткар!

Эки милиционер Курачының колтыгынаң тудала, ӧлүп калган айгырдың алдынаң оны чыгара тартып келди. Јуулыжып келген опсыркак балдарды арткан эки милиционер ӧлгӧн

аттың јанына јууктатпай, ойто кайра сүрүп турды. Јаан удабай Нахай Ногоевич јызырада чаап келди. Ол адының үстүнең Курачының јүзине эҥчейип көрөлө, онон адын бијеледип, төҥөштиҥ үстүнде таҥкылап отурган Ханжинге јууктап келеле, омок үниле унчукты:

— Не, туттурган ба?

— Туттурган. Шилемир! — Ханжин тиштери өткүре түкүреле, унчукты.

— Јакшы, јакшы! Мен анда кузнец Боргойго межик јакыдып салгам.

— Межик керек јок, ол тирү. Мекеленип јат, сволочь! Милиционерлер өлгөн айгырдың ээрин суургылап, туура салып койдылар. Мөҥүн јазалду үйгенди суургылайла, айгырдың, үстүне салып, онон Курачының мылтыгынан патрондорды кактай бердилер. Нахай Ногоевич айгырдың ок тийген јерин шыкалап көрөлө, Ханжинле мынайда эрмектежип турды:

— Мефодий Иванович, слер чикечил ок эмтиригер.

— Председатель, сен меге куру амбар эмезе куру тура бер. Бандитти кондырып алар јер јок.

— А ол эмди түҥей ле качып болбос.

— Кем билер? Ол сүмелү.

— Бис оны јаҥы конторага сугуп салгайыс. Је ондо эм тура шили де јок, рамдар да јок.

— Кем јок... Антонов, барып суу экел! — деп, Ханжин Курачыны тинтип јаткан јиит милиционер уулга кыйгырды. —Бис оны эмди ле тиргизип аларыс. Капшай!

Антонов Курачының байланып, адын ажыра алтатпаган гала көнөгин алала, коштой састың суузынаҥ суу экелди. Ханжин таҥкылап божойло, көнөктө сууны јерде чалкойто јаткан Курачының үстүне уруп ийди. Курачының јелбер кабактарынаҥ, койу, туйук кара сагалынаҥ суу тамчылап јатты. Је Курачы көзин торт ачпаста. Ханжин бурылып келеле, база катап кыйгырып ийди:

— Антонов, база!

Улустар јуулыжып, эмди ончозы јерде јаткан Курачыны ајыктап турдылар. Антонов оныҥ үстүне экинчи көнөк сууны урат, је Курачы эмдиге ле көзин ачпай јат.

— Тур, подлец! — деп, Ханжин оны кирзовый сопогыла кийини орто тееп, ачурканып туру. — Нөкөриҥ кача берген, сен не јадырын? Сеге јуркан керек эмеш пе?

Курачы тумчугына кире берген соок сууданг улам кенетийин чүчкүрип ийеле, је көзин торт ачпады.

— Антонов, база!

Курачы бут бажына кенетийин туруп келеле, улустың ортозы јаар болды. Је Ханжинниҥ ажындыра тудуп берген будына илинеле, ол катап ла көҥкөрө јыгылып јат.

Уулчактар сыр каткыда. Јаан улустарда табыш јок, ончо-

зы Курачыны јаңы көргөндий, ајыктагылап тургулайт: «Бу мындый шилемирди канайып башкараачы эткен болотоныс? Мыныҥ угы-тӧзи кем, ады-јолы кем? Бу не кижи?..»

Олордыҥ санаазын Курачы билип тургандый, улус јаар кылчас та эдип көрбӧй јат. Соок суулу Антонов эмес болзо, ол көзин јумуп алала, талып калган кижи болуп ийер эди, је Антонов көнӧктӧ белен суулу јаҥыс ла Курачыныҥ јыгыларын сакып јат.

—Ээн туранаҥ полы бек пе? — деп, ол кийин јанында Ханжин ле база кандый да солун кижиниҥ эрмегин каран тыҥдап отурды.

— Оны ондо ло сугар, полы бек.

— Эки күннеҥ, байла, райондо болорыс.

— Узак. Эртен ле јетирер керек.

— Антонов, Тарбаев! Бандитти айдагар!

Антонов ло Тарбаев Курачыныҥ колдорын кайра тыҥыда күлүп алала, оны деревне јаар айдап отурдылар. Курачы бажын салактадып алган, унчукпай, ичинде араай сананып клеедири: «Эмди мен божогон турум...» Јаан улустар, оок балдар ончозы милиционерлердиҥ кийининде чуркуражып клееттилер. Деревнеде база аайы-теейи јок улустар јуулыжып алала, ончозы олорго удура көргүлеп, олорды сакып турулар. Ончозыныҥ ла алдында Јыртай јетире јондобогон айруужын тудунып алган, чамчазы јок туру...

Кабагына көзин јажырып алган Курачыга Јыртайдыҥ јетире јондобогон айруужы Антонов ло Тарбаевтиҥ мылтыктарынаҥ коркушту деп билдирди...

* * *

Гостиницаныҥ көзнӧгинеҥ боро туманды өткүре чыгып келген күнниҥ өчӧмик чырайы көрүнип турды. Кайда да туманды өткүре улустардыҥ үндери угулып, агаш тротуарлар улустардыҥ каблуктарынаҥ үзүги ле јок токулдап јатты. Ӧй сегис час эртен тура болгон.

Татьяна Товаровна өрӧ турала, кийинбей, ишке баргылап јаткан улустарды көзнӧктӧҥ узак ајыктап отурды. Коридордо јунугылап јаткан улустардыҥ эрмеги угулып, оноҥ ойто ло тымып калды. Татьяна Товаровна кече эҥирде районго једип келген, эмди районого бararга сананып отурды.

Оныҥ бажы айланып, кускузы келип турган. Кожо келген шофердыҥ машиназыныҥ бензини оныҥ кийимине ӧдүп калгандый, тыҥ јытанып, оныҥ бажын айландырып, јүрегин чарчалтып турды. Ол өрӧ турала, гостиницаныҥ форточказы јок көзнӧгин ачар эп таппай салала, өзӧктиҥ суузына јунунарга барды.

Туман там ла койылып, күнниҥ јаркыныҥ бойы өткүре божотпой, је өчӧмик јаркындалып, өзӧкти өрӧ мегдебей, табылу

йылып браатты. Кабыруга суунын ол яны яар брааткан уйлардын мөөрөшкөни ле пастухтардын камчыларынын йызырашканы койу туманды өткүре ярт угулып турды.

Татьяна Товаровна шуулап яткан яан суунын ярадына чечинеле, соок суура кирип болбой, яраттын тажына отурып алды. Оок толкулар түрүлижип келеле, онын йылангаш буттарына едип болбой чөкөнөлө, ойто кайра түрген баргылап турдылар. «Шура болзо эмди ле секирип ийер эди — деп, ол анданын яткан табыжы яан толкуларды ажыктап, ичинде сананып отурды. — Эмди ол кайда не? Кажы аймакта не?.. Бир беш-алты йылдын бажында кожо үренген балдар янгыс жерде туштажатан болзобыс... Ончозы кайдаар да јүргүлей берген, ончозы кандый да өскө јерлерде, янгыс ла мен мында... Өскө јерге мени бүгүн божотпозо, мен түнгей ле јүре берерим... Мени кем де тутпас...».

Татьяна Товаровна јунунып алала, чалынга ёдүп, ойто гостиницага едип келди. Оног ару кийимин кийип алала, тротуарга чыгып келерде, ёй он биринчи часка брааткан. Татьяна Товаровна оромды кечеле, элдең озо ажанып аларга чайный яар басты.

Чайныйдын ичи кандый да кунукчылду, эмеш караңуй да деп ого билдирди. Эжиктин янында турган столды эбире кандый да төрт эр кижи табыштанып отурды. Боро шляпалу Мичуринге эмеш түңгей карыган өбөгөн төрт стаканда аракыны теңдеде уруп, көзин сыкыйтып алала, химический ченемел эдип тургандый, стакандарды шыкалап отурды.

Кознөктин алдында турган столдын кийининде шальга оронып алган кандый да карыган эмеген отурды. Ол столдын үстүне бойынын пирожокторын, кайнаткан јымыртказарын јайып алала, чай сакып болбой, тижи јок оозыла мачылдадып отурды.

Төрдөги кыпта Кош-Агаш јаар кош тартып брааткан шоферлордын табыжы угулып турды.

Татьяна Товаровна меңдебей, араай базып келеле, «Эртен тура тайгада» деген картинанын алдында турган столго јаныскаан отурып алды. Уйкудан јаңы ла туруп алгандый, чайныйдын ичиле официанткалар табылу, јалку эстегилеп јүрдилер.

— Петька, а сеге уратан ба? — деп, коштой кыптагы шоферлордын үни Татьяна Товаровнага угулып турды.

Петька дезе гитаразын јаңырада согуп, коо, је эмеш тунгак үниле мынайда айдып турды:

— Кысканбазаң, ур ла!

— Ур, ур! — деп, өскө шоферлордын үндери угулып турды.

— Онала кожо бараргa сүүнчилү болор. Петька, тут!

— Семинский, боочыда меге отурып аларын. Јакшы кожондор белетеп ал!

— Качан мен Монголиядаң кош тартып клеедеримде, —

деп, кандый да шофердың ўни эмеш комудаганду угулды. — Качан мен Монголиядаң кош тартып клеедеримде, эбире кумак ла кумак, кумак ла кумак... А мен бойымның трехтонкамла кожо сок ло јаңыскаан... Эбире чөл, кижи де јок, тынар тынду да јок... Ол туштa, Петька, кўрўмди сени мен канайда эске алынгам! Сен мында айланышканча, оноор, андый јерлерге бар. Анда сениң кожоңың керектў!..

— А не, барбас деп пе? — деп, јаңы ла ичинип ийген Петьканың ўни угулып калды. — Мен ээн де јерлерде јўргем, элдў де јерлерде болгом!

— Кожоңдо, Петька! — деп учында эмеш каланғы шоферлордың ўни угулып турды. — Јўрекке өткөдийинең!

— Бистиң кожоңысты.

Петька эмеш аланғзып отурала, гитаразының кылдарын кеңидип, учында эмеш соокко ӧдўп калган ўниле, эмеш эрикчилдў, чөйӧ кожоңдой берди:

Чуйский тракт до Монгольской границы,
Много ездят по нему шоферов.
Был один там отчаянный шофер,
Звали Коля его Снегирев...

Чайныйдың ичинде турган улустар тымып, Петьканың кожоңын унчукпай тыңдай бердилер. Петьканың соокко база эмеш тунуп калгандый гитаразы дезе бирде каткырып, бирде ыйлап турды. Шоферлор ончозы јаактарын тайангылап алала, кажызы ла бойының санааларын сананып, бир де табыш чыгарбай отурдылар. Эш-неме керексибес, јалку официанткалар да токтой тўшкўлеп, тӧрдӧги кып јаар көргўлеп тургулайт.

Татьяна Товаровна база бойының санааларын сананып отурган. «Петькага кандый макалу, кўўни кайдаар ла тартса, ол оноор ок јўре берер — деп, ол ичинде сананып отурды. — Ол акчадаң да туттуртпас, уур санаа да сананбас... Кажы ла кижи ого изў курсак берип јат, кажы ла шофер оны кожо алып јўре берер...»

...Петьканың ада-энезин, эјелерин немецтер адып салган кийининде ол, он тӧрт јашту уулчак, Смоленский областьтан ала Кош-Агашка јетире јолдорды ончозын јолдогонын тракт ичинде улус ончозы билетен болгон. Онын учун гитаралу Петька кажы ла турага, кажы ла айылга кирип келгенде, качан да ойто куру чыкпайтан.

Кемизи ого кийим, кемизи курсак берип, оны ўйдежип салатан. Анчадала шоферлор Петьканың антыгарлу нажылары болгон. Шуурганду кўндерде Семинский боочыда, Курайдың куйунду чӧлдӧринде Петьканың кожоңы јаңыс катап јаңыланбаган. Шоферлорло кожо ол јаскалчык Чике-Таманның боочызынаң кӧп катап аңтарылган да болзо, је эмдиге ле онын гитаразы ойногончо, соокко ӧдўп калган кежири кожоңдогончо.

Кезикте оны улустар монголдордың каравандарында да кожоңдоп браатканын көрӧтӧндӧр.

Коштой кыпта кожоңдоп јаткан кижи андый болгон. Је оның кожоңына Татьяна Товаровна бүгүн чыдажып болбоды. Ол јетире ажанбай да, тышкаары чыгып келди.

Ол терең тынып ийеле, оромды катап ла кечип, тротуарды өрө басты. Петьканың кожоңы оның кийининең ары узак шыңырап турала, учында јоголып калды. Татьяна Товаровна дезе райононың өткүүлине једеле, токтой түшти.

Райононың эжигинең база эки үредүчи кыс чыга коноло, оның јаныла ӧдӧ конды. Татьяна Товаровна бир эмеш турала, кӱрең будукла будуп салган тепкишти өрө араай чыгып келеле, оноң кийимин тӱзедип, эжикти токулдадып ийди.

Райононың заведующийи орто сынду, килең кара чачту үй кижи оны шылаарга тургандый, кара, јаан, кыймыктанбас көстӧриле Татьяна Товаровнаны кезе ајыктап, токунаалу, јымжак үниле мынайда сурап отурды:

— Кайда да иштезеер, тӱңей, Татьяна Товаровна. «Јаңы јолдың» школындый школ слерге табылбас. Эмди романтик болорго јарабас, чын ба?

— Мени кайдаар да болзо ийигер, Вера Аматовна. Өскӧ лӧ јер болзын. Уур ба, јеңил бе — меге тӱңей ле...

— Өскӧ јерге слерди ийип болбозыс, Татьяна Товаровна...

— Кайда иштейтеним ол мениң кӱүнимде...

— Кижиниң кӱүни кандый болбос?.. Мениң база өскӧ јерде иштеер кӱүним бар, је мен мында. Јарабас. Јууның ӧйи...

— Мен фронтко бararга сананзам, мени слер база тудатаар ба?

— Тӱңей ле тударыс. Солдатка көп үй кижи јараар, је балдарды кажы ла кижи үредип болбос...

— Мен эмди канайдатам?

— Ойто барыгар...

— Мен анда јадып болбозым.

— Нениң учун?

— Мен анда торт јаңыскаан. Иш кӱч эмес, эки үредүчиниң ижин јаңыскаан эдип јадым. Је керек ондо эмес, мен торт јаңыскаан, јаңыскаан...

— Анда улус, јиттер јок по, кандый?

— Бар... Көп...

— Айса не кунугып турганаар?

— Та... Је мен сок ло јаңыскаан...

— Јаткан улуска, јиттерге јуук болугар, ол туштa јаңыскаан болбозыгар, Татьяна Товаровна.

— Мен олорго јуук. Је меге эрикчилдӱ. Меге кӱч.

— Нениң учун? Не болгон?

— Олор мени оңдобой јадылар. Мениң сананган санаамды, јӱрегимди олор оңдобой јат...

— Айса, јӱрегееерди ле санаарды улус оңдоорго јеткелек эмтир, Татьяна Товаровна.

— Јок, мени бир кижи сӱреен јакшы оңдогон!..

— Ол кижи эмди кайда?

Татьяна Товаровна айдынып ийгенин болгоонып, тыҥ кызарып чыгала, оноҥ араай унчукты:

— Ол эмди јок... Ол чындык кижи болгон...

— Оны улустар база оҥдобогон бо? — деп, Вера Аматовна оны кенетийин ўренчик кыска бодогондый, кезем сурады.

— Јок... оны андагы улустар коркушту сўўп јат... Кезик ўй улустар чыккан балдарын оныҥ адыла адап јат.

— Балдар ол кижиниҥ бе?

— Јок! — Татьяна Товаровна кемле куучындажып отурганын кенетийин ундуп ийеле, өткўн ўниле араай чыҥырып ийди. — Оныҥ балазы да өлгөн, ўйи де јок!.. Ол эмди сок ло јаҥыскаан! Билези Ленинградта кўўп калган.

— Мен бодозом, ол јаҥыскаан эмес — деп, Вера Аматовна ўредўчи јиит кыстыҥ кыйгызынаҥ бир де чочыбай, ол ок бойы токунаалу куучындап отурды. — Эмди билези јок, айылы јок улустар көп. Је бистердиҥ ортобыста ол ондый улустар бойыныҥ тўбегин, бойыныҥ санаазын арткан улустардыҥ тўбегинеҥ бийик тургуспай јат. Оныҥ учун ол качан да јаҥыскаан эмес, ондый улустарды албаты сўўп јат, ондый улустардыҥ адыла ўй улустар бойыныҥ балдарын адап јат... А слер ойто барар учурлу. Слер комсомолка ба?

— Э-э...

— Бот, сўреен јакшы... Эмди баштапкы ла туштаган кош тартар машинага отурып алала, ойто барыгар. Торт кўч болзо, болушка мен јаҥы ўредўчи ийерим. Јарт па?..

* * *

Татьяна Товаровна райононыҥ эжигинде турды. Јаҥы туралары көп районный деревнеде јодролордыҥ ла чибилердиҥ бўрлери кажы ла туранаҥ јанындагы чедендерден агаш тротуардыҥ үстўн көлөткөлөп турдылар.

Улузы көп чайныйдыҥ эжигинде кош тартар машиналардыҥ шоферлоры јиркирежип турганы угулат. Кажы ла организацияныҥ эжиктери табышту кайра ачылып, ойто онойдо ок табышту јабылып турдылар. Туура колхоздордоҥ керектў келген таҥ атту улустардыҥ аттары бышкырып, туйгактарыла трактыҥ таштарын јызырадып браткылайт.

Татьяна Товаровна оромло јўгўрўжип турган оок балдарды ајыктап, сананып турды: «Ол аймзодо јок болзо, байла райкомдо болор... Канайда сураар? Нени айдар?»

Ол тротуарла алаҥзылу базып клееделе, оноҥ кенетийин бура согуп, јолдыҥ кырында турган эки этаж кичинек көзнөктөрлў агаш тура јаар басты.

Аймзоныҥ эжигин табышту кайра ачала, экинчи этажты өрө чыккан чичке, тапчы тепкишле јўгўрип чыкты.

— Мен «Јаҥы јол» колхозтыҥ ўредўчизи... — деп, ол ары

баштанып алала, машинкала чаазындардың ортозында чатылдап отурган, томуртка ошкош курч тумчукту кичинек очкалу карыган эмегенге унчукты.

Карыган эмеген оның үнин укпай, машинказын чатылдадып отурды. Татьяна Товаровна ого јууктап келди:

— Мен «Јаңы јол» колхозтоң...

Карыган эмеген оны очказының үстүнең көрөлө, эрмек айтпай, арык колдорыла коштой эжик јаар уулады. Татьяна Товаровна эжикти араай токулдадып ийеле, кайа көрди.

— Киригер! — деп, ичинең јоон үндү үй кижиниң кыйгызы угуларда, Татьяна Товаровна эмеш алаатып, бозогоны чебер ажыра алтап ийди. Кызыл бөслө јаап салган столдың кийинин де јоон сынду толу үй кижи отурды.

— Слерге не керек? — деп, үй кижи күңүреп чыкты.

— Мен... «Јаңы јол» колхозтоң... мен үредүчи...

— Не керектү? — деп, үй кижи күңүреп ле турды.

Бастыра ла стенелер лозунгту. Бир де кичинек бош јер јок. Татьяна Товаровна там ла маңзаарып, јобош үниле унчугып јат:

— Меге бир кижи керек болгон.

— Кандый кижи? Ады-јолы кем?

— «Јаңы јолдо» ол уполномоченный болгон...

Татьяна Товаровна бурулу кижидий тың кызарып, күңүреп турган үй кижиге көрбөй, отургуштардың буттарын ајыктап отурды. Үй кижи ол ло бойы: соок чырајлу, кату эрмектү.

— Ады-јолы кем?

— Павлов Евгений Данилович...

— Ол не керектү?

Татьяна Товаровна унчукпай јат. Јоон үндү үй кижи коштой ачык эжик јаар јоон мойынын бурыйла, күңүреп сурады:

— Ма-аруська! Евгений Данилович бүгүн болды ба?

— Јок, ол кече болгон!.. — деп, коштой кыптаң үн угулды.

— Ол бүгүн јок... Райкомго барыгар, анда болор... Акыраар, телефонло эмди ле угарыс... — деп, үй кижи телефонды күчтү колдорыла толгоп, оноң телефонный трубкага калың эрдин јаба тутты:

— Райком партияны беригер!

Телефон тызырап, шыркырап турала, каруузын бербеди. Јоон үй кижи телефонло согужып турганча, Татьяна Товаровна эмеш үренижип, кабинеттиң ичин ајыктап көрди. «Фашисттерди јыга сок!» — деп, көк чернилала газеттиң чаазынына бичилген лозунг үй кижиниң сыраңай ла үстүнде турды. Оның эмеш туурazында мындый лозунг чоокырланып турды: «Фронтко сен неле болуштың?», «Советский үй улустар! Социалистический мөрөйди тыңыдып, элбедигер! Ончозы — фронтко!»

— Райком! Райком! — Үй кижи атыйланып турды. — Райком?.. Павлов Евгений Данилович анда ба? Нөкөр Павлов анда ба? Бу АЗО!.. Јок по? Анда болгон бо? Кайда? Кайда?..

Үй кижини шакпырадып ийгенине Татьяна Товаровна ичинде эби јоксынып, катап ла отургуштардың буттарын ајыктап отурды.

— Эмди ле заезжий турага барыгар! — деп, үй кижи трубканы салып, Татьяна Товаровнага бурылып келди.

— Мен слерге чаптык эттим ошкош... — деп, Татьяна Товаровна араай тескеерлеп, эжикке јууктап келди.—Быйан болзын.

— Кем јок... — үй кижи кабактарының алдынаң ого көрөлө, үшкүрип, ойто отура түшти. — Капшай барыгар, ол анда болор...

Татьяна Товаровна аймзодоң чыга коноло, детдомго одошой, јол кечире турган јабыс, јаңыс этаж агаш гостиница јаар барды. Ол мендегенинең тротуарла браатқан улустарга согулып, алдын да јакшы ајарынбай клееткен.

Татьяна Товаровна гостиницага торт ло јаба јүгүргенче келеле, кенетийин токтой түшти. «Сен ого кем?» — деген санаа тротуардың алдынаң чыга конуп келгендий, оны токтодо тартып алды.

Күн ажып турды. Энгирги күннің кыйа чалыган јаркыны төстөктің үстүнде турган эки этаж клубтың көзнөктөрин јалтырадып ийди. Монголиядаң келген бийик, уур кошту машиналар Чуйдың тоозынына торт борорып, ыраак јолдоң тың арып, токтогылап турдылар. Киосктың садучылары лавкаларын табышту бектегилеп турды. Чайныйдың эжигинде оок балдардың эмезе ажанарга келген улустың каткызы үзүги јок угулып турды. Электростанцияның плотиназында эжинип турган уулчактардың кыйгызы кечүдең кечкилеп, јаныш клееткен үйлардың табыжыла алыжып, кырларга курчадып салган јаан деревненинг үстүнде шынырап, күңүреп турды.

Татьяна Товаровна детдомның чеденине јөлөнип алала, санааркап турган. Оның јаныла өткөн улустар оны ајыктап, кезиктери јилбиркеп, кезиктери кайкаганду көргүлеп турат.

— Васька, көр! — деп, кара шалмары балкашка уймалып калган, төжинде топчылары јок, детдомның уулчагы чеденнің ичинде кыйгырып турды. — Васька, көрзөң, биске база бир воспитательница келген. Көр!..

Татьяна Товаровна тротуарга араай чыгып алала, гостиницаның көзнөктөрин чеденнің штахетниктери өткүре ајыктап, узак турды. Ондо бир де табыш јок.

Јаңыс ла кандый да карыган эмеген чеденнің үстүне гостиницаның одеялозын артып алала, агашла күчүлдеде токпоктоп јатты.

«Байла, Павловтың одеялозы болор — деп, Татьяна Товаровна ичинде сананып турды — Эмди, байла, амырап јаткан болбой кайтсын. Је ого канайып кирер?»

Татьяна Товаровна иштең јанып турган улустарды ајыктап, бир эмеш турала, кайда конотонын јаңы ла эске алынды. Рай-

онодо иштеп турган оныҥ таныш ӱӱрези бар да болзо, је оны табарга эмди орой. Организациялар бектелип калган. «Гостиницага конзо, канайдар? Ол база мында».

Татьяна Товаровна өткӱӱлди ачала, мегдебей кирип келди. Карыган эмеген јуркандарыныҥ тоозынын кактап арыйла, Татьяна Товаровнага удура бурылып келди.

— Слерге не керек?

— Мен конорго келдим... бош јер бар ба?

— Јок, барышня. Бӱгӱн мында шоферлор.

— Ӱй улустыҥ номери бар ине.

— Анда база улус. Өскө јерге коныгар, барышня.

— Мениҥ өскө јерде конотон јерим база јок... Таныштарым да јок. Мен эмди канайдайын, былар?

Эмеген сабуурын казыктарга кыстап салала, оноҥ шӱӱнип, унчукты:

— Мында бир кижи бар. Ол бӱгӱн барар керек. Је арга јок болзо, эр де кижиниҥ кыбына конзо кайдар... Акыр, мен барып угайын.

— Ол кандый кижи? Кайдаҥ келген?

— Та, билбезим, барышня. Колхозтоҥ келген ошкош эди. Је мында туруп, чӱрче ле сакып алыгар.

Эмеген башмактарыла шылырап, каранӱй коридордо көрӱнбей калды. Татьяна Товаровна карыган эмеген ажыра Павловтыҥ суруузын билип аларга, оноҥ капшай амырап, ажанып аларга сакый берди.

Је карыган эмеген чыкпай, удай берди. Татьяна Товаровна чыдажып болбой салала, гостиницаныҥ коридорына кирип келди.

— Одеяло бӱдӱн, простынь бӱдӱн — деп, карыган эмегениҥ ӱни төртинчи таҥмалу кыптыҥ ачык эжигинеҥ угулып турды. — Је эмди барала, бӱгӱнги кӱн учун јети салковой төлөгөр.

Эр кижиниҥ ӱни угулбаста, Татьяна Товаровна ачык эжикке јууктап келди. Кенетийин эжик кайра ачылып, Татьяна Товаровнаныҥ будына тыҥ табарып ийди.

Татьяна Товаровна чочыган бойынча, туура секирип ийди. Оныҥ чике ле алдында рюкзагын јӱктенип алган, плащин колына илип алган, бӧрӱги јок Павлов турды. Татьяна Товаровна торт алаатып, оноҥ эмеш чочыганду ӱниле араай унчукты:

— Эзендер бе, Евгений Данилович!

— А-а, Татьяна Товаровна! Бого канайып келдигер, а? А бот мен атанып турум! — деп, Павлов омок ӱнденеле, Татьяна Товаровнаныҥ араай тырлажып турган колынаҥ ала койды. — Слер не керектӱ районого келдигер? Кандый тушташ!

—Нӧкӧр Павлов, слердеҥ јети салковой! — деп, олордыҥ тушташканына кичинек те сӱӱнбей турган, гостиницаныҥ ээзи карыган эмеген Павловты сакып болбой, унчукты.

— Эмди ле, эмди ле! — Павлов бажыла кекип, Татьяна

Товаровнаны катап ла шылап турды. — Је мениң кийинимде анда не солундар болды? Байрам јакшы ӧтти бе?

— Бӱгӱн анда байрам... а слер анда јок...

— Татьяна Товаровна, мениле кожо барып ажанадаар ба? Бош ӧйигер бар болзо, кожо баралыктар!.. — деп, Павлов Татьяна Товаровнаныӊ колынаӊ јединген, кирнестеге чыгып келген турды.

— Нӧкӧр Павлов! Слердиӊ учун кем тӧлӧйтӧн? — деген эмегенниӊ кыйгызынаӊ Павлов катап ла болгоонып турды.

— Фу, сени! Бош ундуп салтырым! — Ол ойто бурылып, акчазын тӧлӧп берди.

Павлов омок ӱниле куучындап ла турды. Ол бойыныӊ керектерин, оны областька алдырып турганын, айдат, је Татьяна Товаровна оныӊ сӧстӧрин укпай да, оӊдобой до браатты. Онын бажы тыӊ айланып, кӧстӧрине Павловтыӊ эки јамачылу рюкзагынаӊ ӧскӧ не де кӧрӱнбей турган...

Павлов јабыс энчейип алган официант кыска та кандый да курсак јакып јат, онызы дезе бажыла уккур кекип, карманынаӊ чыгарып келген ӱстӱ блокнодына та нени де тӱрген-тӱрген бичип јат. Татьяна Товаровна эр кижиле кожо качан да мындый јерде ажанбаган, оныӊ учун ол эмеш уйалып, Павловтыӊ сурактарына та нени де айдып, эби јок кӱлӱмзиренип отурат.

Эбире кандый да ончозы омок, сӱӱнчилӱ. Коштой кыпта балалайканыӊ да эмеш комудалду ӱни кандый да јеӊил, јакшы, элбек. Эбире шоферлордыӊ эрмеги, улустардыӊ каткызы.

Ол экӱниӊ столы сыранай ла толыкта, Шишкинниӊ «Эртен тура тайгада» деген јаан картиназыныӊ алдында.

Јалакай-јалакай официантка олордыӊ столына эки стакан тургузып јат. Павлов стакандарга аракыдаӊ урала, ого бир стаканды албадап јат:

— Је, бистиӊ ижибис, јеӊӱбис учун!

— Мен качан да аракы ичпегем...

— Алдырбас.

— Јок, бойыгар ичигер, Евгений Данилович.

— Је, јер ӱстӱнде не ле јакшы неме бар, оныӊ учун!

Татьяна Товаровна стаканды колдорыла ӧрӧ араай кӧдӱрип, эрдине кемзинип јууктадып јат.

Аракыныӊ кийининде ого јеӊил, јайым, јакшы... Павловтыӊ таӊкылаган папиросыныӊ ыжыла кожо ол кайдаар да ыраак, ыраак учун отуры... Оныӊ алдына Павлов кемнеӊ де јобош, кемнеӊ де санаалу, кемнеӊ де јалтанбас. Павлов бажын тайанып алган, коштой кыпта Алтайдыӊ јолдорын ончозын керип јӱрген Петьканыӊ балалайказын унчукпай, узак тыӊдап отуры.

Балалайканыӊ эмеш комудалду кылдары ого ӱредӱчи кыс оны канайда сӱӱп турганын, кыстыӊ кортык јӱреги керегинде, оныӊ сананган кӧп санаалары керегинде узак-узак куучындап јат, Татьяна Товаровнаға дезе јеӊил, јайым, јакшы...

Јаркынду айдыҥ тӱн... Улустар... Јарык көзнөктөр... Учыбажы јок машиналар, машиналар... Ончозы кайдаар да баргылап јат, ончозы кайдаар да мекдегилеп јат... Незин мекдеер?.. Јӱрӱм тегин де кыска... Је олорго тӱн де неме эмес, јоткон до неме эмес... Машиналар, машиналар, машиналар...

Павлов ол машиналардыҥ бирӱзинде. Јаҥыс ла ол, Татьяна Товаровна, јерде, јаҥыс ла ол мында артып калар... Ого незин айдар? Ого канайып айдар? Ол тӱгей ле мында артар эмес... Оныҥ јолын кем токтодо тудар? Оныҥ јолы чике, кату, ыраак...

Машиналар өчӧмик, каранӱй јолды бойыныҥ јаркыныла сыймаштап, ончозы араай јӱргӱлеп отуры. Ол машиналардыҥ бирӱзинде Павлов. Оныҥ барып јаткан машиназыныҥ јаркыны узак көрӱнип браадала, учында ырааkта карарып турган каранӱй бурулчыктыҥ ары јанында јоголып калды.

Татьяна Товаровна эмдиге ле соок кумакту трактыҥ ичинде турганча. Оноҥ ол эски чеденге јӧлӧнип алала, бастыра бойыныҥ јӱрген јӱрӱминде баштапкы ла катап ачу-ачу ыйлап јат...

3 БАЖАЛЫК

Ол ок тӱнде Курачыны Ханжин ээн турага сугала, бойы Нахай Ногоевичле экӱ оныҥ айылына чай ичерге бардылар. Ээн тураныҥ ачык көзнөктөринеҥ ле ачык эжиктиҥ чике ле алдында тӧрт милиционер ле Лыртай каруулда тургандар. Курачы дезе полго сый базып алган бойынча камолӧк печкениҥ јанында араай ӱргӱлеп, карарып отурган.

Эҥир койылып келерде, Нахай Ногоевич Ханжинле столдыҥ кийининде ажанып отургандар. Тӱжиле аштап калган Ханжин картошконы агаш калбакла калбактап, одожында отурган Нахай Ногоевичтеҥ мынайда сурап отурган:

— Нахай Ногоевич, «За отваганы» кажы город учун алганаар?

— Сталинград учун... Је ол туштa немецтер Сталинградка киргелек тужы болгон. Паулюсты курчап аларга меге келишмеди...

— Паулюс божогон... Эмди јаҥыс ла Берлин артты...

Нахай Ногоевичтиҥ иштеҥ јаҥы ла келген сырсак, кичинек сынду ӱйи столдоҥ ыраак тактага отырып алала, унчукпай, тууразынаҥ «Јуу-чак көргӧн» улустардыҥ эрмегин кичеемкей тыҥдап отурды. Оныҥ јазап тыҥдап отурганын көргӧн кижи «Нахай Ногоевичтиҥ куучынын укпаган улус нени де билбес» деп сананар.

— А слер темир јолдо база иштегенеер бе, Нахай Ногоевич?

— А база... Машинист болбогон до болзом, темир јолды ремонтоп јӱргем ле... Бисте бир командир болгон — деп, кенетийин Нахай Ногоевич нениҥ де учун эрмекти өскӧ јол јаар

баштап турды. — Бойы хохол кижи... Коркушту ла кижи болгон... Бойы гвардии майор кижи...

Ханжин дезе Нахай Ногоевичтиң куучынын чала тыңдап, оның куучыны божозо, бойының фронтовой јўрўминең куучындаарга чыдашпай сакып отурды.

Олор экўниң куучынын јазап тыңдап отурган кижи јаңыс ла Нахай Ногоевичтиң ўйи болгон.

— Бу ла көрзөм: танктар клееди — деп, Нахай Ногоевич јастыра-мыстыра орустап отурды. — Пушкада улус јок!..

Нахай Ногоевич ўйининг медалин Павловтың кийининде кийбес болгон, је бўгўн торт чыдажып болбой салала, база ла кийип алган, куучыны там ла көптөп отурды.

Ўйи дезе эмди ого ачынбай да турган. Карын «председатель кижи албатыга көрўмјилў јўргей» деп, ол эмди ичинде сананып турар болды. Алдында дезе ол ок медаль учун айылдың ичинде јаан табыш болотон.

— Мен бодозом, ол туштa немецтердиң планы јастыра болгон болор — деп, Нахай Ногоевич калбактың сабыла столго кандый да чийиктер тартып, танкылап отурган. Ханжиннең оның шўўлтелерин сурап, торт јөпсинбей отурды:

— Јок, јок, Мефодий Иванович! — деп, Нахай Ногоевич кыйгырып турды. — Слер офицер де болзоор, мен база ефрейтор болгом. Бу айалганы мен јакшы билерим... Јок, јок!..

«Кемизи ле јеңбей?» — деп, Нахай Ногоевичтиң ўйининг јўреги торт оорып турат. Ол кезикте чыдажып болбой салала, јўрегин токунаткан айас печкеде көөштөрди калырадып, је столго јууктаарга болбой турат. Ол Нахай Ногоевичтиң «генеральный планына» чаптык эдип ийеринең коркып, торт јууктабай турган. Нахай Ногоевичтиң тырык тумчугы терлеп калган, бойы Мефодий Ивановичтең сöс блаашканча.

Мефодий Иванович дезе Нахай Ногоевичтиң «генеральный планын» чат ла оңдобой салала, каңзазын оозынаң туура тудуп, койу ышты чыгарып ийеле, јоон ўниле мынайда айдып салат:

— Генеральный план—чепуха!.. А танковый дивизия кайда баады? Чепуха!.. Јарт эмес...

— Бу, бу! Бу јадыры! — деп, Нахай Ногоевич терлеп калган тырык тумчугыла столдың ўстўне арай ла сайбай, көстөрин сыкыйтып алган, бойы столды эбире калбакту јўгўрип турды. — Көзиң кайда, уул?..

Је Нахай Ногоевичтиң ўйи јеңўнинг учын чат ла сакып болбой салала, уур ўшкўрип, уйуктаарга орынга чыгып јат.

Јўўлип браатканды Мефодий Иванович Нахай Ногоевичтең капшай ла качарга, јоон ўниле бурулу кижидий унчугып јат:

— Ох, ох! Ой орой. Барып, каруулда улусты көрөр керек...

Мефодий Иванович каранғуй сенекте узак калырап, чыгатан эжиктй таппай турала, учында эжиктиң јаагына маңдайыла сўзўп алала, ачынганынаң чугулду арбанып јат:

— То-оже! Генерал!..

Jайгы jылу эгир, бўктерде эдип турган бöднöлöрдиң кожоңы, jылу jымжак эзин Мефодий Ивановичти учы-учында токунадып, ого ойто ло jакшы санаалар экелип jат.

Ол ээн тураны эбире отурып алган каруулчыктарды ajыктап, учында эжикте отурган jиит милиционерле нени-нени куучындажарга болуп, унчугып jат:

— Уйуктаба, Антонов...

— Jо-ок, Мефодий Иванович, уйку тўнгей ле келбес...

Мефодий Иванович канзазын камызып алала, арткан каруулчыктарды ajыктап, онон шилизи, рамы jок ачык көзнöктöң печкениң janында карарып отурган Курачыны ajыктап, коштой турган каруулда милиционерге айдып jат:

— То-оже! Jайзаң! Мындый немеге jаң ла берзең, меге телекей керек деп айдар...

Мефодий Иванович танкылап алала, онон шинелин чалынду ölöңгö кактап алала, Нахай Ногоевичтиң айылына уйуктаарга барып jат. Каруулчыктар уйуктабаска. бойы бойлорының ортозында араай куучындажып, ўргўлеп отурган Курачыны көстöрининг кырыла көргўлеп салгылайт.

Курачы чындап та ўргўлеп отурган. Мефодий Ивановичтиң арбанганын угала, ол чочып, ойгонып келди. Атка бастырткан көкси араай сыстап, ого көп кыймыктанарга бербей турды. Кайра кўлўп салган колдорының каны буулып калганынаң улам, колының терезин кан арай ла jара тееп ийбей тургандый билдирди. Оның танкы тартар кўўни тың келип турган.

Милиционерлердиң танкызының ыжы оны öчöштирип тургандый, оның сыранай ла тумчугының алдыла тың jытанып, араай jайылып турды. Ол камолёктың толыгына кайра jадып ийеле, көзин jумуп ийди. Оның jиткези коркушту кычып турганына ол чыдажып болбой салала, jиткезин шыбалбаган, jаңы ла салынган печкениң курч кирпичтерине jыжа берди.

— Кыймыктанба! — деп, бу ла тужунда ачык көзнöктöң чугулду ўн угулды. — Антонов, ол нени эдип jат, барып көр!

Шинелине jылу оронып алала отурган Антонов кыйгастанып келеле, Курачыны бодоп ло тееп ийди:

— Тым отур! Шкилет!

Курачы унчукпады. Антонов Курачының кўлўде колдорын кату соок колдорыла сыймап көрöлö, ойто ло jерине отурып, тымый берди. Көзнöктиң алдына отурган эки милиционер jылдыстар керегинде куучындажып, каа-jаада эстеп турдылар.

Курачы кайра jадып ийеле, көзин катап ла jумуп ийди. «Jаржак эмди, байла, база уйуктабай турган болор... — деп, ол ичинде сананып отурды. — Мени мында деп, ол та билер, та jок... Бойым ла туура jыгылзам, ол уулдың кўчине иженбе де... Ойто баратан болзом, ол jаржак ийтти адып салар эдим. Нени де керексибей отурган болор...»

Милиционерлердиң шымыранып ийгенинең ол бажын кö-

дүрип ийди. Көзнөктиң јаагында отурган милиционерлердиң өчөмик кеберин ол таңдактап көрди.

Кандый да милиционер араай шымыранып, бойы эстеп отурды:

— Николай, уйуктаба. Удабас таң адып ийер.

Курачы колындагы јоон кыл бууны кирпичтиң кырына јыжа берди. Бойы јаантайын јödүлдеп, уйуктап турган кижи болуп, тумчугула кейди шуулада тынып отурды.

Колдорын кезе тартып салган кыл буу ўзўлбей, узак турушты. Курачы терлеп, колдорыла кыл бууны бастыра ла күчиле эки јара тартып, је ўзўп албай, оноң катап ла јödүлдеп, тумчугула шуулада тынып отурды. «Көзнөктөң секирзе де, алдындагы көзнөктөң секирер. Оноң чалканчактардың ортозы јаар болор. Қырдың эдегинде чабаалар оноң ыраак јок» — деп, ол канайда качатан планын тözöп тö салган болзо, је кыл буу эмдиге ле ўзўлбей, оның колдорын ўзе кезип браатты.

Удабай ла күнчыгыш јанында турган туулардың ўстүнде теңери өчөмик таңдакталып чыкты. Түниле ўзўлбей турган кыл буу кенетийин ўзўле берди. Курачы будынаң буулап салган узун армакчыдаң айрылып болбой, көзнөктördiң алдында карарыжып отурган каруулчыктардаң көзин кичинек те албай отурды.

Улустар мылтыктарын кучактаңгылап алган ўргўлеп отурдылар.

Курачының карыган јўреги кискениң балазы чылап ойноп, алакандарыла кабыргаларын ачу тажып тургандый билдирди. Милиционерлердиң эрмеги угулып турала, учында токтоп калды. Курачы оң јанында көзнөктörди кылчайып, көзиниң кырыла көрölö, буттары бойы туруп клеэткенин јаңы ла сезинди. Ненiң де учун сыны коркушту уур деп ого билдирди.

Ол күнбадыш јанында көзнөк јаар јўгўрип келген бойынча, көзнөктөң уур секирип ийди. Кемниң де бек колдоры оның бöс курынаң тудунып алган, оны салбай, коркушту узак сўўртелип клеедири.

Кийин јанында кыйгылар, мылтыктың аткан табыжы. Курачы бурылып келеле, оны салбай, сўўртелип клеэткен Јыртайды јаңы ла танып ийди.

— Сал! Сал!

Је Јыртай салбай, кыйгырып јат. Курачы оның јўзине уур буттарыла бар јок күчиле тееп ийди.

— Тур! Тур! — деп, коштой каранғуйдаң милиционерлердиң кыйгызы ла тизиреде јўгўрип клеэткени угулат.

— Тур, адарым! — деп, кайда да оның тууразында öскölöриниң кыйгызы јаңыланып туру. — Қайра!..

— Мында-а!.. — деп, Јыртай оның кийининде кой чылап маарап јат.

Курачы коштой каранғуй чалканчактарга эмдиге ле јетире јетпеген. Сыны коркушту уур. Ол сўрнўгип турганынаң улам,

неге де илинип, бўдўрилип јат, је чалканчактарга эмдиге ле јеткелек. Чалканчактар торт ыраак эмес, је једерге недең де кўч... Анда јайым, анда јўрўм...

Милиционерлердиң огы оныҥ үстүле сыгырганча ödö конды, Курачы дезе сўрнўгип, катап ла ыгылып јат. Карағуйда Јаҥыс ла улустардыҥ тизиреде јўгўрўшкени ле мылтыктардыҥ јызыраганы угулып турды. Удабай деревнениҥ ийттери чуркуражып чыктылар. Курачы дезе чалканчактарга эмдиге ле јеткелек.

Учы-учында Курачы јастыра јўгўрип турганын сезинип, өзөкти өрö албай, өзөкти кечире јўгўрип јат.

Экинчи ок ташка келип тийеле, кайыгып, кыҥылаганча кырды өрö уча бергенин Курачы јап-јарт угуп ийди.

«Үлген кудай! Умай эне, алкыш бер!.. — деп, Курачы санаазында болушка кудайларын кычырып браатты. — Эјеган элбек тайгам, энедеҥ чыккан өзөгим!.. Аргада!»

— Дз-ззу-у! — деп, октор каруузын јандырып турдылар.

— Кух!! — деп, ойгонып келген туулар мылтыктарга удура каруузын јандырып турдылар. — Кух-х!

Је Курачыны кудайлары корып болбоды: јаба једижип келген ок оныҥ чике ле көксине келип тийди...

4 БАЖАЛЫК

Јайгы өлöҥлö кожо улустардыҥ да јўрўми өрö көдўрилип келди. Колхоздыҥ, колхозчылардыҥ алдынаҥ да уйлары сўтене бердилер. Өлöҥ ижине киргелекте, улустар төрööндöрине айылдагылап, тойго јўргўлеп, амырап турдылар.

Фронттоҥ јаныҥ келген Ырыс деп атту јиит уул той эткен, эмди улустар той керегинде, айылчылар керегинде куучындажып турдылар. Фронттоҥ келген солундар јакшы, улустардыҥ санаалары да јакшы, јеҥил болгон. Јўрўм ойто ло јаранар деп, кажы ла кижи, јайылып калган кажы ла агаш, өлöҥ, чечектер сезип тургандый.

Јиит уулдар кижи алгылап, тойго белетеҥгилеп турды, кыстар дезе öскö јерден кижи көрўп јўрген јиит, јараш уулдарды ичинде каранынаҥ сакыгылап турдылар.

Öскö јердиҥ кыстары артык чылап, Јайлуныҥ јиит уулдары Нахай Ногоевичтеҥ ат сурагылап алала, тўлкў бычкак бöрўктерин чала кыйын кийгилеп, öскö деревнелер јаар баргылап турдылар. Кезик уулдар кижи де көрўп бараргa эмес, тегинеле јожуп аларга болуп, Нахай Ногоевичтеҥ ат сурап турдылар:

— Нахай Ногоевич, бош ат бар не?

— А чом јала?..

— Кайып келерге эмей база...

— Ыраак па?

— Јок, Онос-санаска ла јетире...

— Ат јок.

— Канайып јок?.. А кер ат, а кула тай, а чалдар бее?..

— Өлөң ижинде мен нени јегерим? Сени бе? Ат јок, божогоны ол.

— Э, слер јаңыс ла меге бербей јадаар! Ту Патей алты келинге чыгара атту јӱрди, а меге сок јаңыс катап бararга ат јок...

— Патей темпирамент деп немелӱ кижи дейтен, а сенде не бар? Чо, тегинеле суранар? Патей иштеерге де билер, а мен сени уй кабыр дегем, болбогон болзоң, божогоны ол.

— Је мен барып келеле, уйдаң болгой көрмӧсти де кабырарым!

— Је андый болзо, менің адымла бар. Эки кӱннең ӧтпӧ, кӱрӱм. Оноң башка ӧӧркӧжӧрис.

— Алкыш болзын, Нахай Ногоевич, је меге кандый бир јаман-јуман шалмар бар болзо, берзеер...

— Эйт, кедери эт!

— Менде шалмар бар ла, је эмдиги кыстар военный кийимдӱ улусты сӱӱп јат ине... Талбак калифе јогынаң кижи табылбас... Је, Нахай Ногоевич, берзе-ер... Артык кижи экелзем, колхозко туза болор ине. Эмди улус баалу дейтен... Қажы ла уул ӧскӧ јердең бир кыстаң экелер болзо, колхозто не аайлу улус болбос!

— Эйт! Кече ле эки штанымды эки уул кийе бербей кайты. Кижи экелбезе, мен олордың ижин берерим!..

Нахай Ногоевич колхозтың иштейтен улустарын көптӧдӧргӧ болуп, калганчы галифе штанын конторанын ичине ле суурала, кижи аларга барып јаткан уулга берип јат.

Уул дезе Нахай Ногоевичке бойының шалмарын таштап береле, председательдиң галифезин кийип алала, колхозтың улузын көптӧдӧргӧ болуп, арга јокто албанла барып јаткан кижидий, анда јарбынып јат:

— Қалифе штан кийген соңында «атмотка» керек, а «атмотка» менде јок. Оны мен кайдаң алатам?

Нахай Ногоевич арга јокто бойының неден де артык чеберлеп кийип јӱрген обмоткаларын учында ого суурып јат:

— Је кыс экелбезең, ижингди берерим, кӱрӱм! Уктың ба?..

— Эмди кыстаң болгой, шайтанды да экелерим, Нахай Ногоевич! — деп, уул јалтырап, капшай ла эжик јаар барып јат.

Нахай Ногоевич кулунду беени бойына алдыртып алала, аңдап бararга мылтыгын арлап отуры. Оок балдар ончозы эбире тургулап алала, Нахай Ногоевичтиң ижин ајыктап тургулайт.

— Энелереер маалазын салып божоды ба? — деп, ол олорго көрбӧй дӧ, мылтыктың сӱмезине эски бӧс оройло, сурап отурды.

— Ӱйде — деп, тозырак көстӱ, чичке јодолу кызычак каруузын јандырып јат. — Байа ла ӱйде болгон эди...

— Не jўрўҥ? Кулур сурап келдиҥ бе?
— Эйе...
— А слерге, балдар, база кулур керек пе?
— Эйе!
— Јаан улус бойлоры не келбей јат? Колды кем салатан? Јангар, кулурды эртен берерим.

Нахай Ногоевич кулунду бееге минип алала, айылдардыҥ ортозыла аркага барган јол јаар бурып јат. Јеерен кулун ойноп, энезиниҥ бирде артып, бирде озолоп тегин ле јерге мантап турды.

— Нахай Ногоевич! О-ой! — деп, айылдардыҥ эҥ ле учындагы Јыртайдыҥ айылынаҥ кыйгы үгулып јат.

Јыртай өбөгөн бажын айылдыҥ эжигинеҥ чыгарып алала, Нахай Ногоевичти бойы јаар кычырып јат.

— Бери јортуп, бу мында бир кичинек немени кожо амзашсаар, былар. Үй кижиниҥ ажы торт чыкпайт, је андый да болзо, бери кирзеер.

Јыртайдыҥ айылыныҥ ичинде коркушту изў, очокто чорголу казан турды. Јыртайдыҥ ўйи отты эбире јўгўрип, калактап јат:

— Эрликти сени! Ачыбаган чегенди шыбадып, кайткан кижи деер?..

— Је, бери отурзаар, Нахай Ногоевич. Мен слерди узун јастаҥ бери кўндўлеерге сананган кижи эдим. Је сойорго кой јок то болзо, сок јаҥыс чөөчөйди амзазаар. Павлов өгөөн бу Алтайда эмди јок, айылга кирип, аш амзап барзын деп санангам, санаама јетпедим...

Эки чөөчөй аракыны ичеле, Нахай Ногоевич оноҥ ары ичпей, мойноп, капшай бararга меҥдей берди:

— Јок, јок, өгөөн. Мен тус сакып браатkан кижи ийнем!..

— Је база ла бир чөөчөй, өгөөн! Көп неме эмес!..

Төртинчи чөөчөйдиҥ бажында Нахай Ногоевич оттыҥ айагында кўлге кирип алган јыракызын тайанып алала, кожоҥдоп отурды.

— Је база бирдеҥ ичсе кайдар, өгөөн?

— Јок, јок!.. Мен талгак оорулу кижи... Кантузиялу...

Јарым частыҥ бажында Нахай Ногоевич арканы өрө јызырада чаап турды. Кўн ашкалакта, ол арканыҥ ўстўнде эликтер јип турган туска једип аларга меҥдеп браатkан.

Кўн кырга јолонып, тууларла эзендежип аларга тургандый, калганчы чогыла тууларга сунуп, бир эмештеҥ там ла јабызап турды. Агаштардыҥ ортозына једеле, Нахай Ногоевич кулунду беезин тустаҥ ыраак јок буулап салды. Оноҥ мылтыгын шиҥдеп, пестенди тургузып болбой, узак туруштy. Беш пестен јерге тўшкенче, Нахай Ногоевич мылтыгыла уружып, учы-учында пестенди тургузып алала, јаҥыс ла эликтиҥ келерин сакый берди. Эбире тымык, бир де табыш јок.

Эмеш ичип ийген сўттиҥ аракызынаҥ оныҥ бажы јымжак,

jeңil айланып, ого кандый да jымжак, jeңил санаалар экелип турды. «Кем jo-ок! — деп, ол сананып отурды. — Колхозтың улустары эмди алдырбас... Удабас jуу токтой берер, ол тушта jадын ойто ло jаранар...»

Оның сырaңай ла үстүнде joон, бөкөн кайыңның будагында отурган сары торко деп кучыйак сүүнчилү сыгырып, оок балдарын азырап, шакпырап турды.

Нахай Ногоевич эликтиң келетен jолын ajыктап, манакайдың ары jанында кичинек те кыймыктанбай отурды. «Кызыл эңгир кирип келген, эмди ле эликтиң келетен өйи» — деп, ол сананды. Таңкы тартар күүни база коркушту келип турган, je элик jыт албазын деп, ол таңкы тартпай, чыдажып турды.

Кенетийин сойоктың бажынаң түшкен jыраалардың ортозында не де араай шылырай берди. Нахай Ногоевич чактырманы кайра тартып ийеле, jүреги шимиреп, jыраалардаң көзин албай, сакый берди. Элик jыраалардың ортозынаң өчөмик чыгып келеле, ары-бери ajыктанып, токтой түшти.

Нахай Ногоевич эликтиң jууктап келерин сакып, чыдашпай, мажыны jаба базып ийди. Ыш таркап, мылтыктың jаңылгазы тууларга торгулып ла каларда, Нахай Ногоевич манакайдаң чыга коноло, jыгылган элик jаар jүгүрди. Элик jүк ле тынду чакпыланып, jыраалардың ортозында jатты. Нахай Ногоевич ончо алтай аңчылар чылап ок эликтиң мойынын толгоп jадала: «Joон ло элик эмтир» — деп сананды. Онон элигин сүүртеп, буулап салган ады jаар барды.

Элигин ээрге чүрче ок өңөрип ийеле, арканы төмөн сыр кожоңло атанып ийди. Балдардың кызылгатап jүретен jолына jедип ле келеле, беениң кулуны jок болгонын jаңы ла эске алынды. Кула бее киштебеген болзо, ол кулунды эске алынбас та эди. Je беениң киштегенине чыдажып болбой салала, Нахай Ногоевич адын ойто бура сокты. Кулунды бедиреп, элик аткан jерине ойто арай ла jетпеди. Je кулун кайда да jок болгон. Нахай Ногоевич алаң кайкап, арканы керий jортты, je кулунның киштегени кайда да угулбайт.

«Күрүм кайдаар аза берди не?» — деп, ол ачурканып, кула беезин ойто ло бурыды.

Эңгир түрген койулып турды, агаштардың ортозында бир де кичинек табыш угулбай барды. Кула бее каа-jаада уйуктап jаткан күртүктиң балдарына арай ла баспай турды. Арып калган ады чирик jадыктарга илинип, бүдүрилип, агаштардың ортозына аайланбай барды. Нахай Ногоевич элик аткан jерине ойто jедип алала, адынаң түжүп, эмеш амыранып алды.

Je кулун мында да jок болгон. Нахай Ногоевич адына катап ла минип алала, jанарга арканы төмөн jортуп ийди. «Jана берген таңма болбой» — деп сананып, аштап калганын jаңы ла сести. Агаш-ташка илинип, аркадаң jүк ле арайдаң чыгып алала, айлы jаар jортты.

Деревненiң улустары ончозы уйуктап калган, бир де айыл-

да от көрүнбейт. Нахай Ногоевич өткүүлге јаба јортуп келеле, адынаң түжүп, аткан элигин агаш айылы јаар сүүртеди.

Нахай Ногоевичтиң шакпырап јатканын угала, үйи тонын јебечең јабынып ийеле, тышкаары чыкты. Нахай Ногоевич ыкчап туруп, айылдың эжиги јаар та нени де сүртеп браатканын көрөлө: «Элик аткан эмтир — деп сананды. — Эртен Куйка эмегенге бир кичинек эт берер керек, оноң башка аракы азатан казанын ол база бербес».

Үйи Нахай Ногоевичке јууктай базып келеле, сүүнгенин бадырып болбой, сурады:

— Элик аткаң ба?

— Элик атпай, торбок атты деп туруң ба? — деп, Нахай Ногоевич аштап калганынаң чала кыртыштанып, үйиниң сурагына удура унчукты. — Кирип, суу јылыт, капшай сойор керек. Јайгы эликтиң өди үрелер.

Эмегени эрмек айтпай, айыл јаар јүгүрди. Нахай Ногоевич эликти улаа јаар сүүртеп салала, терин арлап, оттыг јанында јаткан туулактыг үстүне келип отурды. Үйи отты чүрче ле камызып ийерде, агаш айылдың ичи јарый берди.

Эмегени эликти көрөргө улаа јаар тап эделе, оноң өбөгөниңең чала алаңзыганду сурады:

— Јалду элик болор бо, Нахай?..

— Сен менең тене-ек сурак сураба — деп, Нахай Ногоевич унчукты. Оноң чочыган бойынча, отурган јеринең тура секирип, улаада јаткан элигин јарыдып көрөлө, кыйгырып ийди:

— Э-э, чаалда! Бу менің таппай турган кулуным туру не!

Эмегени калактай берди:

— Эмди колхозко јаңыс торбогыңды береринг! Аракыдаң ичип алала, ак мал ла аң таныбай баргаң ба? Э, кудай, кудай! Эзенде јылда эки үйлу болорго санангам, эзирик өбөгөним јөөжө энтерип экелтир!

— Је, болор, калактаба! — деп, Нахай Ногоевич акту јүрегинең ачынып айдала, оноң айтты. — Капшай чай кайнат, аштап-арыганым коркушту!

* * *

Арина бастыра балдарын ээчидип алала, меестинг эдегинде маала салып, шакпырап турды:

— Јалкуурбай, казыгар ла, балдарым, јайгыда да салганы аш-курсак болор. Бүгүн салып койзобыс, эртен аш-курсак ла болор.

Қара эјезиле экү терлегенче, темир күрекле маала казып турдылар, арткан оок балдар энезин чук тудуп, картошконың үйазына картошконың үренин салгылап, чуркуражып турдылар. Миша детдомдо маала салып үренип калган, оның учун Аринаның кичү уулчагы Толяла экү эпчил де, түрген де аштенгилеп турдылар. Арткан эки кичинек балазы јымжак, күбүр

тобракка ангдангылап, картошколордың ўрендерин ўўрлў койлор эдип алала, ойногылап турдылар.

Меестиң ол янында. Аринадаң ыраак јокто, өскө дө улустар иштенгилеп јаттылар.

Јайдың јараш күндери... Меестиң эдегинде, аркада турган кайынгдар јап ла јажыл, кей ару, күн сүрекей јаркынду. Күүктердиң үни анда угулып, мында угулып турат. Јуу удабас ла токтоор, улустар ойто ло янып келер, јадын-јўрўм азыйдагызынаң да артык болор...

Аринаның јўрегине сүрекей јеңгил, санаазы недең де јарык. Көп улустар фронттың јеринде јажын-чакка артып калган, је јадын-јўрўм олорло кожо токтоп калар эмес. Јўрўм качан да токтобос. Өчөшкөндө јакшы јадар керек. Одой эмди граның ары янында јуулажып јат. Эки катап шыркалу да болзо, эмдиге ле јуулашканча. Калганчы өйдө Одойдың письмолоры көптөй берген. Янып келзе, ол ок иштеген ижинде иштеерге јат. Аринаны дезе өскө јер јаар көчўре берерге шўўнип алган. Күч өйлөр, јууның кату јылдары көп улустың санааларын бойына кийдирген, Одой до ол улустардың тоозына кирижип јат.

Күч күндер, јууның көп уур јылдары эмес болзо, Одой Аринаның јўрегин качан да онгдоп албас эди.

Эмди ончозы олордың кийнинде артып калган. Бўгўнги күндий күндер ўч јыл кайра ого коркушту ыраак деп билдиртип туратан, је бўгўн бистиң черўлер Германияда, эртенги күн ыраак јок. Эртенги күнде јеңў болор.

Арина онойдо сананып, эмеш амырап аларга токтой түшти. Балдары маала салып, өзөктөги айылдардаң угулып турган кожоңды тыңдап турдылар. Јаан кызы энезиниң токтой түшкенин көрөлө, айтты:

— Эне, черўдең кижи келген ошкош. Мен барып көрөйин бе?

— Акыр, меңдебе.

— Чындап та, черўдең келген кижи бар болор. Барып чўрче ле көрўп ийейин бе?

— Је, јўгўр!

Аринаның кызы кўрегин мергедеп ийеле, деревне јаар ёдўгш јок јылаңаш буттарын кызаңдадып јўгўре берди. Удабай ла кызычагы меестиң эдегин орой барган орык јолло санаазы јок немедий, ойто јўгўрип клеетти. Ол ыраактаң та нени де кыйгырып, колыла јаңып та турза, је Арина оның сөстөринең нени де онгдоп болбоды.

— Черўдең кижи келген бе? — деп, Арина тың маңзаарган бойынча, тыныш алыныш болбой турган кызычагынаң сурады. —Капшай айтсаң, балам!

— Эйе, Калтар Караевич янып келген!

— База кем келген?

— Төмөн айылдардаң база кемдер де келген дежет.

— Је, ижигерди капшай божодыгар, балдарым! — деп, Арина айдала, бойы јанарга јуунадына берди. «Черўдең келген

улусты эмди неле кўндўлеер! — деген санаа оныҥ бажынаҥ чыкпай турды. — Јуртту кижиниҥ айылына кижи кирер, кижи бого албатыныҥ алдына уйатка тўшкей, калак. Чапчак толбогон до болзо, азар ошкош. Чеген јакшы ачыбаган да болзо, је канайдар?..»

Арина балдарын ээчиткенче, сыр јўгўрўкле айылы јаар уланды. Деревне улустыҥ табыжына торгулып турды, је Арина черўдеҥ јанган улустарды бойыныҥ айылына уткуурга бек сананып алды. Аракызын азып, аш-курсагын јазап алала, черўдеҥ келген јуучылдарды Арина кўндўлеер.

Аш-курсагын јазап алала, Арина балдарын кычыруга ийе берди.

5 БАЖАЛЫК

Черўдеҥ келген улустар: азыйда «Јаҥы јолдо» ўредўчи болуп иштеген Калтар Караевич, Каракай, Солумай болгондор. Јобош кылык-јаҥду, кыс кижидий кемзинчек Солумай Советский Союзтыҥ Геройы болуп калганына Јайлуныҥ улустары кайкажып божобой турдылар. Канайда јуулашканын улус оноҥ сураганда, Солумай бөрўгин колдорына уужап, терлеп, јазап куучындап болбос болды, је Каракайдыҥ куучыны айылдардаҥ айылга, кижидеҥ кижиге көчўп турды:

— Көк јарамас! А бу Каракай «пулемотло» бош канча немец кырган дежет не!

— Каракайдыҥ тёгўнин билер бе, чыныҥ билер бе? Јууда јўрген эмезис, кем билер оны.

Улустар иштеҥ божоп ло алганда, ончозы јуудаҥ јанган фронтовиктердиҥ айылында јуулыжып алала, олордыҥ куучындарын угарга сўўп турдылар. Очокко чайлу казанды азып алала, ончозы отты эбире отургылап, јуучылдардыҥ куучындарын тыҥдап отуратандар. Азыйда кожо ло иштеген көп саба улустар эмди бийик санаа-шўўлтелў, көп немени билер болуп калгандар. Олор јурт улуска көп немелерди куучындап тургандар.

* * *

Јалаҥдар, кобылар, меестердиҥ эдектери кызыл өрттий чечектерге бўркедип, јазалду кебин јабынып алган јатты.

Тўрген, меҥдештў јайылып турган агаштар ўн серибей эдип турган кўўктердиҥ ўнине јаҥыланып тургулайт. Мелтирешкен чечектер јолдыҥ сыраҥай ла кырынаҥ ала ыраак, чаҥкыр туулларга јетире тўрген јўгўрўжип тургандый, јеҥил салкынга јайканыжып, баштарыла кекип тургулайт. Өзöктöрди өрö келген јодролор јайгы кейди бойыныҥ тату јыдыла толтырып турдылар.

Арина балдарын ээчидип алала, маалазында иштенип јаткан. Ол маалазын эки күннин туркунына божодып салала, область јаар мергендүчилердин јаан јуунына барарга мендеп турган. Нахай Ногоевич азыйда ок чылап Аринаныҥ учун тын маҥзаарып, оныҥ айылына күнүҥ ле келип, јуунда кандый куучын айдатанын јөптөжип турган.

Арина мааланы учына јетире салып ийеле, картошконын уйазын јаап јаткан балдарын бир кезек ајыктап турала, онон айтты:

— Је, јаналыктар, балдарым, байла, болор болбой.

Балдар чуркуражып, јаҥыс јерге јуунай бердилер. Јаркынду чалып турган күннин чогынаҥ колыла јаалактанып, Арина суунын ол јаныда иштегилеп јаткан улустар јаар көрди. Ыраакта иштегилеп јаткан улустын сомдоры меестин эдегинде, суунын ол јанында јалаҥдарда карарыжып, энчейгилеп турдылар.

Кенетийин чечектерге бастырып койгон кобыны өрө Аринаныҥ маалазы јаар кандый да кыс бала түрген јүгүрип клеетканин Арина тургуза ла көрүп ийди. «Бу кем болотон?» — деп, Арина сананала, јүгүрип клееткен таныш эмес кыс баланы ајыктай берди. Ол койу өлөҥдөргө илинип, канча ла катап көҥкөрө ыгылып, је јүгүрүгин араайлатпай клеетти. Оныҥ бажындагы ак плады салкынга элбиреп клееткенин Арина јаҥјарт көрүп турды.

— Балдар, бу кем? Танып болороор бо? — деп, Арина јаан кызынаҥ сурады.

— Ол бистиҥ почтальон кыс бала туру ине! — деп, јаан кызы оны тургуза ла танып ийеле, күрегин таштап, почтальон кыска удура јүгүрди. — Байла, биске адамнаҥ письмо келген болор!

Бойы бойлоры јаар удура јүгүрүжип бараткан кызычактарды ајыктап, Арина тыҥ јүрексирей берди. Јүреги ойноп чыкты, јүгүрерге буттары энчикпей барды. «Не, кандый солун? Коомой бо, айса јакшы ба? Почтальон бала оныҥ билезине нени экелди не? Ырыс па, айса түбек пе?.. Капшай, капшай!»

Је кызычактар тыҥ кыйгырыжып, кучактажала, онон өнези јаар јүгүрдилер. Бу кыска өй Аринага коркушту узак немедий билдирди. Кызычагы мааланыҥ учына једип-јетпей ле јүреле, көҥкөрө ыгылып, јүк ле арайдаҥ кыйгырып турды:

— Адам... Адамнаҥ!

Арина ичкеери тап этти. Кызычагына јетире канайда секирип келгенин бойы да билбей калды. Балазыныҥ колынаҥ телеграмманы суура соголо, телеграмманы кычыра берди. Јуу токтоп калганын почтальон кыстаҥ угуп ийеле, ончозы ыйлажа бердилер. Кичинек Мишаныҥ да балкашка уймалып калган болчок јаактары төмөн уур јаш јолдоло берди. Кара ыйлабаска албаданып, нени де сеспей, картошконыҥ үреними ойноп јаткан кичинек карындажын ајыктап отурды.

Ончолоры ыйлашканча деревне јаар јүгүрдилер. Меестиң эдегинең, јалбактаң, аркадаң, кайдаң ла улустар ыйлашканча, ончозы колхоздың конторазы јаар јүгүрип турдылар.

— Јуу токтогон!..

Төрт јылга чыгара канча шыраны, канча кыйынды көрүп, бир де катап ыйлабаган улустар бүгүн, јеңүниң улу күнинде ыйлажып турдылар.

Кызыл бөслө јаап салган, конторанып јанында ак јерде турган столдың кийининде колхоздың председатели Нахай Ногоевич Јатпанаков турды. Ол митингти ачып болбой, тың маңзаарып турган.

Карыган эмегендер ле өбөгөндөр конторанып чике ле үстүнде элбиреп турган кызыл маанызга јабыс бажыргылап, ыйлажып тургандар. Јиттер тың кыйгырыжып, күрешкилеп, кожоңдошкылап, көк өлөңгө аңдангылап турдылар. Ончозының ла кыйгызы јаңыс болгон:

— Јеңү! Јеңү! Јеңү!..

— Јуу токтогон!

— Эмди качан да јуу болбос!

Јайлуның колхозынаң келген кичинек орык јолло трактың ичинде турган орус деревне јаар Арина санаа јок јүгүрип турды. Оның узун койу чачтары салкынга јайылып браатты, тартының алган чаңкыр өңдү сатин плады ийиндеринең ажып калган. Јүгүрерге чаптык эдип турган өдүктерин отура түжүп, суура соголо, оноң ойто ло өрө туруп, бир де јерге токтобой браатты.

Ол Одойдың темир јолдың станциязында уткуурга меңдеп брааткан. Оның көзине коркушту јаркынду күннең өскө не де көрүнбей турды. Коштой турган агаштар, јажыл јалаңдар, бийик булуттар, чаңкыр тайгалар — ончозы оның кийини јаар элестелип браатты. «Капшай, капшай!»

Орус деревнеде јык ла толо јыргап турган улустың бирүзин де ол ајарып болбоды. Улустың кожоңы, кыйгызы оның нени де сананбай турган бажында күңүреп, шыңырап турган, јүреги дезе ойноп, кожоңдоп турды. Баштапкы ла машинага отурган бойынча, Чүйдың трагы төмөн Арина шуңуй берди.

Одө конгон кажы ла деревнеденг кулагына орустап, алтайлап айдылган сок ло јаңыс сөс угулып турды:

— Јеңү! Јеңү! Јеңү!

Бу күнди көрөргө Арина канча јыл сакыган, канча јыл амадаган! Бүгүнги күнле кожо ол Москвага да јетире, бастыра телекейдиң учына да јетире, бир де аланзыбай, јүре берер эди!

Арина машинаның үстүне бут бажына туруп алала, экпиндү согуп турган салкынга удура катқырып, ыйлап, кожоңдоп барадат. «Капшай! Капшай!» Одой оны темир јолдың станциязында эмди сакып јаткан болор. Оноң бир буды јок, ол эмди торт болужы јок, јаш баладый болуп калган, је ол эмди торт өскө

кижи. Ол Аринаның балдарының ырызы учун јуулашкан, бу јарқынду чалып турган күн учун, јыргап турган бу улустардың јўрўми учун ол будыла төлөгөн. Мындый улу күнде азыйгы ачынышты эске аларга — жилинчек. Капшай, капшай!

Арина јаан ырызынаң ла јўрегининг согулганынаң тумчаланып тургандый тыныжын алынып болбой, ичкеери көгөрип браткан учы-тўби јок чаңкыр чөлдөрди јаш толуп калган көстөриле ајыктап, токтодынып болбой, араай ыйлап браатты...

1954—1958 j. j.

БАЖАЛЫКТАР

Баштапкы бөлүк

1-кы бажалык 5
2-чи бажалык 8
3-чи бажалык 15
4-чи бажалык 22
5-чи бажалык 28
6-чы бажалык 36
7-чи бажалык 39
8-чи бажалык 42
9-чы бажалык 47
10-чы бажалык 51
11-чи бажалык 60
12-чи бажалык 65
13-чи бажалык 70
14-чи бажалык 75
15-чи бажалык 79
16-чы бажалык 90

Экинчи бөлүк

1-кы бажалык 95
2-чи бажалык 100
3-чи бажалык 103
4-чи бажалык 111
5-чи бажалык 127
6-чы бажалык 136
7-чи бажалык 145
8-чи бажалык 149
9-чы бажалык 156
10-чы бажалык 168
11-чи бажалык 176
12-чи бажалык 185
13-чи бажалык 190
14-чи бажалык 198

Үчинчи бөлүк

1-кы бажалык 209
2-чи бажалык 216
3-чи бажалык 227
4-чи бажалык 231
5-чи бажалык 237

Лазарь Васильевич Кокышев

АРИНА

На алтайском языке

Редактор *С. С. Суразаков.*
Художественный редактор *А. М. Кузнецов.*
Технический редактор *М. И. Тектиеков.*
Корректоры
М. И. Суразакова и *Е. Н. Манышева.*

* * *

Сдано в набор 18/XI 1959 г. Подписано в печать 23/I 1960 г. Бумага 60×92¹/₁₆. Печ. л. 15,12. Уч.-изд. л. 15,75. Тираж 2000 экз. АН 10073. Заказ № 422. Цена без переплета 4 р. 70 к. Переплет 1 р. 50 к.

* * *0, 62к

Горно-Алтайское книжное издательство, типография № 15, г. Горно-Алтайск, проспект имени Сталина, 29.

Баазы 6 салк. 20 акча
Цена руб. коп.

Л. В. Токышев

АРИНА

На алтайском языке

ГОРНО-АЛТАЙСК * 1960